

Київ

4

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Матеріалістичне розуміння історії — наукове відкриття К. Маркса
- Питання історії України в працях основоположників марксизму
- Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні
- Соціалістична революція та історична наука
- В. І. Ленін і українське питання
- Пропаганда ленінського кооперативного плану на Україні
- В. І. Ленін і революційний рух на Буковині
- Іллєч у Костіно
- Чернігівські ходяки у Леніна
- Спогади про В. І. Леніна

НОВІ КНИГИ

ГУРЖІЙ І. О.— Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., вид-во «Наукова думка», К., 1968, 191 с.

Дороги храбрых. Книга о Героях Советского Союза — славных донбассовцах, наших земляках, изд-во «Донбас», Донецк, 1967, 232 с. с илл.

Звезды немеркнувшей славы. Очерки о крымчанах — Героях Советского Союза, изд-во «Крым», Симферополь, 1967, 255 с. с илл.

Імені Січневого повстання. (З історії Київського електровагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання 1918 року). Політвидав України, К., 1968, 142 с. з іл.

Історія української літератури. У 8-ми т. Т. 2. Становлення нової літератури (друга половина XVIII ст.—тридцять років XIX ст.), вид-во «Наукова думка», К., 1967, 483 с. з іл.

Кам'яна Могила. Путівник, вид-во «Мистецтво», К., 1967, 48 с. з іл.

Київ. Краткий путеводитель, Политиздат Украины, К., 1967, 188 с. с илл.

Київський університет за 50 років Радянської влади, вид-во Київського ун-ту, К., 1967, 191 с. з іл.

КНИШЕВ І., ПРОНЬ В.— Житі традиції. Молодим про подвиги батьків, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1967, 135 с. з іл.

ЛЕ І.— Испит вогнем. Нотатки військового кореспондента, вид-во «Радянський письменник», К., 1968, 229 с. з іл.

Наука і культура. Україна, 1967, Товариство «Знання» Української РСР, К., 1967, 375 с. з іл.

НЕМЯТЫЙ В. Н.— Дела бессмертные. (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны 1941—1944 гг.), изд-во «Маяк», Одесса, 1967, 52 с.

ПІНЧУК С. П.— Слово о полку Ігоревім, вид-во «Дніпро», К., 1968, 111 с.

СИРОТА Н.— Так сражалась Керчь. Изд. 2-е, переработанное и дополн., изд-во «Крым», Симферополь, 1968, 168 с. с илл.

Сквозь огненные годы. Очерк истории завода транспортного машиностроения им. В. А. Малышева (1895—1966), изд-во «Прапор», Харьков, 1967, 295 с. с илл.

ШМОРГУН П. М.— Карл Маркс і Україна, Товариство «Знання» Української РСР, К., 1968, 96 с. з іл.

ХОДЧЕНКО П.— Досвітні заграви. Мемуари 1905—1908. Випробування зрілості. Мемуари 1917—1920, вид-во «Дніпро», К., 1967, 464 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (85)

КВІТЕНЬ

1968

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПСР

З М І С Т

СТАТТІ

До 150-річчя з дня народження К. Маркса

- В. Г. Сарбей — Матеріалістичне розуміння історії — наукове відкриття К. Маркса 3
- Л. А. Коваленко (*Кам'янець-Подільський*) — Висвітлення питань історії України в працях основоположників марксизму 12
- П. М. Шморгун — Видання і розповсюдження творів К. Маркса на Україні 18
- А. М. Аббасов (*Миргород*) — І. Ф. Фесенко — пропагандист марксизму 23
- М. Ф. Котляр — Історія народів СРСР у «Хронологічних виписках» К. Маркса 29
- Ф. П. Шевченко — Соціалістична революція та історична наука 35

Назустріч 100-річчю з дня народження В. І. Леніна

- Л. П. Нагорна — В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції 47
- Ф. А. Ярмиш (*Дніпропетровськ*) — Пропаганда ленінського кооперативного плану на Україні в 1923—1924 рр. 57
- В. А. Молостов — Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918 — серпень 1919 рр.) 63
- А. Д. Ярошенко — В. І. Ленін і революційний рух на Буковині в дожовтневий період 71

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. М. Кисілевський — Робота політвідділів залізничного транспорту УРСР в 1946—1950 рр. 76
- В. І. Кізченко — Про культурно-освітню роботу серед робітників України наприкінці XIX — на початку XX ст. 82
- М. М. Пікус (*Москва*) — Землероби — безпосередні виробники на дарованих землях Аполлонія (За папірусами з архіву Зенона) 89

ЗАМІТКИ

- А. І. Горобей, В. В. Новиков (*Москва*) — Ілліч у Костіно 97
- М. Д. Брезкун (*Чернігів*) — Чернігівські ходяки до В. І. Леніна 100
- А. П. Євтушенко — Антирадянська пропаганда ленінської «Искры» 102
- С. В. Сороковська — Нові бібліографічні видання на тему: «В. І. Ленін і Україна» 105
- Я. І. Штернберг (*Ужгород*) — Перший популяризатор К. Маркса в Угорщині 107
- С. В. Босий (*Харків*) — Страйкова боротьба батраків у куркульських господарствах України в 1929 р. 108
- В. Я. Хоменко (*Біла Церква*) — Про перебування А. В. Луначарського на Україні (1920 р.) 112

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- П. Л. Варгатюк (*Кривий Ріг*) — Про назву першої соціал-демократичної організації в Миколаєві 115

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. І. Поночовний — Компартія України — організатор шефської допомоги міста селу (1959—1965 рр.)	117
В. І. Богайчук (<i>Тернопіль</i>) — Радянське будівництво на Тернопільщині в 1920 р.	118
І. М. Заброда (<i>Виноградів Закарпатської області</i>) — Про діяльність позаштатних партійних комісій Закарпатської області	120

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

П. І. Бакуменко, М. М. Острянка — Важливі форми й методи навчально-виховної роботи в педінститутах	122
А. В. Ткачук (<i>Острого Ровенської області</i>) — Роль шкільного музею В. І. Леніна в комуністичному вихованні учнівської молоді	126

СПОГАДИ

К. М. Малярова (<i>Москва</i>) — Спогади про В. І. Леніна	128
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Д. І. Мишко — Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуні	130
М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — До 90-річчя виходу в світ журналу «Громадський друг»	134

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. М. Калениченко — Сучасна польська історіографія Жовтневої революції	137
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

К. Г. Гуслистий, Л. Г. Мельник, П. П. Бачинський, І. П. Кожукало — Історія селянства Української РСР, т. 1, 2	145
Л. А. Шевченко — Історія Академії наук Української РСР	148
К. Ф. Мартянов, Б. М. Забарко — Українська РСР на міжнародній арені	149
С. К. Гутянський, В. Ф. Панібудьласка — А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні	151
Г. С. Вакуленко (<i>Львів</i>) — И. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.)	152
В. Г. Кравченко (<i>Івано-Франківськ</i>) — В. Д. Варягіна, Г. С. Вакуленко. Народна гвардія ім. Ів. Франка	153
В. С. Петренко — Г. В. Клокова. Изучение социалистических революций в курсах истории	154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. Г. Михайлюк (<i>Луцьк</i>) — Конференція в Любліні, Бресті та Луцьку	155
Л. С. Конзельюк — Музей героїки Бреста в школі	155
М. О. Слободян (<i>Кам'янець-Подільський</i>) — Кабінет історії в інституті	156
Д. Я. Телегін, В. Л. Круц — Археологічні дослідження на території Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей у 1967 р.	156
Г. К. — Відзначення 90-річчя з дня народження Г. І. Петровського	157
В. М. Клименюк — Актуальні проблеми аналізу тенденцій і прогнозування розвитку науки і техніки	158
А. Ф. Мінгазутдінов, В. Т. Позняк — Відзначення 60-річчя О. А. Бородіна	159
І. Х. Ганжа — Захист докторської дисертації М. Д. Березовчуком	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора).

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 4, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражних

Коректори З. К. Калуга, О. М. Ставнійчук

БФ 01680. Зам. К-45. Тираж 8534. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умови. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,45. Здано до складання 22.II 1968 р. Підписано до друку 11.IV 1968 р.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

До 150-річчя з дня народження К. Маркса

В. Г. САРБЕЙ

МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ — НАУКОВЕ ВІДКРИТТЯ К. МАРКСА

17 березня 1883 р. у своїй промові на похороні К. Маркса, підсумовуючи його величний життєвий шлях, Ф. Енгельс проголосив: «Карл Маркс був одним з тих видатних людей, яких небагато народжується протягом століття. Чарлз Дарвін відкрив закон розвитку органічного світу на нашій планеті. Маркс відкрив основний закон, який визначає рух і розвиток людської історії... на науку він дивився насамперед як на могутню підойму історії, як на революційну силу в найвищому значенні цього слова. І саме як такою силою він нею користувався, в цьому саме бачив він призначення тих величезних знань, особливо в усіх галузях історії, якими він володів»¹. Отже, найближчий друг і соратник, alter ego (друге я) К. Маркса, як називали Ф. Енгельса, вважав найбільшою заслугою основоположника наукового комунізму відкриття матеріалістичного розуміння історії.

В особі К. Маркса органічно поєднувались учений і революціонер. Саме це допомогло йому створити теорію історичного матеріалізму, згідно з якою суспільство за об'єктивними, незалежними від волі людей законами розвивається в напрямку соціалізму й, отже, пролетаріат — носій і провідник соціалістичних ідеалів — є передовим класом, і йому належить майбутнє. Революційний переворот у розумінні світової історії, здійснений Марксом, полягав у доведенні того, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло, одягатися, перш ніж займатися політикою, релігією, філософією і т. п. Звичайно, ця теза відбивала реальне, буденне життя людей, та потрібен був геній Маркса, щоб на основі теоретичного осмислення надати їй ваги філософського узагальнення. Маркс довів, що найхарактернішою ознакою тієї чи іншої стадії розвитку людського суспільства є спосіб виробництва матеріальних благ. Він становить економічну основу суспільства, яка обумовлює зміни в соціальному, політичному і духовному процесах.

Класичне формулювання суті матеріалістичного розуміння історії дав Маркс у передмові до своєї праці «До критики політичної економії» (1859 р.)². На противагу абстрактним уявленням буржуазних соціологів про «суспільство взагалі» Маркс створив учення про історично конкретні соціально-економічні формації, зміна, розвиток і відмирання яких відбуваються на основі об'єктивних закономірностей історичного процесу. Марксистське поняття формації дало можливість підмітити повторюваність в історії людства, узагальнити суспільні порядки різних

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 336—337.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6, 7.

країн³. Тим самим історія стала наукою, а історичні праці — дослідженнями (а не описами) з науковим аналізом і теоретичними узагальненнями.

Рушійною силою в розвитку класовоантагоністичних формацій історичний матеріалізм проголосив класову боротьбу. Останню висвітлювали дослідники і домарксівського періоду, але тільки Маркс створив струнку теорію, що стала невід'ємною частиною матеріалістичного розуміння історії і науково довела минулий характер капіталізму та неодмінність пролетарської революції. З'ясування всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства В. І. Ленін вважав головним у марксизмі⁴. З іншого боку, наявність революційного робітничого класу, який на середину XIX ст. у передових капіталістичних країнах досяг певного рівня політичної зрілості, стала однією з найважливіших передумов виникнення історичного матеріалізму.

За феодально-кріпосницької формації не було такого класу, який би сміливо дивився в майбутнє, безстрашно критикував існуючий лад. І тоді не могло з'явитися вчення про матеріалістичне розуміння історії. Цьому заважав також уповільнений темп розвитку суспільства, що не давало змоги чітко визначити закономірні тенденції, особливості історичного процесу. Капіталістична ж епоха увійшла в історію як час бурхливих революційних перетворень в економіці, соціальній структурі суспільства, політиці, науці, техніці, ідеології. Промисловий переворот в Англії, революції в Європі XVIII—XIX ст. розкрили зв'язок між політичними подіями й економічними процесами. Виразнішою стала класова боротьба, раніш прикрита складною становою структурою феодального суспільства. Стислу характеристику соціально-економічних передумов відкриття матеріалістичного розуміння історії дав Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії»⁵.

Великий вклад у теорію історичного матеріалізму вніс Ф. Енгельс. Однак він скромно підкреслював, що величезна частина основних, провідних думок, особливо в галузі історії і економії, та їх остаточне формулювання належать виключно Марксові⁶. З такою ж скромністю Маркс у листі до Вейдемейера 5 березня 1852 р. писав: «Щодо мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти — економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що *існування класів* зв'язане тільки з *певними історичними фазами розвитку виробництва*, 2) що класова боротьба неминуче веде до *диктатури пролетаріату*, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до *знищення всяких класів і до суспільства без класів*»⁷.

Справді, марксизм і його складова частина — матеріалістичне розуміння історії міцно спиралися на кращі попередні досягнення в галузі філософії, політичної економії, історії. Марксизм увібрав у себе положення з Гегелевої діалектики та Фейербахового матеріалізму, праць англійських економістів Петті, Сміта, Рікардо та французьких істориків Тьєррі, Гізо, Міньє і, отже, став найвищим розвитком «всєї історичної і економічної і філософської науки Європи»⁸. Але, використовуючи все раціональне з праць своїх попередників, К. Маркс і Ф. Енгельс створили

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 118.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 521.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 294.

⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. XIV, стор. 662.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 400.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 181.

зовсім новий цілісний світогляд, пронизаний глибоким історизмом. Вже у знаменитій «Німецькій ідеології» (1845—1846 рр.) Маркс і Енгельс сформулювали першооснови історичного матеріалізму і прямо заявили: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії. Історію можна розглядати з двох боків, її можна поділити на історію природи і історію людей. Однак обидві ці сторони нерозривно зв'язані; доти, поки існують люди, історія природи і історія людей взаємно зумовлюють одна одну. Історія природи, так зване природознавство, нас тут не стосується; а історією людей нам доведеться зайнятися, тому що майже вся ідеологія зводиться або до хибного розуміння цієї історії, або до цілковитого абстрагування від неї. Сама ідеологія є тільки одна із сторін цієї історії»⁹.

Написані спільно К. Марксом і Ф. Енгельсом у 40-х роках XIX ст. праці «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», славнозвісний «Маніфест Комуністичної партії» обґрунтували наукові підвалини матеріалістичного розуміння історії, хоча над розвитком теорії історичного матеріалізму її геніальні автори працювали протягом усього свого життя. Цінні думки з цієї галузі марксизму можна знайти не тільки в численних працях К. Маркса і Ф. Енгельса, а й у їх величезному за обсягом листуванні.

Звертаючи увагу на історизм, яким пройняті всі твори К. Маркса, видатний радянський вчений М. М. Покровський зазначав, що Маркс був істориком завжди, навіть тоді, коли наводив цілі сторінки, списані математичними формулами¹⁰. Марксистський принцип історизму вимагає будь-яке явище розглядати: по-перше, в його виникненні, розвитку та змінах, по-друге, у взаємозв'язку з іншими явищами та умовами відповідної епохи, по-третє, з урахуванням попереднього досвіду історії. Цей принцип передбачає всебічне й об'єктивне висвітлення історичних фактів, розкриття глибоких тенденцій суспільного процесу, правдивий показ успіхів і невдач, перемог і поразок, сприятливих обставин і реальних труднощів. Він потребує розгляду подій і явищ історії людства з обов'язковим урахуванням тенденцій та перспектив їх дальшого розвитку. В марксистському принципі історизму органічно поєднуються вища наукова об'єктивність з партійністю пролетарської ідеології.

Ставши виразниками інтересів найпередовішого класу суспільства — робітничого класу, кровно зацікавленого в об'єктивному пізнанні шляхів історичного розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс змогли відкрити й розробити основні положення матеріалістичного розуміння історії. Ідеологи буржуазії не зацікавлені були в силу своїх класових інтересів у розкритті реальних закономірностей розвитку суспільства. На відміну від них ідеологи пролетаріату прагнули якнайповніше показати тенденції історичного процесу, що об'єктивно збігався з місією робітничого класу — назавжди покінути з ворожими трудящим масам соціальними порядками капіталізму й утвердити новий, соціалістичний лад, без експлуатації людини людиною.

Протягом усього життя К. Маркс і Ф. Енгельс послідовно обстоювали та розвивали своє вчення, в якому матеріалістичне розуміння історії займало першорядне місце. Основоположники марксизму вбачали в теорії історичного матеріалізму науковий метод дослідження історичних подій. Вже після смерті К. Маркса Ф. Енгельс, викриваючи

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16.

¹⁰ М. Покровський. Маркс как историк.— «Вестник Социалистической Академии», 1923, № 4, стор. 381.

вульгаризаторів марксизму, які зневажливо ставилися до аналізу історичних фактів, саркастично зауважував: «Матеріалістичне розуміння історії має тепер дуже багато таких друзів, для яких воно є приводом, щоб не вивчати історію». І тут же нагадав, що насправді історичний матеріалізм «є насамперед керівництво до вивчення, а не підойма для конструювання на манір гегельянства»¹¹.

Основоположники марксизму розглядали суспільство як живий організм, тобто в постійному розвитку (а не як щось механічно зчеплене, що допускає всякі довільні комбінації окремих суспільних елементів). Для вивчення його потрібен об'єктивний аналіз виробничих відносин, що утворюють дану суспільну формацію, необхідно дослідити закони її функціонування й розвитку¹². В. І. Ленін указував, що К. Маркс відкрив матеріалістичне розуміння історії шляхом виділення з різних галузей суспільного життя галузі економічної, з усіх суспільних відносин — відносин виробничих як основних, первісних, визначальних. Тим самим, було знайдено причину змін і повторюваності всіх інших суспільних відносин, яку не могли відшукати історики й соціологи з ідеалістичним світоглядом. Про останніх В. І. Ленін писав, що їм важко було відрізнити у складній сітці суспільних явищ важливі й неважливі, знайти об'єктивний критерій для такого розмежування і що їхня наука в кращому разі обмежувалась тільки описом цих явищ, добром сирового матеріалу¹³.

Марксизм поставив вимогу зробити історію виробників матеріальних благ головним предметом історичних досліджень. Підкреслюючи вирішальну роль народних мас у суспільному розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс вже в одній із своїх ранніх праць «Святе сімейство» (1844 р.) заявили: *«Історія не робить нічого, вона «не має ніякого неосяжного багатства», вона «не б'ється ні в яких боях»! Не «історія», а саме людина, дійсна, жива людина — ось хто робить все це, все має і за все бореться... «Історія» — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»*¹⁴.

Трудящі маси відігравали головну роль у класовій боротьбі, яку основоположники марксизму вважали основною рушійною силою історичного процесу в класовоантагоністичному суспільстві. З часу розкладу первісно-общинного ладу, як проголосили в «Маніфесті Комуністичної партії» його геніальні автори, вся історія на різних ступенях суспільного розвитку людства була історією класової боротьби — між експлуатованими й експлуаторами, підлеглими і панівними класами¹⁵. Ф. Енгельс назвав це великим законом руху історії, що має для історичної науки таке ж значення, як закон перетворення енергії для природознавства¹⁶. Тому виступи трудящих проти їх гнобителів були в центрі суспільствознавчих досліджень К. Маркса і Ф. Енгельса, які в 1879 р. свідчили: «Протягом майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу між буржуазією і пролетаріатом як могутню підойму сучасного соціального перевороту...»¹⁷.

Уважне вивчення подій і явищ історичного процесу допомагало основоположникам марксизму виявляти загальні закономірності суспільного розвитку, давати наукове пояснення специфіки прояву їх у різних країнах, визначати стратегію і тактику передових революційних

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 349, 350.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 142.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 117, 118.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 98.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 410.

¹⁶ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 246.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1949. стор. 321.

сил суспільства, в першу чергу робітничого класу та його партії. Такі праці К. Маркса, як «Класова боротьба у Франції з 1848 до 1850 р.», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», або твори Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині», «Походження сім'ї, приватної власності і держави» — зразки матеріалістичної історіографії. Але найголовнішим дороговказом для дослідників у цій галузі слід вважати «Капітал» К. Маркса. З часу його появи, за словами В. І. Леніна, «матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення»¹⁸. У «Капіталі» докладно розкрито найважливіші етапи епохи промислового капіталізму: так зване первісне нагромадження, мануфактурний період, промисловий переворот, доба розвинутого капіталізму тощо. К. Маркс дав у цьому творі блискучий взірєць застосування методу історичного матеріалізму до величезного фактичного матеріалу, надзвичайно цінні вказівки для історичного дослідження суспільно-економічних формацій¹⁹.

К. Маркс глибоко вивчав конкретний матеріал про явища й процеси різних формацій. Історія класів і класової боротьби, революційних та національно-визвольних рухів, пролетарських організацій і партій, розвиток дипломатії, науки й багато інших найважливіших питань дістали наукове висвітлення в його працях.

Найбільше уваги К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли аналізу сучасності, або поточної історії²⁰. Їх твори, що висвітлюють події, очевидцями й безпосередніми учасниками яких були самі автори, і нині вражають геніальною прозорливістю при розв'язанні багатьох конкретних питань. Ф. Енгельс справедливо відзначив чудову здатність К. Маркса «вірно схоплювати характер, значення і неминучі наслідки великих історичних подій в той час, коли ці події ще тільки розгортаються перед нашими очима або тільки що відбулися»²¹.

Та головний вклад основоположників марксизму в історіографію полягав не тільки в оцінках і висвітленні багатьох важливих подій і явищ всесвітньої історії, а у створенні методологічної основи історичної науки. В. І. Ленін вбачав непереборну привабливочу силу марксистської теорії в тому, що вона органічно й нерозривно об'єднала в собі найвищу науковість (будучи останнім словом суспільної науки) з революційністю²². Він активно обстоював і далі розвивав марксистське вчення про матеріалістичне розуміння історії.

Першим російським марксистам, які захищали в гострій ідеологічній боротьбі з ліберальними народниками вчення К. Маркса, довелося чи не найбільше пропагувати й захищати від перекирчувань саме теорію історичного матеріалізму.

Адже їй суперечили народницькі ідеалістичні концепції «героїв» і «натовпу», самобутнього розвитку Росії на основі общинного соціалізму тощо. Організатор і керівник першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці» — Г. В. Плеханов дав бій концепціям народників, популяризуючи й розвиваючи ряд положень матеріалістичного розуміння історії у своїх блискучих за змістом і формою творах («До питання про розвиток моністичного погляду на історію», «До питання про роль особи в історії», «Нариси з історії матеріалізму» та ін.). Ф. Енгельс, ознайомившись з працею Плеханова «Наші

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 120.

¹⁹ М. Нечкина. Что дает историку «Капитал» Карла Маркса. — «Борьба классов», 1933, № 3—4, стор. 40.

²⁰ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 245, 246.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах. К., 1955, т. 1, стор. 404.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 296.

незгоди», захоплено писав В. І. Засулич 23 квітня 1885 р.: «...я горджуся тим, що серед російської молоді є партія, яка щиро й без застережень прийняла великі економічні й історичні теорії Маркса і рішуче порвала з усіма анархічними і трохи слов'янофільськими традиціями своїх попередників. Сам Маркс був би так само гордий цим, коли б прожив трохи довше»²³.

Серед тих, хто одним з перших почав проголошувати свою належність до марксистського напрямку, був М. Є. Федосєєв. Він керував революційним гуртком у Казані, в якому брав участь і молодий Володимир Ілліч. Пізніше вони листувалися, і В. І. Ленін був обізнаний у деталях з листовною полемікою 1893—1895 рр. між М. Федосєєвим та М. Михайловським. По ряду питань матеріалістичного розуміння історії ця полеміка перегукувалась з положеннями лєнінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»²⁴. Та й об'єкт критики був той самий — лідер ліберального народництва М. Михайловський і його статті, опубліковані в журналі «Русское Богатство».

В одному з своїх полемічних листів М. Є. Федосєєв, викриваючи підступний замір Михайловського «виставити марксизм і марксистів у жалюгідному вигляді», бере під захист професора Київського університету М. І. Зібера, якого Михайловський представив читачам жалюгідним диваком, зовсім неспроможним вченим, особливо в питаннях філософії²⁵. Ще раніше проти такого перекрученого зображення Михайловським М. І. Зібера як ученого виступив Г. В. Плеханов у своїй праці «До питання про розвиток моністичного погляду на історію»²⁶. В радянській історіографії питання про філософські та історичні погляди М. І. Зібера ще й досі не дістало повного розкриття. Одні автори всіляко наголошують на обмеженості його світогляду, намагаючись відділити М. І. Зібера від марксизму або визнаючи його як пропагандиста економічної теорії Маркса, з одного боку, і людиною, зовсім чужою діалектичному та історичному матеріалізму, з другого (нібито економічна теорія Маркса не пов'язана органічно з його філософією). Проте існує й інша думка, яку, до речі, активно пропагував один із соратників В. І. Леніна, видатний більшовицький історик-публіцист В. В. Воровський²⁷: у філософії М. І. Зібер також був значною мірою послідовником теорії історичного матеріалізму. Звичайно, не можна визнати цього діяча витриманим і нехитним послідовником учення про матеріалістичне розуміння історії, але безперечними є його заслуги як одного з перших в Росії і на Україні пропагандистів марксизму, одного, за визначенням Г. В. Плеханова²⁸, з найталановитіших учнів і популяризаторів Маркса та вченого, видатну роль якого в популяризації положень «Капіталу» відзначав сам його автор²⁹. На праці Зібера неодноразово посилався, полемізуючи з народниками, В. І. Ленін³⁰. Не можна не відзначити й того, що М. І. Зібер одним з перших у країні почав пропагувати вчення Маркса серед студентської молоді³¹.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, стор. 376—377.

²⁴ Письма Н. Е. Федосеева — Н. К. Михайловскому. — «Пролетарская революция», 1933, № 1, стор. 176—234.

²⁵ «Пролетарская революция», 1933, № 1, стор. 224—226.

²⁶ Г. В. Плеханов. Сочинения, т. VII, стор. 250, 251.

²⁷ В. В. Воровский. Сочинения, т. I, М., 1933, стор. 175, 178.

²⁸ Нарис історії філософії на Україні, К., 1966, стор. 329.

²⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 20.

³⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 192; т. 2, стор. 141, 151, 155, 160—162; т. 3, стор. 30; т. 4, стор. 45.

³¹ М. Драгоманов. Автобіографія, К., 1917, стор. 20.

Пізніше, після скороминушої моди на так званий «легальний марксизм» у Росії, який безуспішно намагався вихолостити революційну основу марксистського вчення, ліберальна університетська професура розгорнула відкритий похід проти марксизму в цілому і зокрема проти матеріалістичного розуміння історії. У статті до збірника, спеціально присвяченого Карлу Марксу, В. І. Ленін писав: «Нічого говорити про буржуазну науку і філософію, що їх по-казенному викладають казенні професори для задурення підростаючої молоді з імуших класів і для «натаскування» її на ворогів зовнішніх і внутрішніх. Ця наука і слухати не хоче про марксизм, оголошуючи його спростованим і знищеним; і молоді вчені, які роблять собі кар'єру на спростовуванні соціалізму, і ветхі діди, які бережуть заповіт всіляких застарілих «систем», з однаковим завзяттям нападають на Маркса. Ріст марксизму, поширення і зміцнення його ідей в робітничому класі, неминуче викликає почастищення і загострення цих буржуазних вилазок проти марксизму, який після кожного «знищення» його офіційною наукою стає все міцніший, загартованіший і життєвіший»³².

Красномовною ілюстрацією до ленінської характеристики казенної науки царської Росії є така подія. 25 березня 1907 р. офіційне «Історичне товариство Нестора-літописця» при Київському університеті влаштувало засідання, на якому мало намір публічно розкритикувати марксистське матеріалістичне розуміння історії. З доповіддю у такому дусі виступив професор всесвітньої історії П. М. Ардашев. Він зробив усе можливе, щоб зганьбити історичний матеріалізм, представивши його апріорною, гіпотетичною теорією, занесеною «в науку з політики». В доповіді під виглядом положень історичного матеріалізму критикувалися концепції псевдомарксистського економічного матеріалізму, були змішані в одно як одностудентці основоположники наукового соціалізму і ревізіоніст марксизму Бернштейн, буржуазний історик Кроче, легальні марксисты Струве і Булгаков. Не дивно, що Ардашев заплутався у такій мішанині різнорідних понять і, видаючи це за нерозв'язні суперечності теорії історичного матеріалізму, змушений був зрештою признатися, що вона «дуже тяжка як для розуміння, так і для критики»³³.

Ганебною для організаторів цієї безуспішної спроби спростовувати матеріалістичне розуміння історії була сама обстановка, в якій проходило засідання «Історичного товариства Нестора-літописця». Головуючий заборонив будь-які дебати по доповіді, а коли на знак протесту частина публіки залишила засідання, наказав зачинити двері аудиторії і нікого більше не випускати. Напередодні до університету з метою придушення студентського руху було введено поліцію³⁴. Отже, лише в умовах поліцейського терору і повної заборони свободи слова тодішньому реакційному керівництву згаданого товариства вдалося врятувати від публічного посоромлення професора, який так завзято кинувся в бій проти історичного матеріалізму і зазнав цілковитої невдачі.

В. І. Ленін, висловлюючись про кризу буржуазної історіографії в епоху імперіалізму, вказував, що тодішню буржуазну історичну науку характеризують «відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмовлення від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити *ліс* — деревами...»³⁵. Прогрес у цій галузі міг відбуватися тільки на основі

³² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 17.

³³ «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. 20, отдел I, К., 1907, стор. 58—63.

³⁴ «Киевлянин», 24 і 26 березня 1907 р.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 176—177.

матеріалістичного розуміння історії, яке В. І. Ленін підніс на вищий ступінь. Аналізуючи конкретний матеріал епохи імперіалізму, невідомий Марксу, В. І. Ленін відкрив нові об'єктивні закономірності історичного процесу, вніс величезний вклад у розвиток багатьох положень і категорій історичного матеріалізму³⁶. Разом з тим Володимир Ілліч багато сил віддавав тому, щоб популяризувати і відстояти від нападок ідеологів експлуататорських класів марксистське вчення і його складову частину — матеріалістичне розуміння історії. Невичерпне ідейне багатство марксистської теорії історичного матеріалізму спеціально розкривається в ленінських працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Історична доля вчення Маркса», «Три джерела і три складові частини марксизму», «Карл Маркс» та багатьох інших. В. І. Ленін брав особисту участь також в усній пропаганді цих ідей. В першому учбовому закладі більшовицької партії — школі в Лонжюмо (1911 р.) Володимир Ілліч прочитав спеціальний курс про матеріалістичне розуміння історії³⁷.

Видатний історик-марксист М. М. Покровський відзначав велику роль нелегальних більшовицьких гуртків дореволюційного часу у формуванні кадрів партійних теоретиків-пропагандистів, у популяризації й розвитку марксистсько-ленінських ідей, застосуванні їх при вивченні історичної дійсності. Заняття в гуртках проходили, як у справжніх учбових закладах, — з читанням доповідей, дебатами тощо³⁸, незважаючи на жорстокі переслідування поліцейського режиму. В одному з донесень начальнику охоронного відділення в Катеринославі повідомлялося, що «відбулися збори агітаторського гуртка, на якому Борис * розбрав матеріалістичне розуміння історії»³⁹.

Активним популяризатором марксистської теорії історичного матеріалізму була більшовицька преса, прокламації комітетів РСДРП. Заспівувачем у цій справі стала славнозвісна ленінська «Искра». Традиції в пропаганді матеріалістичного розуміння історії успішно продовжували її наступники — керовані В. І. Леніним центральні періодичні більшовицькі видання дожовтневої доби: газети «Вперед» (1904—1905), «Пролетарий» (1906—1909), «Звезда» (1910—1912), «Социал-демократ» (1908—1917), «Правда» (1912—1914, 1917); журнали «Вестник жизни» (1906—1907), «Мысль» (1910—1911), «Просвещение» (1911—1914). Для пропаганди марксизму більшовики використовували й місцеву періодику, а також видавали листівки на різні теми, в тому числі й такі, що популяризували положення історичного матеріалізму. На жаль, крім випадкових і буквально одиничних ілюстрацій у третьому томі «Очерков истории исторической науки в СССР», п'ятому томі «Истории философии» і «Нарисі історії філософії на Україні», в радянській історіографії поки що не знайшла спеціального висвітлення діяльність більшовиків дожовтневого періоду по пропаганді марксистського вчення про матеріалістичне розуміння історії. А тема заслуговує на першочергове дослідження і, можливо, спільними зусиллями істориків та філософів.

В умовах соціалістичної дійсності, коли матеріалістичне розуміння історії стало непорушною теоретичною основою історичної науки, а марксизм-ленінізм є панівною ідеологією радянського суспільства,

³⁶ Докладно про це див.: І. Головаха і М. Злотіна. Розвиток В. І. Леніним історичного матеріалізму в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., К., 1960.

³⁷ А. М. Черненко. Партійна школа в Лонжюмо, Дрогобич, 1962, стор. 42.

³⁸ М. Н. Покровський. Историческая наука и борьба классов. (Историко-графические очерки, критические статьи и заметки), вып. II, М.—Л., 1933, стор. 399.

* Більшовик Магідов.

³⁹ Нарис історії філософії на Україні, стор. 421.

відкриваються широкі перспективи дальшої успішної розробки теорії історичного матеріалізму. В цю важливу справу вагомий вклад можуть внести історики. Їх дослідження дають ґрунт для нових узагальнень закономірностей розвитку історичного процесу, а ці узагальнення в свою чергу допомагають розв'язувати найскладніші історичні проблеми.

Цілком справедливо з трибун наукових форумів (наприклад, Всесоюзної наради істориків 1962 р., поширених засідань секцій суспільних наук Академій наук СРСР та УРСР 1964 р.) лунали пристрасні звернення до дослідників активніше займатися методологією історії — проблемами історичного матеріалізму в широкому розумінні та особливостями їх застосування в даній галузі. Про це говорили академіки Б. М. Пономарьов, М. В. Нечкіна, Є. М. Жуков, П. М. Федосеев, І. І. Мінц, В. М. Хвостов, Б. О. Рибаків, П. М. Поспелов та ін.⁴⁰ Не втратили своєї актуальності й виголошені М. М. Покровським близько 40 років тому слова: «А у нас історичним матеріалізмом займаються хто завгодно, але найменше — історики за фахом. Найбільше ця справа в руках філософів. Щонайменшою мірою не думаючи заперечувати, що історичний матеріалізм є окремий випадок застосування діалектичного матеріалізму в певній галузі і що примат філософії тут цілком законний, все ж потрібно нагадати, що істина й тут, як усюди, конкретна і що поки історичним матеріалізмом займається людина, яка ніколи не мала справи з конкретним історичним матеріалом, вона ризикує, принаймні, не піти далі від того, що ми вже знаємо від Маркса й Енгельса, але може потрапити і в більшу біду: створити історичні абстракції, що перешкоджають іншим бачити конкретну історичну дійсність, а це вже зовсім не марксистська справа»⁴¹.

⁴⁰ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам 18—21 декабря 1962 г., М., 1964; История и социология, М., 1964.

⁴¹ М. Н. Покровский. Историческая наука и борьба классов, вып. II, стор. 348.

Л. А. КОВАЛЕНКО

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ

Наукова спадщина основоположників марксизму містить досить великий матеріал про історію українського народу. При дослідженні її першорядне місце належить відкриттю К. Марксом «матеріалістичного розуміння історії»¹. Вже з 70-х років XIX ст. марксистська концепція суспільного розвитку протистояла поміщицько-буржуазній українській історіографії, що заперечувала його об'єктивну закономірність. Прогресивні українські діячі С. Подолинський та І. Франко вивчали марксизм і зробили перші спроби застосувати його у дослідженні минулого народу. В міру розвитку на Україні робітничого руху, створення марксистських організацій, формування партії пролетаріату — матеріалістичне розуміння історії ставало визначальним і провідним в історіографії України.

К. Маркс і Ф. Енгельс² у ряді праць виклали свої положення й міркування про історію України. Чимало таких думок вони висловили у зв'язку з аналізом суспільних процесів і явищ в Австрії, Польщі, Туреччині, Угорщині і в основному Росії.

Нарешті, твори класиків марксизму дедалі більше використовуються при вивченні конкретних питань історії України. В працях українських радянських дослідників ми знаходимо переконливі свідчення, що певні концепції Маркса й Енгельса, які навіть не містять прямих згадок про Україну, мають найбезпосередніший зв'язок з розумінням розвитку її народу.

Зауваження класиків марксизму про археологію поставили цю науку на матеріалістичну основу і відкрили нові перспективи для археологічних досліджень на Україні. Вже в міркуваннях І. Франка та С. Подолинського з приводу археологічних матеріалів відчувається вплив ідей Маркса й Енгельса щодо аналізу історії первісного суспільства. В праці Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» містяться як загальнотеоретичні положення, що мають відношення до минулого України, так і конкретні історичні моменти, зокрема питання про скотарство, початок землеробства в Придніпров'ї, про форму родової общини у східних слов'ян³. Ідеалістичним твердженням буржуазно-націоналістичних археологів протиставлявся науковий підхід до історії.

Для розкриття складності історичних процесів на території України в часи первісного суспільства величезне значення має відкритий К. Марксом закон про тиск надлишку населення на розвиток продуктивних сил і зв'язаний з цим весь комплекс історичних явищ тієї епохи: пересування племен, війни, характер суспільної організації виробництва. У статті «Вимушена еміграція» Маркс писав, що на ранніх ступенях цивілізації недостатній рівень продуктивних сил ставив племена в залежність від певного кількісного співвідношення. «...Тиск надлишку населення на продуктивні сили примушував варварів з плоскогір'їв

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 37.

² Ф. Енгельс був досить обізнаний з українською мовою. (Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 159).

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 30, 59.

Азії вторгались у держави Стародавнього світу... Щоб і далі бути варварами, вони повинні були залишатись нечисленними. То були племена, які займалися скотарством, полюванням і війною, і їх спосіб виробництва вимагав широкого простору для кожного окремого члена племені... Зростання чисельності у цих племен приводило до того, що вони скорочували одно одному територію, необхідну для виробництва. Тому надлишкове населення було змушене робити ті сповнені небезпек великі переселення, які поклали початок утворенню народів стародавньої і сучасної Європи»⁴. В світлі цих положень Маркса стають зрозумілими й одержують своє матеріалістичне пояснення складні мандрівки у південних степах України землеробських племен, готів, гунів, аварів, печенігів, половців.

Цей же закон дав наукове висвітлення таким явищам в історії України, як грецька й римська колонізація Чорноморського узбережжя. «У стародавніх державах, у Греції й Римі, — писав К. Маркс, — вимушена еміграція, яка набирала форми періодичного заснування колоній, була постійною ланкою суспільного ладу... Щоб зберегти свою цивілізацію, їх громадяни повинні були залишатись нечисленними. В противному разі їм загрожувало ярмо тієї виснажливої фізичної праці, яка перетворювала тоді вільного громадянина в раба»⁵. Археологічні дослідження старовинних міст Північного Причорномор'я — Ольвії, Тіри, Боспора, Пантікапея, Херсонеса, Фанагорії — та численних факторій повністю підтвердили це положення марксизму.

К. Маркс приділяв велику увагу процесу становлення феодалізму в Східній Європі. Конкретні зауваження з цього приводу містять «Хронологічні виписки». Його висновки завдавали удару по норманістських та інших буржуазних теоріях виникнення Древньоруської держави. Останню Маркс розглядав як попередника ряду централізованих східноєвропейських держав, зокрема найбільшої з них — Росії. Київський період він вважав важливим етапом в історії східних слов'ян і Східної Європи в цілому. В ряді його висловлювань про Древньоруську державу та період феодальної роздрібненості підкреслюється спільність історичних процесів того часу для всіх східнослов'янських племен.

Різно негативно оцінював К. Маркс татаро-монгольську навалу в XIII ст. на Східну Європу⁶. Зокрема в його нотатках дається важлива характеристика боротьби населення Галицького князівства проти татарського нашествия, високо оцінюється діяльність у цьому напрямі галицького князя Данила⁷.

Аналізуючи події XIV ст., основоположники марксизму зауважили, що перед зовнішньою небезпекою (татари, турки, німецькі феодали) народи Східної Європи змушені були об'єднатися в строкату за національним складом Литовську державу. Енгельс писав, що Білорусія та Малоросія знайшли собі захист від азійської навали, приєднавшись до Литовського князівства⁸. Вища культура руських земель мала великий позитивний вплив на Литву. Але в дальшому литовські феодали показали себе як гнобителі місцевого населення, вступивши в союз з Золотою Ордою, а потім уклавши Кревську унію з Польщею, діючи як провідники католицько-феодальної агресії відносно населення України. Енгельс вказував з приводу цього, що дворянство Білорусії й Малоросії

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 541—542.

⁵ Там же, стор. 541.

⁶ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 223.

⁷ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 146.

⁸ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 22, стор. 19.

великою мірою ополячилося, а в XVI ст., коли в Польщі панували єзуїти, православних підданих змушували приєднуватися до римсько-католицької церкви⁹.

У «Хронологічних виписках» відзначено як подію великої ваги виникнення козацтва на Україні. Маркс вважав, що це відбулося ще до вторгнення Батия¹⁰. На думку радянського історика В. О. Голобуцького, положення Маркса й Енгельса: «В середні віки городяни в кожному місті змушені були для захисту свого життя об'єднуватися проти сільського дворянства», що викликало «необхідність організації міської військової сили»¹¹, — дає ключ до розуміння певних сторін діяльності запорізьких козаків. Останні виробили своєрідні форми організації самоуправління, перегукуючись у цьому з жителями міст середньовічної Європи¹². Як зауважив І. М. Гапусенко¹³, міркування класиків марксизму про втечі селян за феодалізму теж допомагають зрозуміти роль козацтва на Україні.

Викладаючи матеріал про селянські рухи початку XVI ст., Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині» зупинився на повстанні під проводом Дердя Дожі (1514 р.)¹⁴. Дослідження радянських істориків показують, що у великих класових битвах початку XVI ст., зокрема в повстанні Дожі, безпосередню участь брали українські селяни та дрібні шляхтичі — жителі Закарпаття. В світлі цих фактів праця Енгельса для вивчення історії класової боротьби українського народу набуває особливого значення, більшого, ніж їй надавалось українською історіографією до останнього часу. Не менш показовим є розділ восьмий I тома «Капіталу». Аналізуючи панщинну експлуатацію, Маркс брав приклади з історії Валахії. «Необхідна праця, яку виконує, наприклад, волосський селянин для підтримання власного існування, просторою відокремлена від його додаткової праці на боярина. Першу працю він виконує на своєму власному полі, другу — в панському маєтку... У формі панщинної праці додаткова праця точно відокремлена від необхідної праці»¹⁵. Ця характеристика системи кріпацтва цілком стосується феодально-кріпосницьких відносин на Україні. Далі Маркс зробив таке важливе роз'яснення: «Панщина пов'язувалася в Дунайських князівствах з натуральними рентами та іншими атрибутами кріпосного стану, але вона являла собою основну данину, сплачувану пануючому класові. Там, де це мало місце, панщина рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини»¹⁶. Ці положення є ключем до характеристики економічних відносин на Україні часів феодалізму не лише своєю історичною паралеллю. Буковина — край, заселений українським селянством, входила до 1774 р. у склад Дунайських князівств, і система панщини тут була тотожна з усіма іншими районами князівств.

Висловлювання основоположників марксизму щодо релігійних форм класових виступів у період середніх віків вносили ясність у розуміння боротьби навколо унії, православ'я та католицизму на Україні в XVI—XVIII ст. Енгельс безпосередньо занотував думки з приводу цього: «Велика частина населення східних провінцій (Польщі. — Л. К.) належала до православної віри, тоді як власне поляки були католиками.

⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения, т. 22, стор. 19.

¹⁰ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 154.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 47, 49—50.

¹² В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 48, 49.

¹³ «Український історичний журнал», 1966, № 12, стор. 113.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 369—371.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 230.

¹⁶ Там же, стор. 231.

Значна частина цих православних у XVI столітті була змушена визнати верховенство папи, і вони почали називатись уніатами, але багато хто з них зберіг в усіх відношеннях вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки, тоді як їх шляхетні пани майже всі були католиками; а за національністю ці кріпаки були малоросами»¹⁷. Отже, Енгельс підкреслив соціальну основу релігійної боротьби в XVI—XVIII ст. на Україні.

В серії статей, написаних у 1848 р. під загальною назвою «Дебати з приводу польського питання у Франкфурті», Маркс і Енгельс зупинилися на різних аспектах історії Польщі, зокрема охарактеризували міста цієї держави часів феодалізму, в основному XVI—XVIII ст.: «...німці перешкодили створенню в Польщі польських міст з польською буржуазією...» Але вони «...не зуміли пристосуватися до великої промисловості і не оволоділи торговими зв'язками, що стали вже ширшими... Дрібна торгівля, ремесло і, найбільше, хлібна торгівля і мануфактура (ткацтво і т. п.) в дуже обмеженому масштабі — ось до чого зводилася вся діяльність польських німців»¹⁸. У поєднанні з наступом магнатів та шляхти на міста Польщі все це обумовило економічну кволість останніх, а, отже, їх незначну політичну роль. Важливість цих висновків класиків марксизму для історії України стає зрозумілою, якщо взяти до уваги, що Україна на той час перебувала під владою Речі Посполитої. Ось чому відзначені Марксом економічні та політичні риси польських міст характерні й для українських. Незаперечним є те, що в них у XVI—XVII ст. мала місце негативна діяльність німецького, польського та єврейського міщанства, що утиски польських магнатів були тут величезні. Магдебурзьке право в українських містах, всупереч твердженням буржуазно-націоналістичної історіографії, не дало таких позитивних наслідків, як у Західній Європі.

Маркс і Енгельс зупинялися також на подіях 1648—1654 рр. У зауваженнях на «Листи без адреси» М. Г. Чернишевського Маркс підкреслив такі речення російського тексту цієї праці: «Звали народ выручать Москву от поляков» (1612 р. — Л. К.), «Потом ему сказали: выручай Малороссию»¹⁹, наголосивши на думці, що у возз'єднанні України з Росією вирішальну роль відіграли народні маси.

У праці «Яке діло робітничому класові до Польщі?» Енгельс зупиняється зокрема на подіях кінця XVIII ст., висловлюючи у зв'язку з цим ряд думок щодо історії Правобережної України. Він вказує на основну причину і головного винуватця поділів Польщі: «Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю і промисловість і створювали великі міста, — така країна була приречена на занепад. Аристократія дійсно довела Польщу до занепаду...»²⁰. Населення Правобережної України під час поділів прагнуло до возз'єднання з Росією і допомагало російській армії. Енгельс писав, що це — «чудовий зразок класової війни, коли російські солдати і малоруські кріпаки разом ішли й палили замки польських аристократів»²¹.

Цікавим прикладом уваги основоположників марксизму до історичного минулого та сучасного їм становища України є лист Ф. Енгельса до Й. Вейдемейера. В 1848—1849 рр. Маркс і Енгельс підтримува-

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 161.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 325—326.

¹⁹ Архив Маркса и Энгельса, т. XI, стор. 173.

²⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 160.

²¹ Там же, стор. 161.

ли вимогу діячів Польщі про відновлення її в кордонах 1772 р., вважаючи на основі джерел і літератури Речі Посполитої, що на території Правобережної України живе переважно польське населення. Згодом класики марксизму знов повертаються до цієї проблеми, вивчають історичні дослідження і повністю з'ясовують собі всю безпідставність претензій поляків на Правобережжя. В згаданому листі Енгельс писав: «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра, то я про них і слухати не хочу, відколи довідався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасти городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі»²².

Ф. Енгельс спеціально зупинявся на становищі Східної Галичини, що знемагала під гнітом Габсбургів. У статті «Німеччина і панславизм» він писав: «Друга група австрійських слов'ян складається з уламків різних народностей, які відокремилися в ході історії від основної маси своєї нації і головний центр яких знаходиться через це поза межами Австрії. Так, австрійські поляки тяжіють до російської Польщі, як до свого природного центру, русини — до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією»...²³ Маркс і Енгельс досить точно визначили територію, що її займали українці в Австрійській імперії: 3 мільйони «малоросів (русинів, рутенів) у Галичині та на північному сході Угорщини»²⁴. Отже, класики марксизму вказували на територію Галичини й Закарпаття як на місце проживання українців.

У статтях Маркса «Підготовка селянської реформи в Росії», «Про звільнення селян в Росії», численних листах класиків марксизму до російських політичних діячів вперше дано наукову оцінку революційної ситуації 1859—1861 рр. та реформи 1861 р. Важливий матеріал з історії України цієї епохи і перших десятиліть пореформеного часу міститься у замітках, виписках К. Маркса, зокрема в «Конспекті роботи М. Г. Чернишевського «Листи без адреси», «Конспекті книги Янсона»²⁵, «Нотатках про реформу 1861 року і пореформений розвиток Росії»²⁶, «Конспекті «Праць податкової комісії»²⁷. Характерно, що аналізуючи процес визрівання буржуазно-демократичної революції в Росії, Маркс і Енгельс незмінно виходили з тези про спільність історичних процесів Росії та України, хоч знали і, коли це було потрібно, підкреслювали особливості історії України. Вказуючи народникам на неспроможність їх твердження щодо рятівної ролі селянської общини, Енгельс зауважив, що на Україні общини немає, вона зникла значно раніше, перетворившись на певному ступені суспільного розвитку до деякої міри в окопи, гальмо сільськогосподарського виробництва²⁸. В листі до Енгельса народник Даніельсон повідомив, що нібито на донбаських вугільних шахтах, які належали в основному великим капіталістам, працювали прибулі з Центральної Росії робітники, а селянські кустарні шахти поступалися перед великими підприємствами²⁹. У відповіді Енгельс роз'яснив своєму кореспондентові, що в Росії інтенсивно розвивається капіталізм, відбувається перехід від общинного землевладіння і патріархальної домашньої промисловості до сучасного вироб-

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 459.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 202.

²⁴ Там же.

²⁵ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. XI.

²⁶ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. XII.

²⁷ Див. Архив Маркса и Энгельса, т. XIII.

²⁸ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, М., 1951, стор. 202.

²⁹ Там же, стор. 151.

ництва і що, як у Франції за часів Кольбера, велика промисловість, зокрема на Донбасі, насаджується урядом зверху³⁰. Отже, маючи скупий фактичний матеріал, до того ж тенденційно переданий, Енгельс правильно визначив тенденції розвитку великої промисловості та формування пролетаріату на Україні.

Основоположники марксизму були обізнані з працями українських істориків. На основі роботи М. Костомарова «Заколот Стеньки Разіна» К. Маркс склав конспект, підкреслюючи ті місця, що свідчили про масовий, народний характер руху³¹. Брошуру М. Драгоманова «Українська література в російських губерніях» (французькою мовою) К. Маркс використав для ознайомлення з літературним життям на Україні³². К. Маркс також звертав увагу на історичні дослідження О. Єфименко³³.

Всі ці й інші положення класиків марксизму становлять винятковий інтерес для науки і потребують ґрунтовного, творчого опрацювання при вивченні історії України.

³⁰ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, М., 1951, стор. 160, 161.

³¹ К. Маркс. Стенька Разин. Конспект монографии Н. И. Костомарова «Бунт Стеньки Разина». — «Молодая гвардия», 1926, кн. 1. Див. з цього питання статтю: В. Г. Сарбей и Е. С. Шаблювский. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. — «Вопросы истории», 1967, № 8.

³² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. IV, стор. 422.

³³ Там же. стор. 404—405.

ВИДАННЯ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТВОРІВ К. МАРКСА НА УКРАЇНІ

Твори Карла Маркса — основоположника теорії наукового комунізму, геніального мислителя, вчителя і вождя міжнародного пролетаріату — відіграють важливу роль в діяльності нашої партії, житті народів Радянського Союзу. Комуністична партія надавала і надає великої ваги справі видання і розповсюдження праць К. Маркса, які поряд з творами Ф. Енгельса і В. І. Леніна стали найпоширенішими книгами в нашій країні.

В радянській історіографії з'явився ряд праць, присвячених цій темі¹. Проте вони ще не вичерпують її. Автор даної статті дещо доповнює висвітлення цієї проблеми, зокрема в таких аспектах: розповсюдження праць Маркса в дожовтневий період і видання їх тепер у зв'язку з завершенням публікації Творів К. Маркса і Ф. Енгельса в українському перекладі.

Праці Маркса почали проникати з-за кордону в Росію і зокрема на Україну ще в 40—50-х рр. XIX ст. Але особливо зріс інтерес до них в 60—70-х рр.

У Петербурзі в 1872 р. видається 3-тисячним тиражем перший том «Капіталу» в російському перекладі, який викликав численні відгуки. Якщо за кордоном його вихід зустріли змовою мовчання, то в Росії протягом 70-х років з'явилося понад 150 рецензій, статей і нотаток про нього². На Україні першим відгукнувся на «Капітал» доцент Київського університету М. І. Зібер, опублікувавши кілька статей, в яких з великим успіхом захищав економічну теорію Маркса. Пропагандистом економічного вчення основоположника наукового комунізму став український революціонер-демократ С. А. Подолинський. З працями Маркса були добре обізнані магістр Харківського університету І. Г. Кауфман, відомі українські революційні народники О. П. Бутовська, С. П. Ковалик, І. Ф. Фесенко та ін. Важливу роль у популяризації марксистської літератури відіграли нелегальні народницькі організації. 1883 р. у Харкові народовольцями було перевидано «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса. Тоді ж спробував випустити в світ цей твір народовольський гурток в Єлисаветграді.

Завдяки зусиллям революційної інтелігенції і передових прогресивних діячів твори Маркса набувають значного поширення ще за його життя. Велика заслуга у розповсюдженні правдивої інформації про Маркса, його ідей належить російській революційній еміграції,

¹ Л. І. Коломійченко. З історії видання і поширення творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в дореволюційний період. — Учені записки Харківського бібліотечного інституту, вип. III, 1957; Л. В. Сохань, П. С. Сохань. Распространение произведений Маркса, Энгельса, Ленина, на Харьковщине в 1905—1917 гг. — «История СССР», 1959, № 2; Д. П. Кирик. Філософська література на Україні після Жовтневої революції (короткий бібліографічний покажчик) — Праці кафедр суспільних наук Львівського університету, вип. 5, 1959; П. Шморгун. Видання і розповсюдження творів Маркса і Енгельса на Україні — «Комуніст України», 1960, № 11; Й. А. Багмут, П. М. Шморгун. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик, вид. 2, Харків, 1965, та ін.

² Й. А. Багмут. Розповсюдження «Капіталу» К. Маркса на Україні (До 100-річчя видання 1-го тома «Капіталу»). — «Український історичний журнал», 1967, № 9.

а також студентській молоді у західноєвропейських університетах, серед якої було чимало вихідців з України. Однак марксизм ще не став на той час течією суспільної і революційної думки, він прокладав собі шлях у Росію і на Україну в гострій принциповій боротьбі проти ідеології народництва, що панувала тоді серед революційно настроєної інтелігенції країни.

Твори Маркса проникали і на західноукраїнські землі, які були штучно відірвані від України і перебували тоді в складі Австро-Угорської імперії. Немало сприяв цьому А. Жабіцький — член Генеральної ради I Інтернаціоналу, який після повернення у 1871 р. з Лондона у Львів залишився вірним ідеалам Міжнародного товариства робітників³. Добре знали Маркса і його вчення члени Генеральної ради I Інтернаціоналу К. Бобчинський та інші польські емігранти, що повернулися в Галичину. Маркс у листі до Беккера від 11 лютого 1873 р. зазначав: «З Галичиною, куди за цей час переселилося звідси багато поляків, так само як і з іншими частинами Польщі, у нас тепер жвавві і регулярні зв'язки»⁴. Завдяки цим зв'язкам ще в молоді роки познайомився з працями Маркса і великий український письменник І. Я. Франко. 1879 р. він переклав на українську мову 24-й розділ першого тома «Капіталу», маючи на увазі надрукувати в доповненнях до підготовленої ним книги «Основи суспільної економії», однак розділ побачив світ лише після смерті Каменяра. Ідеї Маркса популяризували тут М. Павлик, О. Терлецький, а також С. Подолінський, який був тісно зв'язаний з молоддю Галичини і не раз відвідував Львів.

Вперше твори основоположника наукового комунізму почали широко розповсюджуватися в Росії і на Україні після смерті Маркса, з середини 80-х років, коли в промислових центрах з'являються нелегальні марксистські гуртки і соціал-демократичні організації. Велику роль у пропаганді марксизму відіграла створена Г. В. Плехановим у Женеві російська марксистська група «Визволення праці», яка протягом 1883—1894 рр. видала російською мовою понад 20 творів Маркса і Енгельса. Деякі з них, підготовлені групою, перевидавалися нелегальними гуртками українських марксистів⁵. 1898 р. у Києві з'являється перше легальне видання книги «Злиденність філософії» (1-й розділ) російською мовою.

Виняткова роль у поширенні ідей марксизму, в з'єднанні теорії наукового комунізму з робітничим рухом належить В. І. Леніну і створеній ним більшовицькій партії. В нових умовах класової боротьби пролетаріату Володимир Ілліч не тільки сприйняв теоретичну спадщину своїх вчителів, але творчо застосував, збагатив і підніс на нову височину. Він широко пропагував твори Маркса: цитував їх у своїх перекладах, викладав зміст і розвивав далі його ідеї, зокрема у працях, добре відомих на Україні, — «Що робити?», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та ін.

Соціал-демократичні організації лєнінсько-іскрівського напрямку, а потім більшовицькі комітети і групи провели велику роботу по розповсюдженню творів Маркса, які видавалися за кордоном і нелегально доставлялися в Росію і на Україну. Про це, зокрема, свідчать численні випадки їх конфіскації поліцейськими властями. Так, у Києві в січні 1905 р. було конфісковано «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта»⁶,

³ М. М. Воляннюк. «Львів'янин, особисто знайомий з К. Марксом». — Український історичний журнал, 1967, № 9, стор. 112—114.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 449.

⁵ П. М. Шморгун. Роль групи «Визволення праці» в поширенні марксизму на Україні, К., 1958 р.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1905, спр. 767, арк. 66.

у березні — книги «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» «Громадянська війна у Франції» і «Маніфест Комуністичної партії»⁷, в Одесі поряд з працями В. І. Леніна і Ф. Енгельса вилучено 7 брошур «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.»⁸ та ін.

Особливо широко більшовики використовували з метою пропаганди легальні можливості, які створилися в умовах наростання першої російської революції 1905—1907 рр. Царська цензура під тиском революційної хвилі змушена була дати дозвіл на видання марксистської літератури, особливо перекладної, і цим часто користувались не тільки партійні організації, а й різні приватні книговидавці. «Купці кидали торгувати вівсом і починали вигіднішу торгівлю — демократичною дешевою брошурою»⁹, — говорив В. І. Ленін. Протягом 1905 і частково 1906—1907 рр. в Одесі і Києві діяло близько 10 приватних видавництв, які випустили «Маніфест Комуністичної партії» (6 раз), «Громадянську війну у Франції» (3), «Злиденність філософії» (2) та ін. Всього вони 25 разів видавали твори Маркса (в тому числі й написані ним спільно з Енгельсом). На Україну ці твори Маркса надходили з Петербурга, Москви і Ростова-на-Дону.

Завдяки легальності друку твори Маркса набули широкого розповсюдження і стали могутнім засобом пропаганди революційних ідей. У містах і робітничих селищах були клуби, читальні, книжкові склади чи напівлегальні бібліотечки з марксистською літературою. Створювали їх також студентські організації, учнівські соціал-демократичні гуртки і групи. Так, у бібліотечці гуртка учнів Вінницького реального училища нараховувалось 210 нелегальних і легальних брошур, серед них «Маніфест Комуністичної партії», «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.», «Промова про свободу торгівлі», праці Ф. Енгельса і В. І. Леніна¹⁰. У Мирополі Новоград-Волинського повіту учні зібрали 208 книг і брошур, серед них згадані вище, а також «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Злиденність філософії», «Заробітна плата, ціна і прибуток», ряд праць Енгельса і Леніна¹¹. Бібліотечка соціал-демократичної групи в Корюкові на Чернігівщині нараховувала 379 примірників брошур і книг 271 назви, в тому числі «Маніфест Комуністичної партії» (3 прим.) і «Промова про свободу торгівлі»¹².

В умовах революції марксистські видання здобули дійсно масового читача. І хоч після її поразки царизм посилив репресії проти розповсюдження марксистської літератури, але, як відзначав В. І. Ленін, «соціал-демократична книжка не пропала. Вона *посяєна*. Вона росте. І вона дасть плоди — може, не завтра, не післязавтра, а трохи пізніше, ми не в силі змінити об'єктивних умов наростання нової кризи, — але вона дасть плоди»¹³.

Завдяки героїчній діяльності більшовиків теорія наукового комунізму уже в дожовтневий період стала надбанням не тільки передових робітників, а й значної частини селянства і демократичної інтелігенції. Оволодівши масами, ідеї марксизму-ленінізму стали тією матеріальною силою, яка подолала опір царизму в Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917 р., а потім опір буржуазії у Великій Жовтневій соціалістичній революції.

⁷ Там же, спр. 789, арк. 570—573.

⁸ Там же, ф. 386, 1905, спр. 890, арк. 9.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 276.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 816, 1907, спр. 816, арк. 42—45.

¹¹ Там же, ф. 1335, 1905, спр. 3467, арк. 457—461.

¹² Там же, ф. 318, 1908, спр. 1785, арк. 8—11.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 250.

Перемога Жовтня і утворення Української Радянської держави вперше відкрили перед трудящими України можливість знайомитися з працями Маркса рідною мовою. Уже в роки громадянської війни публікується українською мовою «Маніфест Комуністичної партії» (в Києві і Полтаві), а у 1921 і 1923 рр. він перевидається у Києві й Харкові, на початку 20-х років виходять «Наймана праця і капітал», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Громадянська війна у Франції», «До критики політичної економії».

У 1925 р. Державне видавництво України випустило 10-тисячним тиражем в перекладі з 4-го російського видання загальнодоступний виклад трьох томів «Капіталу» в обробці німецького соціал-демократа Юліана Борхардта. Це був вдалий короткий виклад, що зберігав особливості оригіналу самого Маркса, в його власних виразах, на відміну від популяризаторських брошур К. Каутського «Економічне вчення Карла Маркса» і Ш. Дікштейна «Хто з чого живе?», які, до того ж, переказували зміст лише 1-го тома «Капіталу».

Тоді ж ДВУ приступило до підготовки видання 1-го тома «Капіталу», яке вдалося здійснити лише через два роки, тиражем 3 тис. примірників. Одночасно з його гранок було забезпечено випуск цього тома «Робітничо-фермерським видавничим товариством» у Вінніпегу для трудової української еміграції Канади і США ¹⁴.

1929 р. перший том «Капіталу» знову перевидано 3-тисячним тиражем. Тоді ж вийшла 1-ша частина третього тома, наступного року — 2-га і 1933 р. — другий том. За даними Книжкової палати УРСР, твори Маркса виходили в республіці до 1941 р. українською мовою 41 раз, а спільні праці Маркса і Енгельса — 23 рази загальним тиражем 1 360 тис. примірників. Крім того, окремі з них видавалися у російському перекладі, а також мовами національних меншостей: болгарською, єврейською, молдавською, німецькою і угорською. На Україні широко розповсюджувались і твори Маркса, які виходили російською мовою в Москві — окремими книгами чи друкувались на сторінках центральних газет і журналів. Особливо велике значення для пропаганди марксистських ідей мало перше видання Творів Маркса і Енгельса, яке розпочалося у Москві 1928 р.

Праці Маркса, опубліковані на Радянській Україні, зусиллями підпільних комуністичних організацій розповсюджувались і на західноукраїнських землях, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції і розпаду Австро-Угорської імперії були загарбані буржуазними правителями Польщі, Чехословаччини і Румунії. Робились спроби і перевидавати тут окремі твори. Так, 1937 р. Львівське кооперативне видавництво «Книжка» передрукувало «Маніфест Комуністичної партії» з видання лівих соціал-демократів 1922 р., однак поліція конфіскувала весь тираж і лише деякі примірники вдалося зберегти ¹⁵. При окупаційному режимі не могло бути й мови про те, щоб широко популяризувати спадщину класиків марксизму-ленінізму. Лише після пам'ятних вересневих днів 1939 р. перед трудящими молодих західних областей Української РСР відкрилася можливість вивчати твори Маркса, Енгельса і Леніна в перекладах на рідну мову.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр. тимчасово перервала видання марксистської літератури на Україні. Але

¹⁴ Петро Кравчук. Про видання «Капіталу» Маркса українською мовою в Канаді. — «Український історичний журнал», 1967, № 12, стор. 99—100.

¹⁵ М. Вовк. Маніфест Комуністичної партії на Західній Україні. — «Радянський Львів», 1948, № 2, стор. 57—58; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 142, 153, 155.

зразу ж після визволення республіки від німецько-фашистських окупантів видавництва УРСР відновили свою діяльність в цій галузі. 1944 р. виходить праця Маркса і Енгельса «Про реакційне пруссацтво», 1946 р. — збірка статей і листів «Маркс і Енгельс проти реакції в Німеччині». До 100-річного ювілею «Маніфесту Комуністичної партії» у 1947 р. його видано 100-тисячним тиражем. Через кілька місяців він розійшовся, і Укрполітвидав випустив додатково 50 тис. примірників. Наступного року «Маніфест» знову виходить двічі, обидва рази 25-тисячним тиражем. У перші післявоєнні роки на Україні видавались такі праці Маркса, як «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Громадянська війна у Франції», «Заробітна плата, ціна і прибуток», «Наймана праця і капітал», «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» та ін.

Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС здійснює всю роботу по підготовці до випуску українською мовою творів основоположників марксизму-ленінізму. У післявоєнний період організував новий переклад всіх томів «Капіталу» Маркса відповідно до сучасного рівня розвитку української літературної мови. Держполітвидав УРСР у 1952 р. випустив три томи «Капіталу» в новому перекладі тиражем по 50 тис. примірників кожний, а 1954 р., зважаючи на попит, додрукував з матриць ще по 20 тис. примірників, протягом 1954—1964 рр. вийшов четвертий том — «Теорії додаткової вартості» у трьох частинах.

Інститут історії партії ЦК КП України перекладає друге видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса, підготовленого і здійсненого протягом 1954—1966 рр. у 39 томах Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Воно було значно доповнене і розширене в порівнянні з першим. Якщо до першого видання увійшло приблизно 4,5 тис. творів та листів Маркса і Енгельса, то до другого — 5,5 тис. Крім праць, які друкувалися у різний час у збірниках «Архив К. Маркса и Ф. Энгельса» та інших радянських і зарубіжних публікаціях, до нього було включено також багато нових документів¹⁶. Хоч це і найповніша збірка творів основоположників наукового комунізму, все ж до неї не увійшов ряд відомих матеріалів — докторська дисертація Маркса, його ж «Економічно-філософські рукописи 1844 року», початкові варіанти «Капіталу» та ін. У зв'язку з цим намічається випустити 11 додаткових томів.

Твори Маркса є не тільки в кожній бібліотеці, а й в індивідуальному користуванні робітників, колгоспників, інтелігенції. Марксистська література в дожовтневий період і в перші роки Радянської влади виходила без зазначення тиражу, і тому не можна встановити точну цифру надрукованих на Україні книг Маркса. Загальний тираж виданих в УРСР за роки Радянської влади праць Маркса, а також написаних ним спільно з Енгельсом налічує понад 3 млн. примірників. Крім того, багато статей автора «Капіталу» друкувалось в республіканських газетах та журналах і в центральних московських органах преси, які широко розповсюджуються на Україні.

Завдяки багатогранній діяльності Комуністичної партії ідеї марксизму-ленінізму стали дорогоцінним надбанням, ідеологією всіх народів Радянського Союзу, що успішно побудували соціалізм і зараз упевненою ходою йдуть вперед до перемоги комунізму, наукове обґрунтування якого вперше дано у творах Маркса.

¹⁶ А. И. Малыш. Великая сокровищница революционной мысли (К завершению второго русского издания Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса). — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3, стор. 18—28.

А. М. АББАСОВ

І. Ф. ФЕСЕНКО — ПРОПАГАНДИСТ МАРКСИЗМУ

Після виходу в світ «Капіталу» К. Маркса Росія стала першою країною, де пропаганда нового економічного вчення набула широкого розмаху. Слідом за німецьким гамбурзьким виданням (1867 р.) у квітні 1872 р. вийшов перший том «Капіталу» російською мовою. Поява цієї книги становила цілу епоху в розвитку революційної думки й підносила визвольну боротьбу в нашій країні на новий ступінь. Прикро помилився царський цензор, коли дозволив друкувати «Капітал», мотивуючи це тим, що в Росії небагато людей зрозуміють цю книгу. Повсюдно «Капітал» здобував загальне визнання. Про його популярність серед передової молоді 70-х років один з учасників «процесу 193-х» народник Сергій Ковалик писав: «Стрункістю системи і глибиною критики Маркс справив на інтелігентську молодь велике враження, що за значенням можна порівняти хіба з тим, яке свого часу викликав Дарвін. Мало хто, звичайно, подолав Маркса, але ідеї його, викладені в «Капіталі», стали входити до загального вжитку»¹.

З кожним роком ідеї Маркса дедалі більше оволодівали масами. Велика заслуга в цьому належить першим пропагандистам марксизму. Про складні й суперечливі шляхи поширення ідей геніального твору К. Маркса В. І. Ленін писав: «Марксизм, як єдино правильну революційну теорію, Росія справді *вистраждала* піввіковою історією нечуваних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»². Всі суперечності народницької теорії, сумніви, помилки, надії, велике торжество теорії К. Маркса, віра в його революційну силу, як у краплині води відбилися у складній і захоплюючій біографії одного з перших пропагандистів марксизму на Україні — Івана Федоровича Фесенка (1846—1882 рр.).

15 червня 1875 р. в с. Олександрівці Катеринославської губернії була заарештована людина років 25 або більше. При арештованому, як записано в протоколі, були книги: «Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Karl Marx», (т. I, кн. I, видання Гамбурзьке 1867 р.); «Капитал. Критика политической экономии», твір Карла Маркса, переклад з німецького, том перший, книга I, Спб., видання М. П. Полякова, 1872, безцензурне; «Отечественные записки», лютий 1871 р.; «Изучение социологии» Герберта Спенсера, переклад з англійського, під редакцією Гольдсмита, т. 2, Спб., видання журналу «Знание», 1875; «Сочинения Давида Рикардо», переклад під редакцією і з примітками Зібера (видання безцензурне, невідомо коли надруковане); «К изучению о ренте», М. Зібера (з «Университетских известий», 1870 р.); «Строение и жизнь человеческого тела» (популярна фізіологія), твір проф. медицини К. Реклім, Спб., 1874, (дозволено цензурою)³.

¹ «Былое», 1906, № 10.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, спр. 345, арк. 36.

Людина, що назвала себе Іваном Федоровичем Фесенком, виявилась студентом Петербурзького університету⁴. Затримано його в квартирі селянина Юхима Коротухіна, де відбувалися збори сектантів, на яких послідовник К. Маркса Фесенко виступав у ролі релігійного проповідника (як колишній семінарист він прекрасно знав релігійну літературу), маючи на меті перетворити сектантів на свідомих соціалістів⁵.

24 червня 1875 р. у Ростові-на-Дону І. Ф. Фесенка викликали на перший допит. Почалася тривала тяганина слідства. У казематах Ростовської тюрми Іван Федорович прийшов до висновку, що обраний ним шлях прилучення прихильників раціоналістичних релігійних секцій до соціалізму неможливий. Але доля розвитку революційної боротьби передової молоді Росії глибоко хвилювала його.

І. Ф. Фесенко народився 15 травня (ст. ст.) 1846 р. в с. Баранівка Миргородського повіту Полтавської губернії⁶. Батько, диякон Федір Григорович Фесенко бажав, щоб син також став духівником, і з цією метою віддав його до Полтавської духовної семінарії. Цей учбовий заклад у той час не був уже тією бурсою, яку так яскраво описав М. Г. Помяловський. В 60-х роках тут були і таємні від свого начальства семінарські гуртки, що ставили метою самоосвіту і мали зв'язки з такими ж гімназичними гуртками, писав Іван Андрійович Зубковський (засновник курорту «Миргород»), який вступив до семінарії на два роки пізніше, в 1865 р. Тут вскладчину семінаристи передплачували науково-літературний журнал «Дело» і «Отечественные записки», систематично читали статті Д. І. Писарева, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, М. В. Шелгунова, В. Г. Белінського та ін.

Серед викладацького складу духовної семінарії були прогресивні діячі. Словесність та історію літератури читав український письменник І. С. Нечуй-Левицький, історію філософії, психології і педагогіки — Г. В. Істомін.

Природно, що це сприяло зростанню самосвідомості учнів. Багато з них внаслідок цього, не закінчивши курсу, залишали бурсу й переходили до цивільних учбових закладів. З п'ятого курсу Фесенко перейшов до Ніжинського ліцею і блискуче його закінчив 27 липня 1868 р.

Потяг Івана Федоровича до дальшого навчання був таким великим, що, незважаючи на протести батьків, без гроша в кишені він добирається з Ніжина до Петербурга, щоб вступити до університету. Про цю подорож І. Ф. Фесенко згадує в одному з документів на ім'я дирекції університету: «...з гімназії я наважився йти пішки до С.-Петербурга понад 1000 верст тільки тому, що плекав надію вступити до університету»⁷. І. Ф. Фесенко склав вступні екзамени і 4 вересня 1868 р. був зарахований студентом першого курсу філологічного факультету. Тим часом вплив гуртка чайковців, захоплення соціалістичними теоріями, знайомство з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, спонукали його до вивчення наук про соціальне життя народу. Тому в листопаді І. Ф. Фесенко перейшов на юридичний факультет.

Роки навчання були для молодого українського хлопця роками тяжких злиднів і нестатків. У його особистій справі зберігаються численні прохання, в яких він звертається до керівництва університету відстрочити йому плату за навчання, або ж видати одноразову допо-

⁴ Л. Дейч. За полвека, М.—Л., 1926. стор. 52.

⁵ Там же, стор. 134—136.

⁶ Державний історичний архів Ленінградської області (далі — ДІА ЛО). ф. 14. оп. 5, спр. 3629, арк. 46.

⁷ ДІА ЛО, ф. 14, оп. 5, спр. 3629, арк. 46.

могу. В шуканні хліба насущного, незначного заробітку, Фесенко змушений був працювати репетитором у приватних осіб. Водночас, він наполегливо і сумлінно вчився і серед студентів виділявся великою ерудицією та неабияким знанням предмета політекономії. Професори університету високо цінили його працьовитість і навіть висували кандидатом для відрядження за кордон з метою підготовки до наукової діяльності. Фесенко прагнув набути глибокі всебічні знання, виступав проти поверхового засвоєння предметів. Це стверджує такий цікавий документ. У листопаді 1871 р. він просив у декана юридичного факультету дозволу залишити на повторний курс: «...на екзаменах з предмета 2-го курсу юридичних наук я підтвердив собою той факт, що студент-пролетар за самою суттю пролетарства ніяк не може запастися в один і той же період тією сумою знань, якою може запастись далеко не працьовитий і не обдарований, але заможний студент. Незважаючи на всі свої намагання у попередньому академічному році, я все ж таки був змушений зживати половину предметів 2-го курсу до екзаменів на живу нитку... Я досяг мети, але... не набув знань»⁸. Адміністрація задовольнила бажання, що відповідало його намірам революційної діяльності в Петербурзькому гуртку.

Влітку 1870 р. і до початку 1871 р. І. Ф. Фесенко виїздив на південь Росії, де в ряді міст організовував революційні осередки, постачав їх нелегальною літературою, читав там свої лекції. Слід відзначити, що серед товаришів, зокрема революційної молоді, І. Ф. Фесенко користувався великим авторитетом і повагою. «Один уже зовнішній вигляд його був імпонуючим: вище середнього зросту, широкоплечий, з великою головою, і густою світлорусою бородою... він виглядав значно старшим від своїх років... При першій же розмові з ним впадала в око розумова вищість його над іншими — його начитаність, красномовність, здатність палко захищати свої переконання..., навколо нього збиралась молодь, на яку він мав великий вплив»⁹. Сама доля нерідко зводила його з такими особами, які, коли не назавжди, то на дуже багато років міцно до нього прив'язувались¹⁰.

Ще 1868 р. Івана Федоровича запросили репетитором у сім'ю багатого поміщика Чернігівської губернії. Старший брат учня, студент математичного факультету університету часто розмовляв з Фесенком і виявив до нього великі симпатії, а згодом навіть перейшов на юридичний факультет, щоб ґрунтовно вивчати соціальні питання, стати в ряди соціалістів, а залишившись спадкоємцем багатого маєтку, цілком пожертвував його на потреби боротьби проти самодержавства. Пізніше він за інтереси революційного руху Росії віддав не тільки багатства і гроші, але й своє життя. Це був Дмитро Андрійович Лизогуб. У себе в маєтку спільно з Фесенком він організував школу для селян з метою готувати майбутніх борців революції. Про це пізніше розповів на допиті управляючий маєтком Лизогубів В. В. Дриго, який видав Дмитра Андрійовича царській охоронці.

Весною 1872 р. у Петербурзі вийшов російською мовою головний твір К. Маркса «Капітал». Сила аргументації, залізна логіка автора книги були настільки дійові, що Іван Федорович з групою товаришів вирішили тимчасово залишити університет і їхати за кордон, щоб там на місці докладно розібратися в усіх соціалістичних теоріях і напрямках, а заодно і особисто познайомитися з К. Марксом, Ф. Енгельсом та керівниками російської еміграції.

⁸ ДІА ЛО, ф. 14, оп. 5, спр. 3629, арк. 40.

⁹ Л. Д е й ч. Назв. праця, стор. 52.

¹⁰ Т а м ж е.

У червні 1872 р. Іван Федорович разом з Д. А. Лизогубом виїхав за кордон. Для університетського начальства була придумана версія — поїздка в Італію для лікування. Насправді ж маршрут був такий: Швейцарія, Англія, Франція, Італія.

У Лондоні І. Ф. Фесенко познайомився з вождем світового пролетаріату К. Марксом та його другом Ф. Енгельсом. Там же друзі відвідали ідеолога народництва П. Л. Лаврова, з яким мали не одну розмову. Досконало знаючи сільське господарство, селянську общину, її пороки, І. Ф. Фесенко заперечував погляди вчителя «мирної пропаганди» П. Л. Лаврова і не міг ні на хвилину припустити, що, обминаючи капіталістичний розвиток, через селянську общину можна прийти до соціалізму.

Не погоджуючись з поглядами Лаврова, в особистих розмовах з ним і його прибічниками Фесенко поводився коректно. Однак Бакуніна та його однодумців, — очевидно як послідовник Маркса — Фесенко буквально не міг зносити¹¹.

Після Лондона Фесенко і Лизогуб переїхали до Парижа. У Цюриху Фесенко встановлює тісний зв'язок з революційним гуртком братів Жебуньових, що ставив метою мирну пропаганду соціалізму серед селянського населення України. Фесенка приваблював цей гурток тому, що в його програмі передбачалась робота серед робітників на підприємствах і в майстернях¹².

Вивчаючи в ряді країн Європи різні соціалістичні течії, історію Інтернаціоналу, Іван Федорович все більше переконувався, що марксизм — найповніше і найпослідовніше вчення робітничого класу.

У квітні 1873 р. Фесенко повернувся до Петербурга і приступив до занять в університеті. У серпні він успішно склав екзамени для переходу на 4-й курс.

Постійні роз'їзди, турботи й хвилювання підпільної роботи, вологий клімат столиці підірвали здоров'я І. Ф. Фесенка. Тільки-но він відновив навчання, як знову довелось залишити університет через тяжку хворобу. 24 жовтня 1873 р. Івана Федоровича поклали в академічну терапевтичну клініку. Завдяки турботам і лікуванню проф. С. Боткіна 24 січня 1874 р. його виписали з лікарні. Чекаючи дозволу начальства, на поїздку до Італії, він вів активну роботу серед молоді. На його квартирі часто відбувалися сходки, палкі суперечки про методи революційної роботи. Про діяльність гуртка І. Ф. Фесенка, який об'єднував студентів університету й технологічного інституту, розповідав на допитах Лев Городецький¹³.

19 березня 1874 р. Фесенко дістав дозвіл на виїзд за кордон для лікування. Як і в першу поїздку, він і Д. Лизогуб відвідали представників російської еміграції, побували у Германа Лопатіна, першого перекладача на російську мову «Капіталу», друга К. Маркса.

Мандруючи по країнах Європи, друзі і не підозрівали, що на їх повернення вже чекають царські поліцаї. Прибувши на батьківщину, вони були затримані й притягнуті до суду в «справі-193». Арешт стався внаслідок доносу зрадника Трудницького, який входив до гуртка братів Жебуньових. Не маючи прямих доказів, поліція змушена була звільнити І. Фесенка і Д. Лизогуба, взявши з них підписку про невиїзд. Першому місцем проживання був визначений Київ, другому — власний маєток у Чернігівській губернії.

Не бажаючи переривати навчання, Фесенко порушив клопотання

¹¹ Л. Д. Ейч. Назв. праця, стор. 56.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 143, арк. 56—57.

¹³ Революционное народничество 70-х годов, М., 1964, т. I, стор. 306.

про переведення його до Київського університету. Під час відвідування лекцій він зблизився з професором політекономії М. Зіббером, який відверто пропагував учення К. Маркса. Іван Федорович високо цинив Зіббера за його прихильність до марксизму, за відстоювання марксистського вчення в пресі й на лекціях. Однак Зібер не міг і не хотів бачити шляхи застосування марксизму до живої російської дійсності, вороже ставився до народницького руху, діяльності партій та революційних груп. Незважаючи на розбіжності у поглядах, Іван Федорович здружився з професором, користувався його лекціями, часто зустрічався і розмовляв з ним.

Весною 1875 р. Фесенко організував у Києві народницький гурток. Теоретичну підготовку членів гуртка він провадив сам, підкреслюючи, що «засвоєння теоретичних знань повинно йти паралельно з практичною діяльністю». На збори гуртка Фесенко приходив з літографованими лекціями проф. Зіббера з політекономії і читав їх, додаючи свої коментарі, доповнення. А присутні досвідчені підпільники — Тимофій Квятковський, Соколов і Сокович розповідали молоді про практику революційної роботи¹⁴.

Під приводом перевodu з Київського до Харківського університету, Фесенко в травні виїхав до Харкова. Після здачі документів до учбового закладу він, під виглядом поїздки до сестри в Таганрог, виїхав у червні на південь. Там його й заарештували. Але, не маючи переконливих доказів, жандарми звільнили Фесенка з умовою повернення в Харків для навчання, взявши з нього підписку про невиїзд з міста. І. Ф. Фесенку повернули всі книги і конспекти лекцій. Але «Капітал» К. Маркса був конфіскований.

Незабаром І. Ф. Фесенко знову повернувся до Петербурга. Тут він висунув перед молоддю ряд нових питань, вирішити які, за словами революціонера-народника М. Р. Попова, змогла тільки організація «Земля і воля»¹⁵.

Досвід багаторічної революційної роботи, близьке знання народного життя, ґрунтовне теоретичне знайомство з марксизмом підказували І. Ф. Фесенку інші шляхи боротьби проти самодержавства. У Петербурзі він організував гурток, метою якого була пропаганда марксизму й політичної економії серед робітників. До цього він залучив передові революційні сили. Навколо гуртка згрупувалися М. Натансон, О. Квятковський, М. Попов, В. Осинський, О. Михайлов, Л. Дейч, Г. Плеханов та ін. Весною 1876 р. розрізнені гуртки з'єдналися в одну міцну організацію «Земля і воля», кошти для якої запропонував Д. А. Лизогуб.

Серед революційної молоді Петербурга Іван Федорович відіграв видатну роль. Він читав лекції з політекономії в робітничих гуртках, прагнучи з'єднати марксистську теорію з робітничим рухом. «Вивчайте, студійте ось цей чудовий твір, — казав він, показуючи на відкритий примірник «Капіталу», який завжди лежав у нього на столі. — Я його перечитав кілька разів і все ще знаходжу в ньому щось нове, що раніше не так зрозумів. Яка гідна подиву логіка! Яка колосальна ерудиція! Досі не було подібного генія!»¹⁶

У спогадах про весну 1876 р., коли засновувалось товариство «Земля і воля», Л. Дейч відзначає, що найвидатнішою фігурою в столиці в той час був І. Ф. Фесенко. Це він перший звернув увагу на талант

¹⁴ Л. Дейч. Назв. праця, стор. 65.

¹⁵ «Былое», 1907, № 5(17), стор. 275.

¹⁶ Л. Дейч. Назв. праця, стор. 49–50.

молодого народника Г. В. Плеханова»... викликав у нього інтерес до політичної економії взагалі і до «Капіталу» К. Маркса, зокрема, він же залучив Георгія Валентиновича до занять з робітниками»¹⁷.

І. Ф. Фесенко переконався, що тільки робітничий клас Росії здатний перетворити суспільство на соціалістичній основі. Тому він намагався якомога більше залучити лекторів до роботи з пролетарями. Йдучи на лекції, Плеханов, Тищенко, Клеменц радилися з І. Ф. Фесенком — куди передусім іти, як краще донести до свідомості людей основні положення лекції. Про ті часи Г. В. Плеханов писав: «...Згадуючи тепер лекції, що їх читали в робітничих гуртках... я думаю, що істотну користь робітники могли виносити тільки з лекцій з політичної економії покійного І. Ф. Фесенка. Ця, на жаль, дуже рано померла людина добре знала обраний нею предмет і вміла викладати його загальноприступно і захоплююче»¹⁸.

За участю І. Ф. Фесенка була організована перша революційна демонстрація в Росії 6 грудня 1876 р. на Казанській площі в Петербурзі.

Бажання будь-що закінчити учбовий заклад примушувало Івана Федоровича просити адміністрацію університету дозволити здати екзамен за повний курс. Але ректор відмовив йому, посиляючись на заборону поліції. Після тривалого клопотання, Петербурзький градоначальник Трепов на заяві Фесенка ректорові університету від 16 червня 1877 р. написав «Не заперечую».

У Петербурзі І. Ф. Фесенко познайомився і одружився з сестрою Л. Дейч — Марією, яка теж брала активну участь в революційній роботі.

Здоров'я Фесенка з кожним днем погіршувалося. Треба було їхати на південь. Друзі й товариші добилися, щоб йому дозволили влітку 1878 р. виїхати до Одеси. Відразу ж після приїзду Фесенка і його дружини одеська поліція взяла їх під негласний нагляд. Працюючи в Одесі наглядачем у сиротському училищі, Фесенко продовжував революційну роботу. 24 січня 1880 р. за пропаганду «соціал-революційного вчення» його було заарештовано. Він підлягав засланням до Східного Сибіру, але тяжка хвороба перешкодила цьому. У січні 1882 р. І. Ф. Фесенко помер. Смерть революціонера І. Ф. Фесенка одеські борці проти самодержавства на чолі з Вірою Фігнер вшанували випуском листівки¹⁹.

Всю свою лють поліція зіграла на його дружині Марії Григорівні. Її відправили етапом до Сибіру з немовлям, яке в дорозі захворіло й померло.

З великою вірою в світле майбутнє пропагував Іван Федорович марксизм. Цим він вніс значний вклад у розвиток прогресу людства.

¹⁷ Л. Дейч. Г. В. Плеханов, М., 1922, стор. 21.

¹⁸ Г. В. Плеханов. Соч., т. 3, М., 1920, стор. 140.

¹⁹ В. Фігнер. Воспоминания, т. I, М., 1964, стор. 293.

М. Ф. КОТЛЯР

ІСТОРІЯ НАРОДІВ СРСР У «ХРОНОЛОГІЧНИХ ВИПИСКАХ» К. МАРКСА

«Хронологічними виписками» («Chronologische Auszüge») Ф. Енгельс назвав великий рукопис К. Маркса, що містить систематичний огляд політичної історії країн Європи, Азії та Африки I—XVII ст. н. е. Рукопис складається з чотирьох об'ємистих зошитів і вперше опублікований у V—VIII томах видання «Архив Маркса и Энгельса» в 1938—1946 рр.

Точна дата походження рукопису невідома. Гадають, що це сталося після 1870 р., бо в «Хронологічних виписках» вжито латинський шрифт (до 1870 р. К. Маркс у письмі німецькою мовою користувався готичним шрифтом). На думку В. Адоратського, автора передмови до першого зошита «Хронологічних виписок», К. Маркс написав їх після 1878 р., десь наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. На користь такого припущення говорить хронологія творчості К. Маркса, а також деякі його зауваження в тексті¹.

«Хронологічні виписки» були зроблені К. Марксом для власних потреб. Це конспекти і нотатки прочитаних книжок. Напевне, ці матеріали були «заготовкою» якоїсь великої праці.

Увесь фонд праць, якими користувався К. Маркс, роблячи «Хронологічні виписки», точно не окреслено. Відомо лише, що найбільше він використав «Всесвітню історію» Ф. Шлоссера, а за головне джерело з історії Росії йому правила «История государства Российского» М. М. Карамзіна².

Готуючи конспект, К. Маркс вивчив надзвичайно велику кількість літератури. Сума висновків, зроблених унаслідок цього К. Марксом, становить надзвичайний науковий інтерес. Дальше вивчення рукопису К. Маркса і уточнення використаної ним літератури, порівняння всіх розділів рукопису з опрацьованими його автором книжками дозволять встановити, що саме у «Хронологічних виписках» належить авторам історичних праць, а що висловлено самим К. Марксом.

Тематика «Хронологічних виписок» надзвичайно широка. Працюючи над створенням загальної картини європейської історії, головним чином середньовічної, К. Маркс пов'язує її з історією Азії та Африки, зокрема у зв'язку з хрестовими походами викладає історію держав Близького Сходу і Єгипту, а для створення широкого полотна життя Східної Європи XIII—XIV ст. вдається до аналізу історії татаро-монголів і турок-сельджуків. Найповніше в «Хронологічних виписках» висвітлена історія Західної Європи XV — початку XVII ст. Тут, напевне, головну роль зіграв напрямок майбутньої праці, для створення якої К. Маркс і готував свої «Хронологічні виписки».

Систематичний огляд історії Росії до початку XVII ст. К. Маркс подав у останньому, четвертому зошиті рукопису, але окремі екскурси К. Маркса в середньовічну історію народів західних земель нашої країни вміщені в першому зошиті «Хронологічних виписок».

У великому розділі «Естляндія, Ліфляндія, Курляндія і Пруссія

¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, Л., 1938, стор. III—IV.

² Там же, стор. IV.

до кінця XIII ст.»³ К. Маркс детально виклав криваву історію завоювання Прибалтики німецькими духовними й світськими феодалами. Тут К. Маркс досить щедрий на характеристики фактів і окремих історичних діячів. При написанні даного розділу ним використана, головним чином, «Всесвітня історія» Ф. Шлоссера⁴, яка на свій час була однією з кращих узагальнюючих праць з історії людства. Ф. Шлоссер відзначався поміркованими ліберальними поглядами, вмів, хоч і не часто, виходити за рамки буржуазної обмеженості. Він, наприклад, побачив, що «німецьке дворянство, яке займалося лише війною й полюванням, із задоволенням прийняло заклик папи (до хрестового походу проти лівів. — М. К.), вбачаючи в цькуванні людей приємне проведення часу», не приховував, що прусси та інші прибалтійські народи ненавиділи християнство й боролися проти нього. Але кредо Ф. Шлоссера зводилось до того, що німецьке завоювання Прибалтики було в цілому явищем прогресивним, а жорстокості й насильства завоювальників, за його думкою, в суворі часи середньовіччя були неминучі. Він вважав, що при завоюванні німецькими феодалами Прибалтики «природному станові первісної релігії прийшлося і тут підкоритись цивілізації й рицарству середніх віків і пануванню церкви»⁵.

І досі реакційна буржуазна історіографія невтомно вихваляє «культуртрегерську» місію хрестоносних рицарів, які буцімто несли «диким» пруссам, лівам, естам, литовцям та іншим народам «світло християнства», культуру, законність, державну організацію, торговельне законодавство тощо.

Полемізуючи з Ф. Шлоссером та іншими прихильниками теорії «культуртрегерської» ролі німецьких феодалів у Прибалтиці, К. Маркс пише: «...тільки в XIII столітті внаслідок зіткнення з німцями та скандинавами, вони (прибалтійські народи — М. К.) одержали язву християнства (Christenseuche), кріпосне право, і їх почали винищувати». До розповіді Ф. Шлоссера про зіткнення пруссів з «...християнсько-германською скотською (за виразом К. Маркса — М. К.) культурою...». К. Маркс з іронією додає: прусси побачили, що «... це означає підкорення імператорові і папі і — як християнський економічний базис — десятину попом»⁶.

Для К. Маркса чужий і неприйнятний об'єктивізм буржуазних істориків, зокрема при оцінці так званих релігійних воєн. К. Маркс полемізує з Ф. Шлоссером, який вважав, що до середини XIII ст. «релігійні війни трохи відрізнялись від інших завоювальницьких воєн. У них, принаймні, рицарями керували щирість віри та наївне, фанатичне переконання, що богові можна служити й мечем»⁷. На основі фактичного матеріалу Ф. Шлоссера про придушення рицарями повстання пруссів К. Маркс яскраво показує ці «щирість віри» та «наївність» хрестоносних розбишак. У пруссів відбирали дітей, хрестили їх і виховували у ворожому батькам дусі. «Бідолахи (пруси. — М. К.) за законом відплати, — записує К. Маркс, — чинили, звичайно, «звірства»; тоді почалось виття попів і слащаво-шарлатанське базікання (Rührgesalbader) з приводу «дикого варварства», внаслідок чого юрби німецьких варварів-дурнів (йдеться про рицарів. — М. К.) рушили в Пруссію». За допомогою таких провокацій німецькі феодали час від часу викликали виступи населення Прибалтики проти себе і потім винищували людність

³ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 340—343.

⁴ Ф. Шлоссер. Всемирная история, т. III, Спб., 1870, стор. 246—249.

⁵ Ф. Шлоссер. Назв. праця, стор. 246.

⁶ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 340, 341.

⁷ Ф. Шлоссер. Назв. праця, стор. 249.

цілих округ. З гнівом пише К. Маркс: «Рицарі шаленіють, мов іспанці в Мексичі та Перу...»⁸

Емоціональні, навіть лайливі епітети, якими К. Маркс щедро нагороджує хрестоносних завойовників Прибалтики (грабітелі, пройдисвіти, мерзотники, тварюки та ін.), вжиті ним у полеміці з сучасною йому німецькою буржуазною історіографією, що вихваляла хрестоносних колонізаторів («Подвиги Тевтонського ордену у віддалених слов'янських землях надали германському рицарству такого блиску..., якого не мало жодне дворянство»⁹), щоб чіткіше показати своє ставлення до хижацької, експансіоністської ролі німецьких духовних і світських феодалів у Прибалтиці, яскравіше відтінити мерзенну роль світового католицизму в розпалюванні ворожнечі між народами й підштовхуванні західноєвропейської середньовічної реакції до агресії проти слов'янського світу.

В наступному розділі першого зошита «Хронологічних виписок» — «Польща, Пруссія, Литва, Ліфляндія, Курляндія, Естляндія до середини XIV ст.» важливий опис завоювання Галицької Русі польським королем Казіміром III, а також характеристика, дана К. Марксом цьому монарху. І при роботі над даним розділом головним джерелом К. Маркса була «Всесвітня історія» Ф. Шлоссера. К. Маркс спеціально не вивчав згадані події, тому при викладі історичних фактів йде за Ф. Шлоссером, зокрема датує окупацію Галицької Русі Польщею 1340 р., тоді як останнім часом встановлено, що до цього року відноситься лише грабіжницький набіг Казіміра III на Львів, а завоювання ж Галицької Русі польськими феодалами відбулось у 1349 р. Та навіть при передачі фактів польського загарбання Галицької Русі за Ф. Шлоссером, К. Маркс робить зауваження, що показують добре розуміння ним малознайомих подій.

Ф. Шлоссер розповідає, що в 1340 р. помер галицький князь Болеслав (Юрій — Болеслав II. — М. К.), одружений із сестрою Казіміра III. Цей князь жорстоко повадився з своїми підданими й загинув чи то від вживання надмірних доз спиртного, чи то від отрути, підсипаної йому кимось із оточення. Ф. Шлоссер пише: «Припускаючи отруєння, Казімір організував похід для відплати за смерть близького родича»¹⁰. К. Маркс коментує: Болеслав помер 1340 р. від пияцтва чи отруєння, і Казімір, як його найближчий родич, скористався цим як приводом для завоювання¹¹.

Працями істориків ХХ ст., насамперед, радянських, виконаними на матеріалах великого фонду письмових джерел, доведено, що уряд Казіміра III вже давно мав загарбницькі плани щодо багатого Галицько-Волинського князівства, яке з початку XIV ст. переживало тривалу політичну кризу і що смерть Юрія — Болеслава II дійсно була лише приводом для втручання польських феодалів до галицьких справ.

Зауваження К. Маркса, яке впливало з розуміння ходу історичного процесу, документально підтвердилось.

При розгляді докладної характеристики Казіміра III, зробленої Ф. Шлоссером, який зокрема, писав, що «Казімір захищав селян від утисків магнатів і рицарів..., за що одержав почесне звання селянського короля»¹², К. Маркс підкреслив, що в дійсності Казімір III був далеким від ідеального образу народного короля (яким його до недав-

⁸ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 342.

⁹ Ф. Шлоссер. Назв. праця, стор. 250.

¹⁰ Там же, стор. 252.

¹¹ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 347.

¹² Ф. Шлоссер. Назв. праця, стор. 252—253.

нього часу зображували й окремі польські історики), і нічого не чинив без порад великих феодалів, а народ і навіть нижче дворянство ніде не були представлені.

Занотувавши слова Ф. Шлоссера відносно того, що Казімір III організував свою державу за німецьким зразком, К. Маркс додає: «Але Казімір надто наслідує *німецький зразок* (оце так зразок!)».¹³ маючи на увазі, напевне, той факт, що при цьому королі особливо збільшився приплив німецьких колоністів до Польщі, особливо в міста, а це призвело в майбутньому до численних нещасть польського народу*.

В останньому, четвертому зошиті «Хронологічних виписок» знаходиться матеріал, що становить, з точки зору висвітлення К. Марксом історії народів СРСР, чи не найбільший інтерес: «Огляд історії Скандинавії і Росії до початку Тридцятилітньої війни». Тут дано повний, хоч і досить стислий нарис історії Російської держави з часів її заснування до 1613 р.¹⁴

Перші століття російської історії викладені в «Хронологічних виписках» дуже стисло, тут майже немає розгорнутих оцінок фактів та політичних діячів. Більш докладний виклад історії Росії К. Маркс розпочинає з правління Івана III (1462—1505), і це неважко пояснити: Іван III визволив країну з-під татарського ярма, при ньому розпочався період блискучого і тривалого піднесення Російської держави. Правління Івана III відбито у Ф. Шлоссера декількома рядками, тому основним джерелом К. Маркса стала «История государства Российского» М. М. Карамзіна. Відомо, що М. М. Карамзін надзвичайно високо оцінював державну діяльність Івана III, зокрема, про початок князювання його писав: «Відсіля історія наша приймає достойність істинно державної, описуючи вже не безглузді бійки князівські, але діяння царства, що набуває незалежності й величі»¹⁵.

Радянська наука віддає належне Іванові III, який був енергійним реформатором і розумним політиком, проте не приховує окремих негативних сторін діяльності князя. Характеристика ж Івана III у М. М. Карамзіна хвилює на однобічність. Історик ідеалізує образ князя. Тим цікавіше простежити, як К. Маркс вміє розгледіти істину за надмірними похвалами М. М. Карамзіна на адресу Івана III. Наприклад, у М. М. Карамзіна описано, як молодий Іван III милостиво і благородно обійшовся з рязанським і тверським князями, залишивши їм їхні землі, хоч міг би заволодіти останніми¹⁶. К. Маркс лаконічно нотує в «Хронологічних виписках», зрозумівши справжній сенс події: «1462—1465 — мирні часи; Іван III обдурих руських князів договорами і визнанням їхніх володінь і прав»¹⁷. Так воно й було — пізніше Іван III приєднав до Московського князівства і Рязанське, і Тверське, і Ярославське, і Ростовське князівства, а також Новгород і Псков.

¹³ Архив Маркса и Энгельса, т. V, стор. 348.

* В історичній літературі висловлювалась думка, згідно з якою К. Маркс засуджував Казіміра III за наслідування німецького зразка ніби тому, що польський король не міг досягти у такий спосіб централізації та об'єднання країни (Див. З. И. Рогинский. Характеристика исторических личностей в «Хронологических выписках» К. Маркса, у кн. История и историки. Сборник статей, М., 1966, стор. 35). Але справа в тому, що Казімір III досяг таки об'єднання Польщі, і, на свій час, досить сталого. Тому слід вважати, що у К. Маркса йдеться саме про німецьке засилля у Польщі, яке розпочалося з часів згаданого короля.

¹⁴ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 142—173.

¹⁵ М. М. Карамзин. История государства Российского, т. VI, Спб., 1817, стор. 5—6.

¹⁶ Там же, стор. 7—8.

¹⁷ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 155.

К. Маркс не раз підкреслює дипломатичні здібності Івана III: у 1465 р. він зумів виграти час, коли на нього напав хан Ахмат, скориставшись зіткненням останнього з іншим ханом, Хаджі Гіреєм; у 1472 р. без бою відтіснив того ж Ахмата; у Новгороді підтримував і розпалював ворожнечу поміж боярськими «партиями», мав там власну «партію», яка й підготувала приєднання Новгорода та Пскова до Московського князівства. Коментуючи мирне стояння Івана III проти хана Ахмата на Оці в 1480 р., яке спричинилося до визволення Росії від татарської зверхності, К. Маркс навіть кепкує над князем: «Іван III... з величезним військом рушив до *Оки*, але там він *покинув* свою армію, тоді як на іншому боці *Ахмат* теж відступив. В цьому [полягало] його *геройство*, яким він визволив Росію від монгольського іга»¹⁸.

Важко припустити, що К. Маркс не розумів значення описаної події. Його іронія стосується тут М. М. Карамзіна, який всіляко вихваляє Івана III за незрівняну мудрість, велику витримку та інші доброчесності при стоянні на Оці, тоді як — і це розумів К. Маркс — князь великою мірою залежав від ситуації й просто не наважувався дати бій ворогові.

К. Маркс відзначає зусилля Івана III, спрямовані на розвиток економіки й торгівлі, прихильно ставиться до його заходів щодо будівництва столиці й Кремля, карбування грошей тощо. К. Маркс схвально коментує церковну політику Івана III: «Цей суб'єкт *сам головував на церковних соборах і, таким чином, став головою в церковних справах*»¹⁹. Дочка Івана III Олена була нав'язана в жінки литовському князеві Олександрові і, як відзначає К. Маркс, батько використовував її «... для того, щоб підбурювати там (у Литві.— М. К.) *послідників грецького віросповідання проти католика Олександра*»²⁰.

Підбиваючи підсумки життю і діяльності Івана III, К. Маркс називає його «великим макіавеллістом»²¹, тобто, людиною, яка не гребувала нічим для досягнення мети, керувалась у вчинках власним розумінням моралі. Ця оцінка багато в чому полемічна. К. Марксові чужа однобока характеристика Івана III, дана останньому М. М. Карамзіним. К. Маркс бачив у Івана III не ідеального правителя й не апологета якихось одвічних норм моралі, а живу людину свого часу, яку обставини часто змушували бути жорстокою й зрадливою.

Велике значення для радянської історичної науки має зроблена К. Марксом у «Хронологічних виписках» характеристика правління Івана IV Грозного. В період культу особи ця характеристика була не популярною; частина радянських істориків із кон'юнктурних міркувань ідеалізувала правління Івана IV. Це позначилось і на виданні IV зошита «Хронологічних виписок», здійсненому в 1946 р. Так, у примітці до слів К. Маркса «Період навіженств Івана» сказано: «Характеристика періоду опричнини взята Марксом у Карамзіна»²². Зважаючи на реакційні погляди М. М. Карамзіна, така примітка мала на меті викликати у читача упереджене ставлення до оцінки К. Марксом царювання і особи Івана IV. Тим самим коментатори по суті відмовили К. Марксові у праві самостійної оцінки фактів і осіб російської історії.

Сучасна радянська наука відмовилась від попередніх однобічних характеристик Івана IV. Вона віддає належне ролі царя у створенні

¹⁸ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 157.

¹⁹ Там же, стор. 159—160.

²⁰ Там же, стор. 162—163.

²¹ Там же, стор. 159.

²² Там же, стор. 165.

сильної централізованої влади у Росії, але не приховує його негативних рис²³.

Поширена думка, ніби М. М. Карамзін бачив лише жорстокість і садизм Івана IV, невірна. Він, як для себе, зумів всебічно охарактеризувати царя. Один із підрозділів його характеристики Івана IV навіть носить назву «Суміш добра і зла в Івані». Історик відзначає, що цар, залишаючись тираном, був «ревним і невтомним, часто проникливим у державних справах»; «у зовнішній політиці неухильно наслідував великі наміри свого діда» (Івана III. — М. К.); «любив правду в судах»; «карав на смерть пригнічувачів народу»²⁴ і т. ін. Оцінка, дана Іванові IV М. М. Карамзіним, звичайно, наївна і старомодна з точки зору сучасного розуміння історичного процесу, проте однобічною її не назвеш.

На великому фактичному матеріалі, запозиченому у М. М. Карамзіна, К. Маркс створив якісно новий всебічний і глибокий образ Івана IV, як не можна краще стверджений останніми працями радянських істориків (С. Б. Веселовський, О. О. Зімін, С. О. Шмідт та ін.), котрі використали широке коло джерел, багато з яких у XIX ст. були ще невідомими.

К. Маркс не обходить мовчанням жорстокі вчинки Івана IV: цар влаштував у Новгороді «...криваву баню. Після цього Новгороду прийшов кінець. ...потім у *Твері* повторилася новгородська кривава баня, нарешті, після повернення в *Москву* [відбулися] найнеймовірніші звірячі сцени...»²⁵ Але поруч із цими осудливими словами К. Маркс записує: «Він (Іван IV. — М. К.) був наполегливим у своїх спробах проти Лівонії; їхньою свідомою метою було дати Росії вихід до Балтійського моря і відкрити шляхи сполучення з Європою. Ось причина, чому Петро I так ним захоплювався!»²⁶. Підкреслення К. Марксом наявності «свідомої мети» у Івана IV не слід забувати, але й перебільшувати теж не варто. Розповівши про вбивство Іваном IV власного сина, про байдужість царя до того, як під час війни поляки спустошували руські землі та про інші темні риси царя, К. Маркс одночасно схвалює законодавчу діяльність Івана IV, встановлення ним торговельних зв'язків з країнами Європи, відкриття в Москві друкарні та ін.

Останнє слово у вивченні періоду царювання Івана IV і самої його особи ще не сказане радянською наукою. При майбутніх дослідженнях не можна забувати яскравої і всебічної характеристики, даної Іванові IV К. Марксом.

Скупі рядки «Хронологічних виписок» К. Маркса відбили окремі аспекти його розуміння історичного процесу, його принципи оцінок історичних осіб.

²³ Советская историческая энциклопедия, т. 5, М., 1964, ствп. 731.

²⁴ Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. IX, Спб., 1821, стор. 440—441.

²⁵ Архив Маркса и Энгельса, т. VIII, стор. 165.

²⁶ Там же.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ІСТОРИЧНА НАУКА

З величезним піднесенням відзначали народи Радянського Союзу і все прогресивне людство 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка стала початком корінних змін в історії суспільства.

Під час революцій історичні події розгортаються якнайширше і з неймовірною швидкістю. Революція — це різкий перехід, стрибок від одного до іншого етапу, від старої соціально-економічної формації до нової. Саме в цих умовах з найбільшою яскравістю виявляється вирішальна роль народних мас в історичному процесі. «Революції — локомотиви історії», — говорив Маркс. «Революції, — зазначав В. І. Ленін, — свято пригноблених і експлуатованих. Ніколи маса народу не здатна виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції...»¹. Творчість народних мас «виявляється в періоди революційних вихорів у мільйони разів сильніше, багатше, продуктивніше, ніж у періоди так званого спокійного (гужового) історичного прогресу»². Саме тому революції завжди мали величезний вплив на дальший хід історичних подій.

Революції сприяють визначенню рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів, їх тенденцій. Революція є своєрідною височиною, з якої можна краще розглянути, оцінити явища та події, що відбувались як до, так і після неї. Переможна революція створює необхідні умови для розв'язання назрілих проблем і одночасно ставить нові завдання, що мають принципово важливе значення для розвитку суспільства, країн, народів.

Проте жодна з попередніх революцій не була так тісно пов'язана із загальнолюдськими ідеалами, суспільними потребами, з інтересами мільйонних народних мас, як Велика Жовтнева соціалістична революція, що за реальними наслідками, своїм значенням перевершила всі попередні найвидатніші події світової історії. Вона визначила шлях розвитку не тільки народів нашої країни, але сотень мільйонів людей в усьому світі.

Понад сто років тому К. Маркс писав про те, що капіталізмом завершується передісторія людства. Таким чином соціалізм — це не тільки нова сторінка історії, а фактично — початок справжньої історії людства, коли діють нові закони розвитку, яких не знало суспільство в минулому.

Великий Жовтень не тільки вперше в історії проголосив, але відкрив усі можливості для повної ліквідації класового та інших форм гніту, що було кричущою суспільною несправедливістю і принижувало саму гідність людини. За короткий відрізок часу соціалізм довів свою перевагу перед попередніми суспільними формаціями, відкрив нові, небувало широкі можливості розвитку людства в усіх сферах його діяльності. Соціалістична революція дала величезний поштовх до зміни самої людини, бо звільнила її не тільки від пут класового суспільства і різних забобонів, але зумовила свободу свідомих дій і тим самим розкрила справжнє її місце в історії.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 88—89.

² В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 224.

На фоні тисячоліть існування людства п'ятдесят років дуже короткий відрізок часу. Та незаперечним є те, що вклад в історію визначається насамперед не кількістю прожитих днів, років, а тим, що за цей час зроблено, які зміни сталися в суспільному бутті. Минулого п'ятдесятиліття цілком досить, щоб визначити характер досягнутого, зробити висновки, побачити тенденції дальшого руху вперед. Ми є сучасниками того, як кристалізується історичний досвід, що дає можливість більш-менш повно осмислити те, корінним чином нове, неповторне, що його внесла в історію людства Велика Жовтнева соціалістична революція.

Знищивши ряд перепон на шляху розвитку суспільства, соціалістична революція значно збагатила історичний процес. Щоб досягнути цього, довелося шукати, випробовувати, йти на жертви, робити помилки, виправляти їх, набувати досвіду. Долаючи різні труднощі, перешкоди, відбиваючи напади численних і жорстоких ворогів, соціалістичний лад довів свою життєвість і перевагу над капіталізмом в усіх сферах життя, в тому числі й науці, яка відіграє все більшу роль у розвитку людства. Багатющий історичний досвід побудови нового суспільства в нашій та інших країнах є міцною основою дальшого руху вперед. Цим досвідом користувалися і будуть користуватися на роди світу.

Щоб применшити значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, ідеологи буржуазії твердять, що начебто вона випадає із загальноісторичного процесу, що вона не має коріння в минулому, з яким повністю порвала. Та сам тріумфальний хід революції, побудова соціалізму в нашій країні свідчать про те, що все це могло відбутися лише на тій суспільній основі, яка створювалася віками, при умілому використанні досвіду революційної боротьби багатьох народів світу. Сила соціалістичної революції полягає в тому, що вона спирається на величезний досвід розвитку суспільства і є його закономірним результатом. На прикладі Великого Жовтня і побудови соціалізму в нашій країні все прогресивне людство переконалося, що новий лад використовує всі прогресивні надбання, традиції минулого, збагачує їх, піднімає на вищий ступінь. Радянський народ пишається тим, що цей приклад наукового, справді творчого використання досвіду і традицій минулого показала наша країна. Завдяки соціалістичній революції народи нашої країни, а в їх числі український, не тільки зберегли всі кращі надбання своєї історії, а й незмірно примножили їх.

Соціалістична революція не тільки знищила все віджиле, що стояло на шляху розвитку суспільства, не тільки поставила нові проблеми, але збагатила світовий революційний рух новими формами і змістом. Світ Великого Жовтня — це соціалістичні ідеї, що їх перетворено в життя. Вони дедалі більше стають рідними і необхідними для людства. Ідеї соціалістичної революції стали могутнім стимулом розвитку історичної науки. Змінилося її становище і завдання в суспільстві.

Ніколи не згасне інтерес прийдешніх поколінь до Великого Жовтня, до нашої країни, яка вперше побудувала соціалізм. Про нашу епоху нащадки судитимуть переважно з того відображення, яке знайшла вона в історичній науці.

Радянська історична наука з самого початку свого становлення формувалася на науковій основі, спираючись на революційний світогляд. Геніальна прозорливість В. І. Леніна визначила місце історичної науки у величній перебудові суспільства. Правда, матеріалістичний світогляд на історичний процес не став зразу панівним. Потрібен був час для його засвоєння. На шляху творчого застосування марксист-

сько-ленінського вчення в історичній науці було багато перешкод, які довелося долати не «декретним» проголошенням істин, а їх доведенням, шляхом творчої розробки багатьох проблем різних періодів історії.

Розвиток історичних знань переконливо свідчить, що справжня історична наука можлива тільки при соціалізмі. За капіталізму, в збереженні якого зацікавлені експлуататорські класи, історики, що стоять на їх позиціях, безпідставно прагнуть довести вічність існуючого ладу. Вони ігнорують закономірності розвитку суспільства, не визнають взаємозалежності подій, твердять, ніби історія не може нічого навчити, що вона не дає права на висновки. Буржуазні історики на різні лади повторюють, що історія не має пізнавального значення, а є тільки розповіддю і одночасно певним тлумаченням. Отже такі історики переважно обмежуються збором не зв'язаних між собою фактів. У буржуазній історіографії панують скептицизм і крайній суб'єктивізм. У такому стані історія і виконує функцію виправдання існуючого капіталістичного ладу, побудованого на експлуатації людини людиною. К. Маркс, викриваючи напрям буржуазної історичної науки, писав про те, що «безкорисливе дослідження поступається місцем перед сутичками найманих писак, безсторонні наукові досліді замінюються упередженою, догідливою апологетикою»³.

Відомий сучасний прогресивний англійський учений Дж. Бернал відзначає, що «історія суспільних наук досить ясно свідчить, що дійсні причини, які гальмували розвиток суспільних наук, були серйозними і відображали справжній стан справи, обумовлювались тими, хто управляв суспільством і одержував переважну вигоду із його організації. Протягом усієї писаної історії людства, а також, очевидно, величезного періоду і неписаної, було вкрай небезпечно дуже уважно вдивлятися в механіку діяння свого власного суспільства. Правлячий клас завжди був зацікавлений у загальній вірі як членів панівного класу, так і членів підкорених їм класів в те, що суспільний лад, який забезпечує панівному класові його привілеї, на віки вічні встановлений богом»⁴. Сподіватися на безпристрасність науки в капіталістичному суспільстві, за висловом В. І. Леніна, є «дуренькою наївністю». Тут, як правило, об'єктивні наукові дослідження і в галузі історії підміняються упередженою, догідливою апологетикою капіталізму.

Новий суспільний соціалістичний лад сприяє і викликає необхідність справжнього розвитку історичної та інших галузей суспільних наук. Нова епоха настійно вимагає розкриття нових закономірностей і шляхів розвитку. Соціалістичний світ народився не стихійно, а як результат наукового передбачення, вивчення ходу історичного процесу. В цьому важливу роль відіграло підсумування досвіду розвитку суспільства, що дало можливість намітити реальні революційні шляхи переходу від капіталізму до соціалізму.

Політика Комуністичної партії та Радянського уряду ґрунтується на цілком науковому врахуванні загальних законів розвитку суспільства. Новий суспільний лад намагається не обійти, а по-науковому використати об'єктивні закони суспільного розвитку, відкриті К. Марксом. Історія стала наукою, що спирається на об'єктивні закони розвитку людського суспільства.

Досвідом історії утверджується передове й відкидається віджиле. Історія вказує на закономірність, неминучість тих або інших явищ. В. І. Ленін відзначав, що історичний процес відбувається зигзагопо-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 19.

⁴ Дж. Бернал. Наука в истории общества, М., 1956, стор. 532.

дібно⁵. Завдання істориків досить складне, але відповідальне — допомагати суспільству обрати більш прямий шлях розвитку. Таке завдання історична наука може виконувати лише в суспільстві, що ґрунтується на наукових основах, а не на стихійності, як капіталізм. Історична наука досліджує, розкриває характер тих подій, що відбуваються в суспільстві. Це є однією з причин її надзвичайної чутливості до будь-яких змін у соціально-економічному і політичному житті. На розвиток історичної науки, на її спрямування завжди мають великий вплив суспільні відносини. Досвід показав, що з багатьох причин найсприятливіші умови для розвитку історичної науки існують при соціалізмі.

Історичний підхід — історизм в оцінці явищ є одним з найважливіших положень марксистсько-ленінського світогляду, що є панівним у країні соціалізму. Справжній історизм — це глибоке осмислення всього історичного процесу до наших днів, у тому числі й сучасності, як ланки в ланцюгу історії. Водночас це і сучасний погляд на минуле на основі досягнень науки про суспільство. Тільки враховуючи принципи історизму, можна зрозуміти розвиток усього матеріального світу, накреслити шляхи в майбутнє. Наукове пізнання історичної необхідності і закономірності, знання об'єктивних законів історичного процесу суспільного розвитку дають науково обґрунтовану певність у необхідності активної та цілеспрямованої діяльності людей. За соціалізму це стало цілком можливим, а тому і завдання історичної науки, її вплив набрали небувалого раніше значення.

Посилення ролі науки в житті радянського суспільства — закономірний процес періоду соціалізму. Радянські вчені беруть активну участь у створенні матеріальних благ, підвищенні добробуту радянських людей, множать духовні багатства соціалістичного суспільства. Було б спрощенням вважати, що історична наука безпосередньо бере участь у виробництві або прямо на нього впливає. Залежність історичної науки від соціально-економічних умов має опосередкований характер. Однак історична наука в умовах соціалізму не може бути абстрактною або описовою. Відіграючи важливу роль у пізнанні законів розвитку людства, вона тим самим сприяє обранню вірних шляхів і методів у всіх галузях життя, в тому числі й виробничій. Адже ідеї стають матеріальною силою тоді, коли вони оволодівають масами. Стосується це і величній ідеї побудови комунізму, що нині перетворюється в дійсність. В обґрунтуванні цієї ідеї закономірного переходу від капіталізму до соціалізму велику роль відіграє історична наука. Тільки на основі суто наукової марксистсько-ленінської теорії можливо з величезної кількості фактів, часто суперечливих, зробити правильні висновки, узагальнення, відкрити нові закономірності в розвитку соціалістичного суспільства.

Значення соціалістичної революції полягає і в тому, що вона підняла до свідомої та активної суспільної діяльності мільйонні маси трудящих. Соціалістичний лад зацікавлений, щоб досвід минулого використовувався свідомо та уміло будівниками нового суспільства. В таких умовах дедалі більшого значення набуває формування наукового світогляду трудящих мас, бо, як уже зазначалося, соціалістичне суспільство, темпи його побудови створюються не стихійно, а внаслідок об'єктивних умов і свідомої цілеспрямованої діяльності народних мас, керованих Комуністичною партією.

Справа підвищення свідомості трудящих є одним з найважливіших завдань історичної науки. Соціалістичний лад зацікавлений у тому,

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 8.

щоб маси все знали і йшли на все свідомо, бо тільки тоді більшої цілеспрямованості набиратимуть їхні дії, а це прискорюватиме історичний процес. Тільки у порівнянні з минулим можна глибоко розкрити зміст і значення подій та явищ, які відбуваються за соціалізму, за ладу, що розширює самі рамки історичної науки. Якщо буржуазні історики часто, щоб уникнути складних проблем сучасності, заглиблювалися в далеке минуле, то після перемоги соціалістичної революції новою якістю історичної науки стало те, що вона подолала «теорію дистанції», за якою сучасність начебто різко відрізняється від історії і лише на віддалі десятиліть від подій можна правильно їх оцінити. За допомогою таких тверджень буржуазні ідеологи виступають проти наукового висвітлення історичного розвитку людства. Тільки в умовах соціалізму, на основі марксистсько-ленінської теорії вдалося розкрити тісний взаємозв'язок минулого, сучасного і майбутнього як ланок єдиного історичного процесу.

З висоти нового суспільства краще видно шлях, подоланий людством. Події минулого повертаються до нас новими гранями, розкриваючи глибше свій зміст, характер, про що раніше історики навіть догадуватися не могли. Наше сприйняття подій і фактів стало більш багатим, систематичним, а це дає можливість робити і практичні висновки, а не обмежуватися фіксацією окремих фактів. Все більше зростає почуття історизму, прагнення пізнати закономірність виникнення не тільки минулих формацій, але й сучасної епохи, бо історики перебувають на вищому рівні розвитку суспільного процесу. І в цьому слід вбачати значення соціалістичного ладу для розквіту історичної науки. У полі її зору був весь багатогранний процес розвитку людства — з найдавніших часів до наших днів. І проявилось це не лише в поширенні тематики, а в поглибленому розкритті суті явищ і подій. Істориками соціалістичних країн створена нова, справді наукова, єдина в своїй основі концепція всесвітнього історичного процесу, що має вплив на розвиток світової історіографії. Навіть буржуазні історики тепер примушені вивчати питання, які вони раніше не порушували, а то і свідомо обходили. Правда, це здебільшого робиться з метою відкинути чи хоча б послабити постулати, висунуті радянськими істориками. Однак є всі підстави твердити, що зараз жоден серйозний крок у розвитку радянської та світової історіографії не можна зрозуміти без того, щоб не зважити на справжню роль соціалістичної революції в нашій країні та тих змін, які сталися в інших країнах соціалізму.

Народи нашої країни під керівництвом Комуністичної партії взяли на себе надзвичайно відповідальну, але разом з тим і почесну справу — прокладання нового шляху у розвитку людства. Прогресивні сили всього світу переконалися у тому, що трудящі країни Рад роблять велику справу. Живий приклад діє на народні маси сильніше від будь-якої агітації. І стосується це всіх галузей життя. Радянські суспільні науки, а серед них історична, розкрили нові шляхи і можливості в дослідженні людського суспільства. Досвід радянської історичної науки знайшов своє поширення і творчу розробку в інших соціалістичних країнах. Створився єдиний фронт історичної науки, що базується на марксистсько-ленінській теоретичній основі. Сама назва — марксистсько-ленінська історична наука, рівнозначна, на наш погляд, назві — соціалістична історична наука, яка, власне, і протистоїть буржуазній історіографії.

Минули ті часи, коли історією займалися окремі особи або невеличкі колективи. В умовах соціалізму вивчення минулого стало державною справою. Виникли відповідні науково-дослідні установи, в яких зосереджено велику кількість спеціалістів, створено для їх праці не-

обхідні умови. Історики ведуть дослідження не в інтересах експлуататорських класів, окремих груп людей, а в ім'я трудящих, майбутнього всього людства. І в цьому теж нова якість історичної науки при соціалізмі.

Соціалістична революція сприяла формуванню нового типу історика, корінним чином вплинула на створення нових відносин, що склалися між історичною наукою і суспільством. Революція дала сильний поштовх до розмежування серед творчої інтелігенції, в тому числі істориків. Одні з них зв'язали свою долю з революцією, соціалізмом, інші залишилися в стані ворогів нового ладу. За п'ятдесят років виросло не одне покоління істориків, які творять в соціалістичну епоху і відверто заявили, що стоять на позиції Комуністичної партії, трудящих мас.

Історична наука в умовах соціалізму, відображуючи об'єктивний хід подій, допомагає вирішувати назрілі суспільні проблеми. Жоден історик, якщо він з народом, не може бути стороннім спостерігачем, а має стати активним борцем за комунізм. Історія радянської історичної науки — це складова частина боротьби народу за встановлення й зміцнення нового ладу.

Розвиток радянської історичної науки за 50 років переконливо довів, що її сила в поєднанні справжньої наукової об'єктивності з партійністю. Який період не довелося б досліджувати історика, він завжди звертатиме особливу увагу на ті сили, ті класи, що стоять у центрі певної епохи, визначають її основний зміст, напрям, головні особливості історичної обстановки і хто є носієм прогресу. А коли історик за прогрес, він повинен у своїх працях насамперед показувати і підтримувати те, що розвивається, чому належить майбутнє. А щоб бути на рівні відповідальних завдань, які ставить життя, необхідні високий науково-теоретичний рівень, уміння досліджувати історичний процес. Особливо важливою для історика є партійність, глибоке знання історичного процесу, закономірностей його розвитку, зв'язок з життям, з сучасністю.

Як усяке нове, соціалістична історична наука виникла і розвивалась у муках, пошуках, боротьбі різних напрямів, ліквідації недоліків та помилок. І тим, що історична наука досягла значних успіхів, виконувала свої функції, слід завдячувати Комуністичній партії, яка створювала необхідні умови для її нормального розвитку, звертала увагу на недоліки і помилки, допомагала їх виправляти. Комуністична партія засуджувала зневажливе ставлення до історичної науки та її рекомендацій як прояв безглуздої зарозумілості, поверховості та дилетантства й закликала використовувати наукові досягнення, спиратися на них при розв'язанні практичних завдань.

Партія виступає проти утилітарного ставлення до суспільних наук, зокрема історичної, коли перед нею ставляться вузькі завдання — відповідати тільки на конкретні запити сьогодішнього дня. Іноді такий вузький практицизм прикривався високою фразою про безпосередній зв'язок з життям тощо. Примітивність у розв'язанні складних і важливих проблем життя може тільки пошкодити великій справі. Вузький практицизм неминуче призводить до застою в науці, до втрати перспективи в дослідженні. Науково пояснювати світ, події та явища в їхньому розвитку, а не плентатися за фактами, не обмежуватися їх нанизуванням, давати широкі теоретичні узагальнення і висновки, розв'язувати основні проблеми, виявляти більше сміливості — такі завдання історичної науки.

Безповоротно минув той час, коли, за культу особи, роль істориків зводилась лише до добору фактів для ілюстрації певних поло-

жень і схем, коли праці з історії були позначені догматизмом і антиісторизмом, начотництвом і цитатництвом, кон'юктурністю, «викривальною» крикливістю. Настав кінець дошкульній і тяжкій атмосфері дріб'язкової опіки та грубого адміністрування.

Радянська історична наука досягла величезних успіхів. Підвищується творча активність істориків, шириться новий підхід до вивчення проблем. Дуже важливим є те, що історичні праці стали надбанням не одиниць, а мільйонів людей. Постійне зростання інтересу до історичної літератури в нашій країні свідчить про піднесення політичного і культурного рівня радянської людини. Будівники комунізму вбачають в історичних працях не тільки підтвердження позитивної своєї діяльності, а й шляхи подолання труднощів та недоліків. Своїми працями радянські історики сприяли також широкому і правдивому ознайомленню світової громадськості зі славним минулим народів нашої країни, з будівництвом і перемогами соціалізму в Радянському Союзі.

Такі зрушення, корінні зміни в становищі і завданнях історичної науки могли статися лише з перемогою соціалістичного ладу.

Історична наука в своєму розвитку пройшла довгий і складний шлях, починаючи із збору фактів, примітивних спроб систематизувати і пояснити їх, від хаосу необгрунтованих тверджень і висновків про події та явища — до широких наукових узагальнень і відкриттів об'єктивно діючих законів розвитку суспільства. Слід також зазначити, що в минулому навіть кращі, прогресивні історики лише стихійно наближалися до розуміння історичної і соціальної обумовленості подій, не бачили тих реальних, провідних тенденцій історичного процесу, які визначали розвиток людського суспільства.

Тільки після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія перетворилася в справжню науку. В. І. Ленін постійно підкреслював значення цих законів. Творчо розвиваючи далі марксистське вчення, Володимир Ілліч прийшов до висновку, що під суспільними законами слід розуміти безсумнівний, об'єктивний зв'язок явищ. Знання об'єктивних законів історичного процесу, пізнання історичної закономірності дають науково обгрунтовану певність у необхідності активної та цілеспрямованої діяльності людей. Історики, озброєні передовою марксистсько-ленінською теорією, можуть не тільки вірно пояснити події та явища, що відбуваються в світі, але цим самим вносити і свій вклад в його зміни.

Виникнення марксистсько-ленінського наукового методу було історичною закономірністю, величезною перемогою людського розуму, що ніколи не зупиняється на досягнутому, завжди прагне проникнути в суть явищ.

Ряд положень марксистсько-ленінського розуміння історії до перемоги соціалістичної революції були лише теоретичними настановами. Перемога соціалізму в Радянському Союзі, виникнення і розвиток світової соціалістичної системи є одночасно свідченням обгрунтованості вчення марксизму-ленізму. Життя, практика будівництва нового суспільства збагатили наукову теорію новими висновками. Безумовно, що без підсумування історичного досвіду, не можна було цього досягти.

Класики марксизму-ленізму не раз підкреслювали, що наукове пізнання не має меж. Відомо, що за марксистсько-ленінською теорією світ не є чимсь закінченим і застиглим, а уявляється сукупністю процесів, у яких предмети і явища, що здаються незмінними, перебувають у постійному русі і зміні. Саме тому кожне явище необхідно розглядати у розвитку. Історична наука лише на основі марксистсько-

ленінського вчення, в умовах соціалізму має можливість відображати життя в усій його повноті, у боротьбі тенденцій, вчасно помітити напрям і характер об'єктивних зрушень, щоб свідомо їх використати для дальшої ходи суспільства по шляху прогресу.

Марксизм-ленінізм ніколи не визнавав закінчених, готових і незмінних формул. Жодна з галузей науки не вичерпала себе і перед кожною з них, зокрема перед історією, постають нові дедалі складніші завдання у розкритті законів розвитку природи і суспільства. Сила марксизму-ленінізму — в його творчому характері. Це вчення не є зведенням догматів, придатних у незмінному вигляді для всіх етапів суспільного розвитку, для всіх випадків життя. Головне завдання науки — не коментування вже відомого, а широке вторгнення в життя, вивчення його глибинних явищ, вироблення відповідних рекомендацій для практики.

Величезні зміни, які відбулися в суспільстві в зв'язку з переходом від капіталізму до соціалізму, є переконливим свідченням того, що ніщо не стоїть на місці, що у справжній науці немає місця для догм, схем, бо в них не можна втиснути живу дійсність. Відкриття марксизмом-ленінізмом основних законів розвитку суспільства не закрило шлях до всебічного й глибокого дослідження, як вважають догматики і механісти, а, навпаки, створило небувало широкі можливості для розуміння найскладніших історичних явищ в усій їх різноманітності і суперечності, для дальшого поглибленого дослідження суспільних процесів. Однак слід відзначити, що ці широкі методологічного характеру можливості не зовсім достатньо використовуються істориками. Відчувається розрив між кількістю, обсягом історичних праць і якістю відображення в них історичного минулого. Ще багато повторень відомого, намагання підігнати під існуючі положення нові факти і явища.

Соціалістичний лад відкрив небувало широкі можливості для всебічного розвитку індивідуальних рис, здібностей і можливостей. Стосується це й істориків, які можуть внести у розуміння і розкриття явищ своє особисте, що стане надбанням колективу. Спільна ідеологія та інтереси згуртовують людей в один великий колектив, а це сприяє взаємодії на всіх ділянках життя, зокрема в дослідженні минулого. Перебування в колективі не зменшує, а збільшує відповідальність кожного не тільки за себе, але й за весь колектив.

Марксизм-ленінізм стверджує, а життя, соціалістична практика ще і ще раз підтверджують, що не всі закони розвитку суспільства вже відкрито. Серйозна глибока розробка наукових проблем веде до відкриття нових закономірностей. Життя, боротьба проти ворожої ідеології вимагають відповіді на ряд проблем, а в зв'язку з цим нового аналізу і теоретичних висновків.

Соціалістична революція, здійснена в інтересах мільйонів людей, корінним чином змінила їх становище. Саме тому соціалізм є найгуманнішим ладом у порівнянні з усіма попередніми суспільними формациями. Соціалізм, що виник на вищому рівні суспільства, створив небувало широкі можливості для всебічного розвитку людства. Марксизм-ленінізм дав наукове визначення суспільного прогресу. Марксистсько-ленінська історична наука довела, що розвиток суспільства має поступальний характер. Цим стверджується віра в силу і перемогу прогресу, не в інтересах одиниць, а мільйонів людей. У цьому оптимізмі виявляється одна із гуманних рис науки історії в умовах соціалізму. Таким чином, історична наука, спираючись на об'єктивні закони розвитку людства, закликає боротися за перебудову суспільних відносин, дає можливість визначити для цього відповідні шляхи.

Незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін говорив: «Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним всі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого — освіти і розвитку. А тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загально-народним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»⁶. Це висловлювання прямо стосується й історичної науки. Соціалізм поставив на службу мільйонам людей усі досягнення матеріальної і духовної культури. Марксистсько-ленінське вчення і гуманізм невід'ємні одне від одного. Єдність передової ідеології і гуманізму стала можливою тільки при соціалізмі.

Історики не тільки зображують діла і прагнення народних мас, але й пишуть для них. І те, що історична наука стала на захист інтересів народних мас є ще одним свідченням гуманізму цієї галузі знань при соціалізмі. Тільки при соціалізмі історичні знання багатьма шляхами йдуть до мільйонів активних будівників нового життя. Кругозір будівника соціалізму, його дії, помисли та інтереси зросли, як ніколи раніше. І, безумовно, в цьому є відповідний вклад історичної науки.

На основі марксистсько-ленінського вчення історична наука довела, що історія людського суспільства є історією розвитку виробництва, історією виробничих відносин людей. Саме виробники матеріальних цінностей — трудящі є тією справжньою силою, яка практично робила і робить усі корінні, прогресивні зміни в суспільстві. Історичний процес розвивається, рухається вперед силою праці й боротьби народних мас. Саме тому народ є справжнім творцем і героєм історії.

І при цьому всьому не можна ігнорувати обставини, про яку писав Ф. Енгельс, що «уявлення, ніби гучні політичні діяння є вирішальне в історії, є таке ж старе, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про той розвиток народів, який відбувається в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів і є дійсною рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії...»⁷.

Саме за соціалізму історикам довелося в своїх працях ліквідувати згадане нехтування ролі народних мас, по-справжньому її розкривати.

Історики-марксистки вже провели значну роботу по вивченню історії рухів народних мас, їх ролі у розвитку суспільства. Народ по праву посідає належне йому, центральне місце в марксистсько-ленінській історіографії. Проте багато питань ще не висвітлено. Ще недостатньо показана роль народних мас у різні періоди історії. Особливо багато можуть і повинні зробити історики, які вивчають радянський період нашої Батьківщини та історію зарубіжних соціалістичних країн. Є потреба розкривати, творчо осмислювати і узагальнювати все те нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли сотні і сотні мільйонів трудящих стали активними й свідомими творцями історії. Почесним завданням істориків є показ того, як зростала, набирала нових якостей й форм творча роль народних мас, що визволилися від пут капіталу, як у процесі суспільно-історичного розвитку змінювався і сам народ.

Дальша наукова розробка питання про роль народних мас в історії необхідна і тому, що протягом багатьох поколінь у дворянській,

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 153.

а згодом і в буржуазній історіографії, філософії та соціології припинялася роль народу, народним масам протиставлялись герої-одинаки, які були начебто єдиними творцями історії. Ще й досі дуже часті випадки, коли найзапекліші захисники капіталізму намагаються виступати від імені народу, діяти начебто в його інтересах, щоб прикрити свої злочинні дії. В ім'я життя, свободи і кращої долі мільйонів людей світу радянські історики розвінчують облуду захисників капіталізму, розкривають ворожу суть різних людиноненавистницьких тверджень. В соціалістичному суспільстві є всі можливості для всебічного розкриття творчої активності всіх народів.

Соціалістичне суспільство є найгуманнішим в усій історії людства. Девізом його є лозунг: «Все в ім'я людини, для блага людини». Як і кожна гуманітарна наука, історія найголовнішу увагу має приділяти народним масам, людині. Проте в багатьох працях значне місце відводиться не людям, а обставинам, в яких їм доводиться діяти. Часто наводяться лише виробничі та інші показники на різних ділянках господарства і культури, але не прагнення і мрії, успіхи і невдачі, взаємини з колективом людини — творця усіх матеріальних і духовних благ. Саме такі «безлюдні» історичні праці не викликають інтересу в читачів.

Гуманізм без активної боротьби проти віджилого, шкідливого, антинародного може перетворитися на пусту фразу. Історики покликані розкривати коріння зла, показувати його класову суть, бути в перших рядах борців за справедливість, прогрес, соціалізм.

Історик соціалістичного світу розглядає питання гуманізму, як складову частину тих корінних перетворень, що їх переживає суспільство. В зв'язку з цим важливе значення мають такі проблеми, як зв'язки і дружба між народами, питання війни і миру, права людини і громадянина, розглянуті в історичному плані, в розвитку. Історія стає справжньою гуманітарною наукою лише в епоху соціалізму.

Соціалізму судилося розв'язати ряд складних питань, які століттями хвилювали людство, зокрема національне, що торкається глибоких патріотичних почуттів мільйонів людей. Великий Жовтень був яскравою перемогою соціалістичного інтернаціоналізму над ідеологією расизму, великодержавного шовінізму і націоналізму, які віками насаджували і проповідували експлуататорські класи. Соціалізм очистив почуття патріотизму, зробив їх ще глибшими.

Патріотизм, відчуття Батьківщини є одним з найбільш глибоких почуттів, що розвивались віками і тисячоліттями. Національні почуття — вияв кращих рис і традицій народу. Це любов до рідної мови, природи, до трудящих мас своєї країни. Усвідомлюючи історичну славу рідного народу, джерела його величі та моральних багатств, традиції патріотизму, людина прагне зробити свій внесок у розвиток і процвітання нації. Ці почуття розвивались з покоління в покоління протягом довгого часу. Показ закономірностей цього розвитку є одним із завдань історичної науки. Адже класики марксизму-ленінізму завжди враховували патріотичні й національні почуття, не відривали їх від боротьби за соціалізм. В. І. Ленін писав про те, що «Вітчизна, тобто дане політичне, культурне і соціальне середовище, є наймогутнішим фактором у класовій боротьбі пролетаріату... Пролетаріат не може ставитися індиферентно і байдуже до політичних, соціальних і культурних умов своєї боротьби, отже, йому не може бути байдужа і доля його країни»⁸.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 164.

Розкриваючи кращі почуття людини, соціалізм сприяє й всебічному розквіту націй. Саме в Радянському Союзі вперше вийшли з темряви і злиднів на широкий шлях розквіту десятки народів. Наша соціалістична вітчизна розбудила до антиколоніальної, національно-визвольної боротьби десятки пригноблених народів світу. Національна самосвідомість, гордість набрали особливої сили завдяки перемозі соціалізму, який визволяє людину від усяких форм гніту, відкриває можливості розвитку в усіх галузях життя: державно-політичній, економічній та культурній.

Буржуазія, її ідеологи твердять, начебто соціалізм принесе людству нівеляцію як матеріальну, так і духовну, що буде втрачено індивідуальність, все стане одноманітно сіре. Борців за соціалізм обвинувачували в тому, що вони нібито хочуть ліквідувати національні почуття, поняття батьківщини і т. ін. Такі твердження буржуазних ідеологів, зокрема істориків, є не що інше, як безпідставні наклепи на соціалізм, на марксизм-ленінізм.

Ще задовго до перемоги соціалізму у нашій та інших країнах класики марксизму-ленінізму геніально передбачили ті перспективи і переваги, які нове суспільство принесе людству в усіх галузях життя, зокрема у національних відносинах. Справдилося геніальне передбачення В. І. Леніна, який ще в 1915 р. писав, що лише перемога пролетарської соціалістичної революції «прискорить у величезних розмірах падіння всіх і всяких національних *перегородок*, не зменшуючи цим, а в мільйони раз збільшуючи «диференціювання» людства в розумінні багатства й різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків»⁹. У соціалістичному суспільстві кожному народові дана повна можливість розвивати свої кращі прогресивні традиції, які стають надбанням інших націй. Безумовно, що згадані зміни у національному житті народів стали новим поштовхом для розвитку історичної науки, піднесення ролі національної історіографії.

Жоден народ не може жити ізольовано. З давніх часів, незважаючи на різноманітність обставин та умов, відмінність економічного і політичного устрою, національні традиції, а також інші особливості у взаємовідносинах між народами (ми не ототожнюємо ці відносини з політикою експлуататорських правлячих кіл), завжди сильнішим було те, що їх єдило, а не роз'єднувало. Зумовлювалося це об'єктивним ходом історичного процесу, прагненням народів до прогресу, їх боротьбою проти всього, що стояло на шляху дальшого розвитку.

В антагоністичному суспільстві, побудованому на основі приватної власності та експлуатації, такі явища, як зв'язки і дружба між народами, часто порушувались. Расові забобони, національний гніт і ворожнеча між народами гальмували розвиток суспільства, принижували гідність людини.

Безумовно, що все це впливало на історичну науку. Існував нічим невинуватий поділ народів на «історичні» та «неісторичні». Минуле останніх зображувалося як додаток до історії «історичних» народів. Історія пригноблених народів фальсифікувалася на догоду гнобителям: замовчувалися події та діячі, зв'язані з визвольною боротьбою, піднімалися на щит «вищість» одних народів над іншими, різні запроданці національних інтересів і т. д. В царській Росії багато народів не мали писаної історії. Дослідження історії інших, наприклад українського, всіляко обмежувалося або викривлялося на догоду гнобителям.

Велич соціалістичної революції полягає в тому, що вона поряд

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 236.

з соціальною проблемою кардинально вирішила і національне питання. Радянський Союз — перша країна соціалізму — багатонаціональна держава, де ліквідовані причини, що породжують національний гніт. Соціалістична власність, відсутність експлуатації людини людиною і національного гніту, влада в руках трудящих, найдемократичніший лад — усе це є основою для об'єднання різних національностей у дружну сім'ю. У взаємовідносинах між народами в соціалістичних умовах діють нові закони. Дружба і співробітництво між соціалістичними націями ґрунтуються на міцних засадах пролетарського інтернаціоналізму, на рівноправності, братерській взаємодопомозі, спільній боротьбі за велику справу побудови комунізму. А це веде до їх зближення і тісного згуртування. Зміцнення єдності всіх народів СРСР не тільки не суперечить їх національним інтересам, а, навпаки, виступає їх надійною гарантією. В умовах соціалізму всі нації прагнуть до спільного вирішення назрілих питань. Зростає кількість загальних проблем, що охоплюють усі галузі життя. Безумовно, що все це корінним чином впливає на історичну науку, на її завдання і шляхи розвитку. Історичні проблеми, пов'язані з відносинами між народами в давно минулі часи та в наші дні, знаходять нове, справді наукове висвітлення.

В історичній науці, як і в інших галузях людської діяльності, справжню загальнолюдську цінність мають лише наукові праці, які присвячені певному народові, пов'язані з його національними традиціями. І немає в цьому національної обмеженості, бо конкретне є складовою частиною загальнолюдського історичного процесу. Адже спільне, загальне проявляється через конкретне. Одночасно в конкретному є риси загального.

З самого свого зародження радянська історична наука — багатонаціональна. Її досягнення в цілому, а також кожної її складової національної частини, є результатом тієї великої уваги, яку приділяють цій справі Комуністична партія та Радянський уряд. Соціалістичний лад відкрив широкі можливості для вивчення історії як співдружності народів, так і кожного народу, для показу його вкладу в загальнолюдський, світовий історичний процес.

Розміри статті не дали можливості зупинитися на багатьох інших питаннях, пов'язаних з проблемою історичної науки при соціалізмі. Та факти, досвід переконують, що радянська історична наука, яка виникла завдяки перемозі соціалізму, відіграє дуже важливу роль у суспільстві, прогресі, допомагає мільйонам зрозуміти, усвідомити ті нові обрії, що відкриваються перед людством в зв'язку з наближенням до перемоги комунізму на всій земній кулі.

Л. П. НАГОРНА

**В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Величезну історичну заслугу В. І. Леніна і керованої ним партії становить створення єдиного фронту всіх націй Росії у соціалістичній революції. Завдяки тому, що партія більшовиків, спираючись на союз робітничого класу і селянства, змогла об'єднати і спрямувати до єдиної мети різноманітні за своїм характером революційні потоки (соціалістичний рух робітничого класу, антипоміщицьку боротьбу селянства, національно-визвольний рух, боротьбу за мир тощо), Жовтнева революція разом з основними соціалістичними завданнями розв'язала також невідкладні завдання демократичного розвитку.

Злиття в єдине революційне русло соціалістичного за своїм характером руху робітничого класу і демократичного за змістом національно-визвольного руху було справою, яка вимагала від партії більшовиків копіткої роботи і виняткового такту. Здійснюючи гноблення націй (як у сфері економіки, так і політики та культури), царизм свідомо робив усе «для взаємовідчуження народів»¹. Прихід до влади Тимчасового уряду мало що змінив, оскільки жодного кардинального заходу по ліквідації національного гноблення не було вжито. Становище ускладнювалося тим, що національна буржуазія, використовуючи в своїх цілях справедливе невдоволення мас гнобительською політикою царизму і Тимчасового уряду, намагалася отруїти націоналізмом трудящих національних окраїн, штовхнути робітничий клас окраїн на шлях ізоляції від російського пролетаріату.

«Відстояти єдність класової боротьби пролетаріату за соціалізм, дати відсіч всім буржуазним і чорносотенним впливам націоналізму»², — так сформулював у 1914 р. В. І. Ленін завдання партії в галузі національній. Шляхи його розв'язання Володимир Ілліч і керована ним партія вбачали насамперед у широкій пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму, у твердому й послідовному відстоюванні права націй на самовизначення аж до їх відокремлення, у рішучій боротьбі проти всяких проявів буржуазного націоналізму. Важливим завданням національної політики партії була також потреба чітко визначити своє ставлення до національно-визвольних рухів народів Росії, показати відмінність позицій буржуазії і пролетаріату пригноблених націй у цьому русі, виділити той загальнодемократичний зміст боротьби проти гноблення, який є в буржуазному націоналізмі кожної пригноблюваної нації.

Широкий розмах національного руху на Україні після повалення самодержавства, з одного боку, і активізація різного роду буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, з іншого, зумовили особливо пильну увагу партії більшовиків і особисто В. І. Леніна до України, яка в складі царської Росії фактично була на напівколоніальному

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 70.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 415.

становищі. Царизм проводив тут політику примусової русифікації, переслідував українську культуру й мову. Лютнева буржуазно-демократична революція, знищивши головний оплот національного гноблення — царизм, створила сприятливі умови для піднесення на Україні національного руху, схарактеризованого В. І. Леніним як «рух багатомільйонного народу, який історично ще спав донині, до свободи і до рідної мови»³. В цей загальнодемократичний у своїй основі рух, що зливався з боротьбою за політичні свободи, виявилися втягнутими різні класи й прошарки українського населення.

Програмні вимоги різних класів наклали відбиток на характер руху, призвели до суперечливих тенденцій у його розвитку. Лозунг автономії України, що його трудящі маси вважали засобом свого національно-державного самовизначення, запорукою вільного розвитку культури й мови, українська націоналістична буржуазія намагалася перетворити на знаряддя створення такого політичного організму, який забезпечив би їй панівне становище в політиці та економіці України. Спекулюючи популярною серед мас ідеєю національного визволення, українська буржуазія рядом софістичних прийомів намагалася перекласти на російський народ відповідальність за політику царизму й Тимчасового уряду на Україні. Проповідь ідей «національного миру», «класової гармонії», різноманітні версії національної винятковості українського народу мали на меті ідейно роззброїти українських трудящих, відвернути їхню увагу від боротьби за дальший розвиток революції, послабити зв'язки між українським і російським народами, посіяти розбрат між ними.

Російська буржуазія і поміщики в особі Тимчасового уряду зайняли різко негативну позицію щодо українського національного руху. Проте, як і будь-яка політика за принципом «тащить и не пущать», ця позиція мала якраз протилежний результат, ніж той, на який сподівалися її ініціатори. Продовження Тимчасовим урядом і його партіями великодержавної політики царизму мало своїм прямим наслідком бурхливий розвиток українського національного руху. В. І. Ленін писав з цього приводу, що «своєю «великодержавною» націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті «сепаратистські» прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися»⁴.

Більшовицька партія була єдиною політичною партією в Росії, яка, будучи озброєною чіткою програмою з національного питання, зайняла щодо українського національного руху позицію глибокого розуміння і цілковитої підтримки справедливих вимог українського народу. Ще задовго до революції В. І. Ленін твердо й послідовно обстоював право українців, як і всіх народів Росії, на національне самовизначення аж до відокремлення від Росії та утворення самостійної української держави. «Чи судилося, наприклад, Україні стати самостійною державою, це залежить від 1000 факторів, невідомих наперед, — писав Володимир Ілліч у 1914 р. — І, не намагаючись «гадати» марно, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»⁵.

У написаних протягом 1913—1914 рр. статтях «Кадети про українське питання», «Як єпископ Никон захищає українців?», «Ще про «на-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 113.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 516.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 380.

ціоналізм» та багатьох інших В. І. Ленін рішуче вимагав беззастережного й повного визнання рівноправності української нації. Він написав текст думської промови депутата-більшовика Г. І. Петровського щодо національного питання, виголошеної на початку червня 1913 р.; для Петровського Володимир Іллєч підготував у квітні 1914 р. проект промови «До питання про національну політику»⁶. У статті «Ще про «націоналізм» він різко виступив проти російських великодержавних шовіністів, які вбачали в національно-визвольному русі українського народу «велику і реальну небезпеку для єдності Росії». «Єдності Росії,— писав Володимир Іллєч,— бачите, «загрожує» автономія України... Що за дивовижна річ така?.. Чому неможливе змицнення єдності Росії за допомогою автономії України?»⁷. Цькуючи українців за «сепаратизм», підкреслював він, російські великодержавні шовіністи тим самим відстоюють привілеї великоруської буржуазії і великоруських поміщиків.

В. І. Леніна глибоко обурювала та типово шовіністична, «нововременська» позиція, яку зайняли в українському питанні керівники конституційно-«демократичної» партії (слово «демократичної» в назві кадетської партії Ленін глузливо бере в лапки). Він гнівно таврував «непристойність, реакційність і нахабність» виступів в українському питанні керівників цієї партії на чолі з Струве, аргументовано звинувачував центральний орган кадетів — газету «Речь» у підтримці «оголеного шовінізму». Кадетські обвинувачення українців у «безоглядному авантюризмі», «політичній маячні», цькування їх за «сепаратизм», Володимир Іллєч охарактеризував як «край безсоромності наших кадетів»⁸. Він неодноразово підкреслював, що рівноправність націй немислима без надання їм права самостійно вирішувати питання національно-державних форм свого існування; «в противному разі інтернаціоналізм пролетаріату лишиться пустим і словесним»⁹.

З послідовно інтернаціоналістських позицій підходив В. І. Ленін і до оцінки політики Тимчасового уряду в українському питанні. Відмовлення Тимчасового уряду задовольнити законні національні вимоги українського народу він розглядав як кричущу нехтування елементарними вимогами демократизму. Коли військовий міністр Тимчасового уряду Керенський послав у Київ телеграму з заборонаю Другого українського військового з'їзду, В. І. Ленін виступив на сторінках «Правды» із статтею «Недемократично, громадянине Керенський». У цій та інших статтях («Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії»), у численних промовах того часу він гнівно викривав великодержавну політику Тимчасового уряду, називав її «нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів, справжнім проявом політики великоруського «держиморди»¹⁰, а з трибуни I Всеросійського з'їзду Рад затаврував політику Тимчасового уряду в українському питанні як типово анексіоністську: «Ви і ваш уряд, ваші нові міністри на ділі продовжуєте з Фінляндією і Україною політику анексій. Ви чіпляєтесь до українського з'їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це — політика, яка становить наругу з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою»¹¹.

⁶ Виголосити цю промову в Думі не вдалося. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 534.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 90.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 229—230.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 132.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 79.

¹¹ Там же, стор. 22.

Викриваючи імперіалістичний зміст національної політики Тимчасового уряду, Володимир Ілліч, партія більшовиків виховували у трудящих розуміння справедливих вимог українського народу. В. І. Ленін звертався до трудящих Росії з закликом протиставити анексіоністській політиці російських капіталістів інтернаціоналістську політику пролетаріату. «Товариші робітники і селяни! — писав він у травні 1917 р. — Не піддавайтесь анексіоністській політиці російських капіталістів, Гучкова, Мілюкова, Тимчасового уряду щодо Фінляндії, Курляндії, України та ін.! Не бійтесь визнати свободу відокремлення всіх цих націй. Не насильством треба привертати інші народи до союзу з великоросами, а тільки дійсно добровільною, дійсно свobodною угодою, *неможливою* без свободи відокремлення»¹². Чим вільнішою буде Росія, підкреслював вождь революції, тим більше потягнуться до союзу з російським народом інші нації, тим менше буде тертів, тим рідші будуть випадки дійсного відокремлення.

Найбільш прийнятною формою розв'язання національного питання в Росії, оскільки таке розв'язання взагалі було можливе за капіталізмом, В. І. Ленін вважав широку обласну автономію і цілком демократичне місцеве самоврядування. Проте Тимчасовий уряд у спеціальному «Урядовому повідомленні з українського питання» від 3 червня 1917 р. прямо заявив, що з огляду на неясність змісту поняття автономії та на можливі непорозуміння «в територіальному та інших відношеннях» «негативне рішення з питання про видання акта про автономію України прийняте урядом одногосно»¹³. З приводу автономії України ще більш недвозначно висловився прем'єр-міністр Тимчасового уряду князь Львов, заявивши що «уряд всіляко буде протидіяти наміру вирішити українське питання до Установчих зборів»¹⁴.

З політикою буржуазного Тимчасового уряду цілком солідаризувалися центральні органи есерів і меншовиків — «Дело народа» і «Рабочая газета». Охарактеризувавши вимоги українського руху як «ленінство в національному питанні», вони на всі лади кричали про те, що до Установчих зборів не можна вирішити «правильно» ні кордонів України, ні її волі, ні права на збирання податків і т. д.

Рішення Тимчасового уряду не надавати автономію Україні В. І. Ленін визначив як явну поразку правлячих партій Росії «в загальнодержавному масштабі і в одному з найбільших питань»¹⁵.

Вождь партії підкреслював, що вимагати «гарантій правильності» для України в революційний час, коли таких гарантій завідомо немає ніде в Росії, в тому числі і в центральному уряді, «значить на ділі допомагати справжнім запродавцям і зрадникам революції!!»¹⁶.

Наступні події на Україні цілком підтвердили справедливості ленінського висновку. Відмова Тимчасового уряду проголосити автономію України дала можливість «справжнім запродавцям і зрадникам революції» — українській буржуазії та її партіям — зіграти на законному невдоволенні мас і виставити себе в ролі «захисників» національних прав українського народу. Під тиском мас Центральна рада 11 червня видала перший універсал, в якому заявила, що здійснюватиме автономію України всупереч волі Тимчасового уряду. І хоча вже через кілька тижнів, порозумівшись з лідерами Тимчасового уряду, Рада сми-

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 298—299.

¹³ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, К., 1967, стор. 123.

¹⁴ Там же.

¹⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 78.

¹⁶ Там же, стор. 79.

ренно погодилася чекати Установчих зборів, в той момент її заява про самочинне здійснення автономії справила певне враження на громадськість Росії.

В. І. Ленін уважно вивчив перший універсал Центральної ради і навіть уривки з нього у своїй статті «Україна». Зазначивши, що вимоги універсалу мінімальні (не відокремлення, а лише автономія і визнання верховної влади «всеросійського парламенту»), В. І. Ленін підкреслив, що «ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог». «Ні один демократ,— писав він далі,— не може також заперечувати *права* України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за *добровільне* з'єднання в одну державу двох народів»¹⁷.

Чи означає це, що В. І. Ленін підтримував Центральну раду і поділяв її політику? Чи можна вважати його на підставі вищесказаного прихильником відокремлення України від Росії? Негативні відповіді на ці запитання настільки очевидні, що сама постановка їх могла б здатися зайвою. І коли порушувати їх варто, то переважно з огляду на те, що питання українського національного руху і ставлення до нього В. І. Леніна чи не найбільше фальсифікується в сучасній буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії. «Аналіз» національної політики Комуністичної партії, зокрема в українському питанні, займає десятки сторінок у загальних працях, що тією чи іншою мірою порушують питання взаємовідносин України й Росії¹⁸. Протягом останнього десятиріччя з'явилося і кілька спеціальних досліджень зарубіжних авторів з питань національної політики більшовизму¹⁹. Спільним для всіх цих видань є трактування національної політики Комуністичної партії як такої, що мала нібито кон'юнктурний характер. Буржуазні історики не від того, щоб визнати радикалізм національної програми і політики більшовизму в період, коли партія більшовиків ішла до влади. Але ці визнання служать в буржуазній історіографії лише фоном для звинувачення більшовиків у відмові від своїх програмних вимог у національному питанні, зокрема від вимоги права націй на самовизначення після перемоги революції. «Більшовицькі дії закреслили більшовицькі резолюції»,— такий їх лейтмотив.

Типовий приклад такого трактування політики Комуністичної партії в українському питанні дає стаття буржуазно-націоналістичного історика Дж. Решетара «Ленін і Україна». Автор відмічає великий інтерес В. І. Леніна до економічного життя України, зокрема розробку ним питань економічної історії України в книзі «Розвиток капіталізму в Росії», зауважує, що Ленін захищав національні права українського народу в боротьбі проти кадетів, Донцова, Юркевича, готував виступ

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 70.

¹⁸ R. Pipes. The Formation of the Soviet Union, Cambridge, 1964, стор. 34—49; R. Sullivant. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957, London, 1962, стор. 7—19; B. Dmytryshyn. Moscow and the Ukraine, 1918—1953, New York, 1956, стор. 11—18; Y. Borys. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine, Stockholm, 1960, стор. 45, 83—85; O. Pidhaini. The Formation of the Ukrainian Republic, Toronto—New York, 1966, стор. 103—104, 111—113.

¹⁹ A. Low. Lenin on the Question of Nationality, New York, 1958; D. Boersner. The Bolsheviks and the National and Colonial Question (1917—1928), Geneva—Paris, 1957; R. Smal-Stocky. The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism, Milwaukee, 1952; J. Reshetar. Lenin on the Ukraine, «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States», vol. IX, 1961, № 1—2; П. Феденко. Марксистські і більшовицькі теорії національного питання, Мюнхен, 1960, та ін.

Петровського в Думі з національного питання, виступав проти заборони відзначення шевченківського ювілею, що під лозунгами національного самовизначення Ленін вів боротьбу проти політики Тимчасового уряду в українському питанні. Проте, твердить Решетар, «тільки-но Тимчасовий уряд зійшов зі сцени, ленінська хитка підтримка української Центральної ради діалектично перетворилася на свою протилежність». І далі: «Слова про національне самовизначення виявилися гігантською містифікацією. Лозунги суперечили дійсності»²⁰.

Подібні висновки, що давно вже стали традиційними для всієї буржуазної і буржуазно-націоналістичної літератури з питань національної політики більшовизму, в майже незмінному вигляді «кочують» з одного витвору буржуазної пропаганди в інший. Так, у книзі, що вийшла в переддень святкування п'ятдесятирічного ювілею Жовтня, — «Історія нової української держави», автор її католицький історик І. Нагаєвський пише, що коли Ленін жив в еміграції, «він часто порівнював злиденне становище України з таким же становищем Ірландії і вимагав незалежності для обох країн». Коли ж царя-деспота було усунуто, читаємо далі, Ленін виступив з ультиматумом, який порушував права українського народу. Висновок автора стереотипний: «більшовики пішли по стопах царя»²¹.

Відкрито наклепницький характер подібних висловлювань очевидний, до того ж висвітлення питання про національну політику Комуністичної партії в післяжовтневий час виходить за межі даної статті²². В даному випадку варто звернути увагу на аргументацію авторів. Адже майже завжди те, що видається ними за виклад ленінських думок у національному питанні, на ділі не має з цими думками нічого спільного.

Взяти хоча б щойно наведене твердження Нагаєвського про те, ніби В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, вимагав незалежності для України. Це — грубе перекручення ленінської позиції. В. І. Ленін ніколи й ніде не вимагав незалежності України, як, до речі, і згадуваної автором Ірландії. Свого часу він влучно сказав, що звинувачувати прихильників свободи самовизначення у заохочуванні сепаратизму — така ж дурість і лицемірство, як обвинувачувати прихильників свободи розлуки у заохочуванні зруйнування сімейних зв'язків²³. Більшовики ніколи не приймали як абсолют буржуазний «принцип національностей», тобто принцип, за яким кожна нація за будь-яких обставин повинна мати окрему державу. Навпаки, В. І. Ленін неодноразово підкреслював що «свідомі робітники не проповідують *відокремлення*; вони знають вигоди великих держав і об'єднання великих мас робітників»²⁴. Єдине, чого завжди вимагав В. І. Ленін для України, як і для кожної пригнобленої нації, — це повного й беззастережного визнання її **права** на відокремлення, тобто права цілком вільно, з урахуванням конкретних умов вирішувати питання про найбільш доцільні форми взаємовідносин України з Росією. «Ми не прихильники дрібних держав, — писав В. І. Ленін у статті «Україна». — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і «своїх» і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії

²⁰ J. Reshetar. Назв. праця, стор. 10.

²¹ I. Nahayevski. History of the Modern Ukrainian State, 1917—1923, Munich, 1966, стор. 68.

²² Див. З приводу деяких сучасних фальсифікацій національної програми більшовизму. — «Комуніст України», 1966, № 9.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 388.

²⁴ Там же, стор. 90.

українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, *не нав'язуючи* їм своєї дружби, а *завойовуючи* її ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм»²⁵.

Наведені вище зразки «міркувань» буржуазних апологетів симптоматичні ще з одного погляду. В них виразно відчувається намагання поставити знак рівності між українським національно-визвольним рухом, з одного боку, і українським націоналізмом, з іншого. Підтримка В. І. Леніним справедливих національних вимог українського народу кваліфікується як підтримка Центральної ради, виступи партії більшовиків проти її контрреволюційної політики — як попрання власних лозунгів. Важко знайти в сучасній реакційній зарубіжній історіографії більшу заплутаність, ніж у питанні про ставлення більшовиків до Центральної ради.

Яким же було це ставлення на ділі? Гранично точну відповідь на це дав сам Володимир Ілліч, підкресливши, що «в *кожному* буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст *проти* гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо»²⁶. Уважне ставлення В. І. Леніна до першого універсалу Центральної ради і підтримка висунутої в ньому вимоги автономії України в складі Росії саме і являли собою підтримку того загальнодемократичного змісту проти гноблення, який був в українському буржуазному націоналізмі в час його фронди щодо Тимчасового уряду.

Проте, підкреслював В. І. Ленін, партія пролетаріату виступає за підтримку буржуазії гнобленої нації лише остільки, оскільки остання бореться з буржуазією гноблячої нації: оскільки ж остання «стоїть за *свій* буржуазний націоналізм, ми проти»²⁷. Підтримка соціал-демократами всіх «національних» вимог буржуазії пригноблених націй була б. за його словами, ухилянням від завдань пролетарської політики і підкоренням робітників політиці буржуазній. Ясно, що В. І. Ленін і партія більшовиків не могли сприяти намаганню буржуазної Ради з допомогою демагогії і витонченої брехні прийти до влади на Україні. Як у звичайній суперечці критика однієї сторони не завжди рівнозначна підтримці іншої, так і у відносинах Центральної ради з Тимчасовим урядом критика останнього з боку більшовиків не означала захисту першої.

Ще у 1914 р. В. І. Ленін ясно визначив ставлення більшовиків до національної буржуазії пригноблених націй. «Політика пролетаріату в національному питанні (як і в усіх інших питаннях), — писав він у статті «Про право націй на самовизначення», — лише підтримує буржуазію в певному напрямі, але ніколи не збігається з її політикою... Буржуазія завжди на перший план ставить свої національні вимоги. Ставить їх безумовно. Для пролетаріату вони підпорядковані інтересам класової боротьби... Визнаючи рівноправність і рівне право на національну державу, він найвище цінує і ставить союз пролетарів усіх націй, оцінюючи *під кутом* класової боротьби робітників усяку національну вимогу, усяке національне відокремлення»²⁸. Ніщо не викликало у Леніна такого обурення, як намагання зобразити право на самовизначення в більшовицькій національній програмі у вигляді підтримки буржуазного націоналізму пригноблених націй. Позиція більшовицької партії щодо буржуазного націоналізму вже тоді була визначена ним гранично чітко: «боротьба з привілеями і насильствами нації гноблячої

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 379.

²⁷ Там же, стор. 378.

²⁸ Там же, стор. 376—378.

і ніякого потурання прагненню до привілеїв з боку пригнобленої нації»²⁹. Цю лінію більшовики провели на практиці щодо української буржуазії та створеної нею Центральної ради у 1917 р. Проте у своїй тактиці щодо Центральної ради партія більшовиків, мусила рахуватися з тим впливом, що його завдяки демагогії і жонглюванню соціалістичними гаслами Рада зберігала на певну частину селян і солдатів. Не можна було не враховувати і того, що в міру зростання авторитету більшовицької партії в масах рада тонко створювала видимість свого «полівіння» (досить згадати бойкот Радою скликаної Тимчасовим урядом у серпні Державної наради, схвалення нею ряду вимог більшовицької резолюції Петроградської Ради робітничих депутатів від 31 серпня 1917 р. і т. д.). Коли Центральна рада, узурпувавши владу на частині території України, облудно включила до третього універсалу майже ті самі вимоги, що їх виставляли більшовики (8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом, передача поміщицьких, монастирських і церковних земель селянам тощо), вона явно намагалася асоціюватися в уяві мас з українською Радянською владою.

Тактика більшовиків щодо Центральної ради полягала в тому, щоб крок за кроком показувати трудящим ворожість її політики їх корінним інтересам, нездатність розв'язувати кардинальні питання економічного і політичного життя України, загравання з контрреволюційними силами. Партія всіляко добивалася мирного переходу влади до Рад шляхом переобрання Центральної ради на Всеукраїнському з'їзді Рад. Прагненням уникнути збройного конфлікту була продиктована і поява «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який вимагав від Ради припинити дезорганізацію фронту і підтримку Каледіна. Лише після того, як Рада зірвала скликаний за її погодженням з'їзд Рад, коли вона своїми діями поставила себе в стан війни з Радянською владою, більшовики змушені були вдатися до збройної боротьби проти неї.

Рішучий виступ партії більшовиків, В. І. Леніна проти Центральної ради наприкінці 1917 р. — аж ніяк не порушення прав українського народу, як намагаються твердити Нагаєвський та подібні до нього «теоретики», а навпаки — послідовний захист цих прав, пограних Центральною радою. Саме так розглядав цей виступ робітничий клас України, вихований партією більшовиків у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Справа пролетарської революції на Україні здобула блискучу перемогу через те, що авангард українського народу — робітничий клас України — був якнайтісніше зв'язаний ідейно і організаційно з робітничим класом Росії, що пролетарі Росії й України мали єдину партію — РСДРП(б), працювали в складі єдиних робітничих організацій.

Відстоювання єдності пролетарської боротьби і пролетарських організацій, наслідком якої стала спільність дій російських і українських робітників у ході соціалістичної революції, займало надзвичайно важливе місце в діяльності В. І. Леніна та керованої ним партії протягом останнього передреволюційного п'ятиріччя. Воно мало виняткове міжнародне значення, оскільки являло собою рішучий виступ вождя партії більшовиків проти міжнародного опортунізму в національному питанні. Висунута теоретиками II Інтернаціоналу, австрійськими соціал-демократами О. Бауером, К. Реннером та іншими програма так званої «культурно-національної автономії», спрямовувалась на роз'єднання робітників різних націй, на пропаганду справді націоналістичного прин-

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 378.

ципу побудови соціал-демократичної партії і всіх робітничих організацій за національною ознакою. В Росії на позиціях програми «культурно-національної автономії» стояли меншовики, бундівці, троцькісти, дрібнобуржуазні партії національних окраїн. На Україні проповідником відокремлення українських робітників від російських шляхом створення «національних» робітничих організацій виступала УСДРП, лідерами якої були В. Винниченко, Л. Юркевич, М. Порш та ін. За їх лозунгами «згуртування українських марксистів», подолання «національної пасивності», піднесення «національної свідомості» українських робітників крилася націоналістична проповідь ізоляції українського пролетаріату.

Ведучи наполегливу боротьбу за єдність соціал-демократичних організацій, В. І. Ленін, партія більшовиків у передреволюційні роки приділили велику увагу розвінчанню й викриттю українського дрібнобуржуазного націоналізму. Ще в 1913 р. Володимир Ілліч гнівно заставував ідеолога українського дрібнобуржуазного націоналізму Л. Юркевича за намагання націоналістичною проповіддю окремої організації для українського пролетаріату і звільнення останнього з-під впливу «російської культури» «роз'єднати і тим ослабити дійсно демократичну силу, при перемозі якої було б неможливе національне насильство»³⁰. «Великоруські і українські робітники повинні разом і, поки вони живуть в одній державі, в якнайтіснішій організаційній єдності і злитті, відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху»,— писав В. І. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання»³¹.

Повна рівноправність націй, право самовизначення націй, злиття робітників усіх націй— усі ці основні положення національної програми РСДРП перебувають у якнайтіснішому діалектичному взаємозв'язку. «Бачити тут «суперечність»,— підкреслював В. І. Ленін,— можуть лише зовсім плоскі уми»³². Не перевелися подібні «плоскі уми» і донині. Один з них, уже цитований Дж. Решетар, твердить, ніби ленінська лінія на якнайтіснішу організаційну єдність українських і російських робітників різко суперечила вимогам національної рівності українців і їх права на власну державність. Наводячи щойно процитоване місце з статті «Критичні замітки з національного питання», Решетар намагається довести, нібито боротьба Леніна за єдність робітничих організацій російського і українського пролетаріату та його заклики до відстоювання інтернаціональної культури пролетарського руху на практиці означали підпорядкування української культури російському впливу³³.

У наведеному твердженні Решетара звертає на себе увагу не лише властиве всім буржуазно-націоналістичним авторам небажання зрозуміти єдність національних та інтернаціональних завдань пролетаріату, але й у ще більшій мірі— намагання звинуватити більшовиків в «асиміляторстві», в підпорядкуванні національних культур російській. Решетар вдається, отже, до того ж самого «протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, теж у цілому», яке так обурювало свого часу В. І. Леніна в писаннях Л. Юркевича і яке він охарактеризував як «найбезсоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму»³⁴. Підкреслюючи, що за капіталізму є дві нації в кожній буржуазній нації і дві культури в кожній нації.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

³¹ Там же, стор. 16.

³² Там же, стор. 400.

³³ J. Reshetar. Назв. праця, стор. 6.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

нальній культурі, В. І. Ленін підтримував будь-яку можливість єднання українського робітника «з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей»³⁵. Цього, підкреслював він, «вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»³⁶.

В. І. Ленін всіляко вітав об'єктивний процес «асимілювання» націй капіталізмом, що ламав національну замкнутість, служив зняттям інтернаціонального зближення робітників різних націй. «Безумовно прогресивним» вважав він і факт «асиміляції» російських і українських робітників та селян у процесі швидкого економічного розвитку України. Намагання Юркевича та інших «теж «марксистів» звинуватити на цій підставі більшовиків в «асиміляторстві» В. І. Ленін вважав зразком «найбільш низькопробного, тупого і реакційного націоналізму»³⁷. Це характерне й для сучасних буржуазно-націоналістичних «теоретиків» національного питання³⁸. Таким, байдуже, що у В. І. Леніна в даному випадку мова йде аж ніяк не про асиміляторську політику царизму, а про об'єктивний, не залежний ні від чийої волі процес зближення («асиміляції») робітників різних національностей, які живуть в одній державі. В. І. Ленін не міг не вітати цей процес саме тому, що він служив зброєю у боротьбі проти царизму взагалі, а отже і проти його русифікаторської політики зокрема.

В епоху наближення революційної бурі в Росії В. І. Ленін поставив перед партією завдання «з'єднати революційну боротьбу проти капіталізму з революційною програмою і тактикою щодо всіх демократичних вимог», зокрема «зв'язати революційну боротьбу за соціалізм з революційною програмою в національному питанні»³⁹. Ведучи боротьбу на два фронти — проти великодержавного російського шовінізму та місцевого націоналізму, В. І. Ленін і керована ним партія виховували в масах українських трудящих розуміння того, що домогтися свого національного визволення можна тільки на шляхах спільної з усіма народами Росії боротьби за соціальне й національне визволення, на шляхах соціалістичної революції. Ставши на шлях Жовтня, український народ здобув у братній сім'ї соціалістичних націй свободу від гноблення й експлуатації, власну національну соціалістичну державність, забезпечив бурхливий розквіт своєї економіки й культури.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

³⁶ Там же, стор. 16.

³⁷ Там же, стор. 13.

³⁸ П. Феденко. Назв. праця, стор. 63.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 360.

Ф. А. Я Р М И Ш

ПРОПАГАНДА ЛЕНІНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНУ НА УКРАЇНІ В 1923—1924 рр.

Ленінський кооперативний план, який мав на меті перетворення сільського господарства країни на соціалістичних засадах, є складовою частиною програми соціалістичного будівництва. Найважливіші риси цього плану В. І. Ленін виклав зокрема в праці «Про кооперацію», опублікованій наприкінці травня 1923 р. у газеті «Правда». Тут вперше в історії марксистської думки було накреслено конкретні заходи по залученню основних мас селянства до процесу соціалістичного будівництва. Пропаганда ленінських ідей мала величезне значення для практичної роботи на селі й тому стала одним з невідкладних завдань партійних організацій України.

Вихід у світ згаданої статті вождя був поворотним пунктом у діяльності нашої партії і держави на селі. Тепер господарські, політичні й культурні заходи в цій галузі підпорядковувались головному питанню — підготовці умов для здійснення ленінського кооперативного плану.

У зв'язку з опублікуванням праці «Про кооперацію» орган ЦК КП(б) України газета «Комуніст» писала: «Давно вже наш вождь Володимир Ілліч не балував нас статтями. Тяжка хвороба примушує нас терпеливо чекати, поки організм справиться з захопившим його важким недугом. Коли ж ми отримуємо зовсім несподівано сніп думок, киннутих Іллічем для всієї партії, це велика святкова подія. Думки Ілліча треба сприйняти, треба їх популяризувати, зробити надбанням мільйонів»¹. Характерна риса роботи партійних організацій по пропаганді ленінського кооперативного плану — її практична спрямованість. Необхідно було широко розгалузити мережу споживчої і сільськогосподарської виробничої кооперації, щоб на основі досвіду довести селянству користь об'єднання в кооперативах, створити умови для добровільного переходу його на шлях соціалізму.

XIII з'їзд РКП(б) у резолюції «Про роботу на селі» вказав, що «нинішнє становище села з небувалою очевидністю підкреслює правильність наміченого тов. Леніним шляху і вимагає зосередження основної партійної уваги в першу чергу на кооперуванні дрібного виробника, яке повинно відіграти гігантську роль у справі будівництва соціалізму»².

Комуністична партія України приділяла велику увагу справі пропаганди і перетворення в життя ленінських настанов. Губкоми і окружки КП(б)У систематично направляли в села досвідчених партійних працівників для роз'яснення селянству ідей кооперативного плану. Восени 1924 — на початку 1925 р. ЦК КП(б)У надіслав для роботи в сільській кооперації та кредитних організаціях близько 2 тис. комуністів³, які допомогли сільським комуністам у здійсненні масово-політичних заходів.

¹ «Комуніст», 8 червня 1923 р.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, вид. 7, 1954, стор. 45.

³ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 7, од. зб. 2, арк. 37—38.

В арсеналі засобів популяризації ленінського кооперативного плану важливе місце належало партійній пресі. Слідом за газетами «Правда» і «Известия» статтю Володимира Ілліча «Про кооперацію» опублікували «Комуніст» і «Вісті», а також губернські газети. Вони широко висвітлювали питання кооперативного будівництва, пропагували ленінське вчення про кооперацію, розповідали про діяльність кращих споживчих товариств, артілей, комун, критикували недоліки в їхній роботі.

З популярними статтями на цю тему виступали видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави — А. А. Андреев, В. В. Куйбишев, Н. К. Крупська, В. А. Карпінський, М. І. Каленик, А. І. Мікоян, Г. І. Петровський, О. Г. Шліхтер, О. М. Ярославський. Так, Н. К. Крупська в статті «До питання про організацію кооперативної справи» писала про необхідність широкої агітації. Вона запропонувала «мати невелику листівку, яка б коштувала 1—2 копійки і розтлумачувала, що таке кооперація»⁴. Надія Костянтинівна зверталась до спілки молоді з проханням розклеїти такі листівки на станціях залізниці, в сільрадах, чайних, скрізь, де збираються селяни. Оскільки в той період ще не був вироблений статут споживчої і сільськогосподарської кооперації, вона рекомендувала залучити до його створення селян, червоноармійців, молодь, досвідчених кооператорів⁵.

Нарком землеробства України О. Г. Шліхтер, узагальнюючи досвід роботи перших кооперативів республіки, запропонував створити показові господарства, на прикладі яких широкі маси селянства могли б переконатися в користі об'єднання⁶.

Сільські кореспонденти, кооператори писали про підвищення активності селян, викривали махінації куркулів і спекулянтів, просили подати кооперативам допомогу кредитами, налагодити постачання їх товарами.

Ленінські ідеї соціалістичної перебудови села широко пропагувала «Ленінська селянська бібліотека», що виходила з ініціативи ЦК КП(б)У. Особливий успіх мала серія «Ленін і селянство»⁷, яка в популярній формі викладала політику партії на селі. Систематично висвітлювали ці питання, популяризували роботу кращих кооперативів журналі «Більшовик», «Кооперативне життя» та ін.

Велику роль у пропаганді ленінських ідей відіграли культосвітні заклади. Тільки в Катеринославській губернії у 1924 р. нарахувалось 449 сільських клубів і 447 хат-читалень⁸. Тут організовувались лекції, масові читки популярних книжок про колективні форми господарювання, давалися консультації, створювались «кооперативні кутки», діяли гуртки кооперативної грамоти⁹. До цієї роботи залучались агрономи, вчителі, досвідчені фахівці. Тільки в Запорізькій окрузі в другій половині 1923 р. відбулось 100 тис. консультацій і лекцій на кооперативні та агрономічні теми¹⁰.

Пропагуючи ленінський кооперативний план, партійні організації республіки широко використовували з цієї метою підготовку і проведення Міжнародного дня кооперації. Напередодні свята ЦК РКП(б) закликав трудящих до дальшого її розвитку. Відбувались бесіди і лек-

⁴ «Правда», 7 червня 1924 р.

⁵ Там же.

⁶ «Комуніст», 25 липня 1929 р.

⁷ «Селянська правда», 10 серпня 1924 р.

⁸ «Звезда», 3 жовтня 1924 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 131, арк. 13.

¹⁰ Наше селянство, № 2, Додаток до газети «Звезда», від 14 листопада 1923 р.

ції, на загальних зборах заслуховувались звіти про діяльність місцевих кооперативів.

У 1924 р. «Український кооперативний союз» і «Сільський господар» (об'єднання сільськогосподарської кооперації України) видали до свята збірник популярних статей про розгортання цього руху на Україні¹¹.

В пропаганді ленінських ідей велику роль відіграла політична робота серед бійців Червоної Армії. Перед армійськими партійними організаціями було поставлене завдання готувати з червоноармійців «активних провідників кооперативного будівництва на селі»¹².

В циркулярному листі політичного управління Збройних Сил вказувалося: «Червона Армія, через яку щорічно пропускаються десятки і сотні тисяч молодих селян і робітників, має великі можливості для проведення широкої кооперативної пропаганди. Наявність же в Червоній Армії кооперації дозволяє поряд з пропагандою знайомити робітників і селян з практикою кооперативного руху, що по закінченні строку служби зробить їх провідниками кооперативного будівництва в місті і селі»¹³.

Політвідділи комплектували для підрозділів бібліотеки, включаючи до них поряд з іншими книгами ленінську працю «Про кооперацію», збірник статей «В. І. Ленін про кооперацію», рішення XIII з'їзду РКП(б) з цього питання та ін.¹⁴.

Газета «Красная Армия» при активній участі відповідних організацій регулярно видавала двотижневий кооперативний додаток. Для бійців і командного складу організовувались лекції, доповіді, виставки про діяльність виробничої та споживчої кооперації. Напередодні демобілізації з найбільш підготовлених червоноармійців готували кадри для кооперативної системи. Демобілізовані воїни отримували літературу з питань кооперативного будівництва.

Важливе значення мали кампанії по перевиборах керівних органів кооперації. ЦК КП(б)У надсилав у райони сотні політично підготовлених, знайомих з цією справою комуністів. Відповідну роботу виконували місцеві партійні організації. Так, Катеринославський губком КП(б)У розіслав усім райкомам листа, де підкреслювалося, що «метою цієї перевиборчої кампанії є поглиблення і розширення партійного впливу та керівництва кооперацією»¹⁵. Павлоградський, Криворізький, Запорізький і Олександрійський окружками партії у всіх райцентрах створили трійки, що на місяць допомагали в проведенні виборів¹⁷.

Восени 1924 р. вже виявилися перші успіхи споживчої кооперації республіки. На 1 січня діяло 6047 споживчих товариств, до складу яких входило 906 тис. членів, що становило 17,6% усіх селянських дворів¹⁸. Якщо в 1922—1923 рр. торговий оборот кооперативів республіки досяг 28 468 тис. крб., то в 1923—1924 рр.— 125 200 тис. крб., тобто зріс за рік у 3,5 раза¹⁹.

Керуючись ленінським ученням про значення виробничої кооперації в будівництві соціалізму, XIII з'їзд РКП(б) підкреслив, що «зав-

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 132, арк. 74.

¹² Там же, спр. 134, арк. 74.

¹³ Там же, спр. 132, арк. 103.

¹⁴ Там же, од. зб. 134, арк. 18—20.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 138, арк. 122.

¹⁶ «Звезда», 14 липня 1923 р.

¹⁷ «Известия», 7 грудня 1923 р.

¹⁸ Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923—1924 гг., стор. 190.

¹⁹ Там же, стор. 191.

дання кооперації на селі аж ніяк не зводиться тільки до того, щоб дати селянському господарству дешевий товар, тобто організувати його як споживача. Кооперація повинна організувати телянина і як виробника, і з цієї точки зору розвиток сільськогосподарської виробничої кооперації має колосальне значення»²⁰.

Партійна організація України всіляко підтримувала всі форми цього руху. Особлива увага приділялась первинним сільським кооперативним об'єднанням, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з виробничим життям трудового селянства.

Успіх залежав перш за все від ініціативи мас. Ось чому партія багато робила для підвищення культурного рівня, політичної свідомості членів кооперативів.

Партійні організації поширювали досвід кращих виробничих об'єднань, створювали на їх базі курси, які комплектувались з селян і робітників, практикували екскурсії селян. Так, у Сумському окрузі на курсах при комуні ім. В. І. Леніна протягом 17 днів навчалось понад 100 чоловік²¹. 1924 р. у багатьох округах республіки діяли двомісячні курси підготовки кооперативних працівників. Зокрема, в листі групи слухачів таких курсів при Одеському губкомі КП(б)У зазначалось: «Ми, висуванці, робітники і селяни, висловлюємо нашу пролетарську подяку за організацію кооперативних курсів, які дали нам змогу теоретично розширити і поглибити наші практичні знання, перевірити свої сили для дальшої роботи по зміцненню кооперації як одного з шляхів до соціалізму»²².

Під час екскурсій до кращих колективних об'єднань селяни цікавилися господарськими успіхами, організацією праці та побуту в артільх і комунах. Вони високо оцінювали допомогу колгоспів сільським радам в ремонті та будівництві шкіл, клубів, лікарень. Так, комуна «П'ята річниця Жовтневої революції» (с. Ксаверівка Житомирського округу) відремонтувала школу в сусідньому селі Новопіллі, де, крім 130 дітей комунарів, навчалися діти селян — жителів Ксаверівки й Новопіллі²³.

Успіхи колективних господарств були кращою агітацією за виробничу кооперацію. Урожай тут збирали на 25—40% вищий, ніж одноосібники. Навіть у посушливий 1924 р. колгоспи Катеринославщини виростили урожай удвоє більший, ніж індивідуальні господарства²⁴.

Починаючи з осені 1923 р. на Україні систематично організовувались окружні та губернські з'їзди-виставки, на яких демонструвались і пропагувались досягнення кооперативів. У 1923 р. на такому з'їзді в Харкові було представлено 103 колгоспи республіки²⁵. Кращі артіль, комуни, тсоз'и відзначались преміями.

Як вказував ЦК КП(б)У, «виставку по кількості та якості представлених на ній колгоспів, цінності експонатів, кількості отриманих організаційних матеріалів, пробудженого нею інтересу у колективів та агрономів, треба вважати такою, що досягла позитивних наслідків»²⁶.

Велику роль у розширенні впливу партії на селянські маси відіграли районні та окружні безпартійні конференції селян. В. І. Ленін ще в 1920 р. писав, що «практика створила у нас, в ході революції, і ми стараємось цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як

²⁰ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 39—40.

²¹ «Селянська правда», 6 січня 1924 р.

²² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2295, арк. 45.

²³ «Селянська правда», 6 січня 1924 р.

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1598, арк. 72.

²⁵ Там же, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2000, арк. 55.

²⁶ Там же.

безпартійні робітничі і селянські конференції, щоб стежити за настроєм мас, зближатися з ними, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади і т. д.»²⁷.

ЦК КП(б)У запропонував партійним організаціям республіки провести в січні — лютому 1924 р. такі конференції, розглянувши на них питання дальшого розвитку сільського господарства та поліпшення роботи споживчої і виробничої кооперації на селі.

На конференціях з доповідями виступали секретарі губкомів і окружкомів КП(б)У. Вони закликали селян виконувати заповіді В. І. Леніна, вступати до кооперативів, ставати їх активними членами²⁸. Селяни Петриківського району Катеринославського округу ухвалили заходи господарського зміцнення кооперації, а також вирішили відкрити в клубах куточки В. І. Леніна, придбати його твори, виписати газети²⁹. Це рішення яскраво свідчить про значну роль безпартійних селянських конференцій у пропаганді ленінського кооперативного плану.

Велику увагу цим питанням приділяли жіночі делегатські збори. Делегатки роз'яснювали селянкам і робітницям завдання, що стояли перед кооперацією, та роль її в господарському розвитку всієї країни, в повсякденному житті даного села чи підприємства³⁰. Особливо активно діяли вони в Донбасі й приміських селах Харкова, Катеринослава, Одеси та ряду інших міст, де селянок й робітниць, що проживали в приміській смузі, об'єднували одні збори.

Жіночі делегатські збори мали кооперативні секції, в яких жінки набували практичних навичок цієї роботи. Тільки в Донбасі діяло 18 секцій³¹.

Важливим заходом у боротьбі за здійснення ленінського кооперативного плану були «неділі Ілліча», під час яких читались лекції, доповіді, проводились бесіди, розповсюджувалась література, створювались нові гуртки, організовувались школи і пункти ліквідації неписьменності. Ця форма набрала широкої популярності в Запорізькому, Олександрійському, Катеринославському й деяких інших округах³².

Узагальнюючи досвід партійних організацій республіки в справі розгортання кооперативного будівництва, Пленум ЦК КП(б)У в липні 1924 р. визнав «за доцільне скликання губернських періодичних нарад комуністів-кооператорів»³³. Такі наради, де обговорювались найважливіші питання розвитку кооперації, проводились двічі на рік. Для участі в них запрошувались і безпартійні працівники³⁴.

З метою пропаганди ленінських ідей в сільську місцевість на час канікул надсилалися студенти-комуністи та комсомольці. Їх діяльності сприяло вивчення у всіх вузах і профшколах спеціального курсу «Ленін про кооперацію», який озброював студентів необхідними знаннями³⁵. Тому ЦК РКП(б) рекомендував ЦК союзних республік, губкомам, окружкомам створювати з молоді, що навчається, спеціальні групи «для політичної та культурно-освітньої роботи на селі, для організації ленінських кутків»³⁶.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 63, арк. 13.

²⁹ «Звезда», 20 квітня 1924 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 63, арк. 91.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1820, арк. 15.

³² «Звезда», 22 жовтня 1924 р.

³³ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України (далі ПАДО), ф. 7, оп. 1, од. зб. 24, арк. 85.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2281, арк. 14.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 2296, арк. 24.

³⁶ ПАДО, ф. 7, оп. 1, од. зб. 24, арк. 62.

У січні 1924 р. ЦК КП(б)У відрядив у села велику групу студентів-комуністів, серед яких були відповідно проінструктовані доповідачі, лектори, організатори клубної і кооперативної роботи. Вони мали у своєму розпорядженні бібліотеки, добірки газет і журналів. Особливих успіхів досягли слухачі Комуністичного університету ім. Артема³⁷.

Партійні організації України звертали пильну увагу на вивчення праці В. І. Леніна «Про кооперацію» комуністами ленінського призову. Так, Катеринославський губком партії створив кандидатські школи, 2—3-місячні школи політграмоти, слухачам яких викладались основні питання ленінізму, державного і кооперативного будівництва. Заняття проводились два-три рази на тиждень. У цих закладах навчалось 2 154 комуністи³⁸. Організовувались також вечори-бесіди як для кандидатів у члени партії, так і для безпартійних³⁹. Внаслідок проведеної роботи комуністи ленінського призову стали пристрасними пропагандистами ідей Ілліча, організаторами боротьби селянських мас за соціалістичну перебудову села.

Багатогранна діяльність партійних організацій республіки відіграла велику роль у зрушеннях в кооперативному русі на Україні в 1923—1924 рр. Якщо на 1 червня 1923 р. у республіці нараховувалось 3743 універсальних і 250 спеціальних товариств, то на 1 жовтня 1924 р. відповідно — 4667 і 400. Крім того, на 1 січня 1923 р. діяло 3680 колективних об'єднань, а на 1 жовтня 1924 р. їх число зросло до 5550⁴⁰. Паралельно з цим збільшилась кількість залучених у кооперативи селянських господарств. Якщо на 1 січня 1924 р. до складу цих об'єднань входило 364,1 тис. членів, то на 1 жовтня того ж року — 750 тис.⁴¹

Важливим моментом є те, що в кооперацію пішов середняк. У 1924 р. різними видами кооперації було охоплено 234,9 тис. середнячків і 348,2 тис. незаможних господарств⁴².

На прикладі України видно, що в 1923—1924 рр. після виходу в світ праці В. І. Леніна «Про кооперацію» пропаганда ленінського кооперативного плану стала частиною партійної роботи в справі соціалістичної перебудови села.

Комуністична партія, переборюючи великі труднощі, настійно проводила в життя настанови вождя, розгортала споживчу й виробничу кооперацію, посилила політичну активність селянства, сприяла його згуртуванню навколо партії і Радянської влади, зміцнювала союз робітничого класу і селянства.

Боротьба комуністів і безпартійних за практичне втілення ідей В. І. Леніна, широка пропаганда його вчення про кооперацію прискорили підготовку політичних і економічних передумов перемоги колгоспного ладу в нашій країні.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 132, арк. 100.

³⁸ «Звезда», 4 жовтня 1924 р.

³⁹ ПАДО, ф. 7, оп. 1, од. зб. 24, арк. 43.

⁴⁰ Сільськогосподарська кредитова та кустарно-промислова кооперація на Україні в 1924 відчитному році. Матеріали до 4 зібрання уповноважених «Сільського господаря», Харків, 1925, стор. V.

⁴¹ Там же, стор. VIII.

⁴² Там же, стор. IX.

В. А. МОЛОСТОВ

ПУБЛІКАЦІЯ ЛЕНІНСЬКИХ ТВОРІВ У БІЛЬШОВИЦЬКИХ ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ

(березень 1918 — серпень 1919 рр.)

Видання та розповсюдження Творів В. І. Леніна завжди привертало до себе увагу радянських істориків. Проте не всі аспекти цього питання достатньо вивчено і висвітлено в нашій історичній літературі, зокрема, стан справи з публікацією ленінських творів на сторінках більшовицьких газет, що видавалися на Україні в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни.

Більшість дослідників обмежується окремими прикладами або кількома далеко не повними цифрами видань. Про публікацію ленінських творів у більшовицькій пресі лише згадується¹. Дещо повніше про це говориться в спеціальних працях², як, наприклад, у бібліографічному покажчику, виданому Книжковою палатою УРСР³. У передмові до нього вказується, що «всього у 1919—1920 роках на Україні окремими брошурами і книгами видано 74 праці В. І. Леніна, з них 46 не мали позначення тиражу і 28 вийшли тиражем у 470 тис. прим.»⁴. Цифра 74 не зовсім точна, бо навіть у списку цього покажчика за той же період вказується 84 видання⁵. Крім того, деякі видання згадано в передмові, але через відсутність достатніх відомостей про вихідні дані їх не включено до загального списку. Отже, відомості бібліографічного покажчика про загальну кількість видань творів В. І. Леніна у вказаний період потребують уточнень і доповнень.

Це стосується і тиражів. На жаль, у перші роки Радянської влади видавництва рідко вказували тираж. У передмові покажчика наведено загальну цифру — 470 тис. примірників 28 видань, в яких позначено тираж. До з'ясування тиражу, якщо його не вказано у вихідних даних, слід підходити дуже обережно. Не можна враховувати відомості про запланований тираж, бо з різних причин план не завжди виконувався. Слід орієнтуватися на офіційні звіти видавництва та звіти про видавничу діяльність партійних, військових та інших організацій, що зберігаються в архівах або були опубліковані свого часу в пресі. Ретельне вивчення їх дає змогу повніше підрахувати кількість видань та їх тираж.

У бібліографічному покажчику ряд видань ленінських праць взагалі не згадується, зокрема два видання ленінської статті «Відповідь на

¹ Див. М. І. Куличенко. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 годах, Харків, 1963, стор. 365—366; С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 112—114 та ін.

² Издание и распространение произведений В. И. Ленина.— Сборник статей и материалов, М., 1960, стор. 94—96; Й. Багмут, П. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні, К., 1960; Л. Левин. Библиография библиографий произведений К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина, М., 1961, стор. 118—120.

³ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966.

⁴ Там же, стор. 20—21.

⁵ Там же, стор. 34—40.

запит селянина». Примірник одного з них, що зберігається у фондах Центрального Державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, вказує на те, що видання було віддруковане російською мовою у Харкові Видавничим бюро Наркомосу УРСР на замовлення Вищої військової інспекції Червоної Армії Радянської України тиражем 200 тис. примірників⁶. Відомості про інше видання цієї праці містяться у звіті про діяльність Народного комісаріату у військових справах Радянської України за березень — травень 1919 р., де вказується, що Видавничий відділ Політуправління Наркомвійськсправ УРСР надрукував російською мовою «Ответ т. Ленина на запрос крестьянина» (тираж 50 тис.)⁷.

Крім того, у списку видань Українського Центрального Агентства по розповсюдженню та постачанню виробів друку (Укрцентраг) зазначено, що Агентство надрукувало у Видавничому бюро при Наркомосі УРСР у березні 1919 р. російською мовою працю В. І. Леніна «Держава і революція» (тираж 50 тис.)⁸.

Слід також враховувати публікацію ленінських творів у збірниках резолюцій і постанов VIII з'їзду РКП(б) та I Конгресу Комінтерну, що були видані на Україні в 1919 р. Таких збірників вдалося виявити два. Один з них під назвою «Резолюции и постановления VIII съезда РКП. 18—23 марта 1919 г.» випустило видавництво ЦК КП(б)У «Космос» російською мовою (тираж не зазначений). До збірника увійшли «Проект программы» і резолюція VIII з'їзду партії «Про роботу на селі», автором яких є В. І. Ленін⁹. Другий збірник — «Резолюции и постановления I-го съезда Коммунистического Интернационала и 8-го съезда Российской Коммунистической партии. Программа РКП» випустив російською мовою Катеринославський губернський комітет КП(б)У. Збірник вийшов без зазначення тиражу, але його вдалося встановити (15 тис. примірників) із звіту про видавничу діяльність Катеринославського губкому партії, опублікованого у «Бюллетене Секретариата Центрального Комитета партии (большевиков) Украины» 1919, № 1. До збірника включено два документи написані В. І. Леніним: «Тези про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», проголошені ним 4 березня 1919 р. на I Конгресі Комінтерну¹⁰ та резолюцію VIII з'їзду партії «Про роботу на селі».

Крім зазначених видань, вдалося виявити відомості ще про кілька видань ленінських праць. У звіті про видавничу діяльність київського відділення Укрцентрага, опублікованому у харківських «Известиях», говориться, що відділення в березні 1919 р. випустило брошуру В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» тиражем 100 тис. примірників та брошуру «Революція і війна»¹¹.

Постає питання — чи враховувати видання Програми РКП(б), затвердженої VIII з'їздом партії. У бібліографічному покажчику Книжкової палати УРСР ці видання не враховані. Думається, що це неправильно. Програма партії — найважливіший партійний документ у складанні і редагуванні якого В. І. Ленін брав безпосередню участь. Деякі розділи і пункти Програми написані особисто В. І. Леніним, зокрема чор-

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4035, оп. 1, спр. 14, арк. 3, 44—51.

⁷ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 2, спр. 70, арк. 93.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4035, оп. 1, спр. 18, арк. 73.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 75—116, 186—189.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 421—431. В збірнику вони надруковані під назвою «Тезиси т. Ленина».

¹¹ «Известия» (Харків), 25 березня 1919 р.

новий начерк проекту Програми РКП, проект Програми РКП(б), вставка до політичної частини Програми, пункти Програми у галузі національних, релігійних відносин, у галузі народної освіти, введення до пункту в галузі військової, пункти економічної частини Програми, аграрний пункт та ін.¹² В. І. Ленін зробив цілий ряд доповнень і виправлень в остаточному тексті Програми РКП(б)¹³. Таким чином, Програма партії є ленінським документом, і видання її треба враховувати у загальній кількості видань ленінських праць.

За нашими відомостями і підрахунками, у Києві, Катеринославі, Одесі і Бахмуті в досліджуваний період Програму партії видано 8 разів, але жодного разу тираж не зазначено. Знову доводиться звертатись до відповідних звітів партійних органів. Так, у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС зберігається документ під назвою «Сведения на 27 мая 1919 г. об изданиях издательства ЦК КП(б)У «Космос» за підписом члена Оргбюро ЦК КП(б)У С. Косіора, де вказано, що Програма РКП(б) була надрукована у видавництві «Космос» російською мовою тиражем 65 тис. і українською — 35 тис. примірників¹⁴. Катеринославський губком КП(б)У випустив в 1919 р. Програму партії російською мовою тиражем 15 тис. примірників¹⁵.

Програма РКП(б) публікувалася також чеською і угорською мовами у газетах, що видавалися на Україні іноземними комуністичними групами КП(б)У.

Таким чином, на підставі вже опублікованих відомостей, а також нових, наведених у даній статті, можна зробити приблизні підрахунки. За 1918—1920 рр. на Україні вийшло в світ 104 видання 37 творів В. І. Леніна. Загальний тираж лише 44 видань, про які маємо достовірні відомості, становить 1 188 тис. примірників.

Певний інтерес викликають опубліковані в «Українському історичному журналі» стаття М. Ф. Дмитрієнко та замітка П. М. Шморгуна з питань публікації праць В. І. Леніна в більшовицькій пресі України¹⁶. Цінним є також додаток до статті М. Ф. Дмитрієнко — «Список праць В. І. Леніна, передрукованих більшовицькими газетами України».

За даними, що їх наводять згадані автори за період від березня 1917 до березня 1918 рр., у більшовицьких газетах України було опубліковано 199 ленінських публікацій. Автору даної статті вдалося виявити ще дві публікації, датовані січнем 1918 р. Це «Текст Декларации ЦИК, оглашенный Я. М. Свердловым на I-м заседании Учредительного собрания 5 (18) января 1918 г.», опублікований Катеринославською газетою «Звезда» (№ 8, 12 січня 1918 р.) та початок промови В. І. Леніна на засіданні ЦВК 6 січня 1918 р. під назвою «Мы ни за что на свете Советской власти не отдадим»*. Таким чином, кількість публікацій збільшується з 199 до 201¹⁷⁻¹⁸.

У газетах «Звезда» та «Вестник УНР» за березень — квітень 1918 р.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 75—116.

¹³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 38, стор. 449.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, спр. 369, арк. 265.

¹⁵ Бюллетень Секретаріата ЦК КП(б)У, 11 мая 1919 г., стор. 1.

¹⁶ М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна у більшовицьких газетах України (березень 1917 — лютий 1918 р.) — «Український історичний журнал», 1966, № 4, стор. 41—48. П. М. Шморгун. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. Там же, № 7, 1966 р. стор. 101—102.

* Тут і далі публікації наводяться під тими назвами, що друкувалися в газетах.

¹⁷⁻¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 378—382, 391—394.

вдалося виявити ще сім публікацій праць В. І. Леніна¹⁹. З весни 1918 р. до початку 1919 р. у номерах нелегальних більшовицьких газет («Киевский коммунист», «Коммунист», Одеса) ленінських публікацій не знайдено. Але це не значить, що їх не було, тому що повних комплектів цих газет, на жаль, не збереглося.

Наступний етап у публікації творів В. І. Леніна почався після визволення Радянської України від німецько-австрійських, петлюрівських та антантівських військ і тривав до вересня 1919 р., коли на Україну вдерлися банди Денікіна.

В цей період значно збільшилася кількість газет та їх тиражі. Газети друкувались українською, російською, польською, чеською, угорською, німецькою, французькою, румунською і болгарською мовами. Загалом 1919 р. на Україні виходило 388 газет, з них українською — 127, російською — 228, іншими мовами — 33²⁰. У тій частині газет, що нам удалось переглянути, виявлено 123 ленінські публікації.

Збільшення кількості газет та їх тиражів сприяло розповсюдженню творів В. І. Леніна серед широких верств населення України. Завдяки більшовицькій пресі праці вождя революції було вперше надруковано українською мовою. Їх вивчення дає можливість повніше уявити поширення ленінських ідей серед трудящих мас України, а також внести уточнення і щодо датування перших публікацій ленінських творів. Автору даної статті вдалося з'ясувати, коли вперше було надруковано «Привітання Баварській Радянській республіці», написане В. І. Леніним 27 квітня 1919 р. Довгий час вважалося, що першою його опублікувала газета «Правда» у 1930 р. Про це говориться в третьому, четвертому, п'ятому виданнях творів Леніна. Насправді, «Привітання Баварській Радянській республіці» було надруковано у зворотному перекладі з німецької мови на російську і українську 30 квітня 1919 р. в газетах «Коммунист» (Київ), «Вісті» ВУЦВК, «Известия» ВУЦИК, «Красная Армия», 3 травня — у Харківському «Коммунаре» та 11 травня — в «Одеском коммунисте»²¹. Отже, цей важливий документ В. І. Леніна став вперше широко відомий на Україні і відіграв велику роль в інтернаціональному вихованні українських трудящих.

Вдалося також уточнити дату першої публікації телеграми В. І. Леніна Х. Раковському, О. Шліхтеру, М. Подвойському від 14 червня 1919 р.²², в якій Володимир Ілліч підкреслював загальнодержавне значення постачання продовольством Західного і Північного фронтів і вимагав від керівників Радянської України надати всебічну допомогу делегації Цекомпродарма, що виконувала це завдання.

Повний текст цієї телеграми без будь-яких коментарів було опубліковано у 1942 р. в «Ленинском сборнике», т. XXXIV. На цю дату посилалися упорядники четвертого і п'ятого видань Творів В. І. Леніна

¹⁹ Позиция ЦК РСДРП (большевиков) в вопросе о сепаратном и анексионистском мире («Звезда», 8 березня 1918 р.); О революционной фразе («Вестник УНР», 6 березня 1918 р.) Речь т. Ленина («Вестник УНР», 19, 20, 21 березня 1918 р.); Резолюция Российской Коммунистической партии большевиков, предложенная на Всероссийском съезде Советов («Вестник УНР», 19 березня 1918 р.); 2-я речь тов. Ленина («Вестник УНР», 21 березня 1918 р.); Речь Ленина, произнесенная на пленарном заседании Московского Совета раб. и солд. депутатов 11 марта по поводу годовщины Российской революции («Вестник УНР», 21 березня 1918 р.); Главная задача наших дней («Вестник УНР», 9 квітня 1918 р.).

²⁰ С. К. Гутянський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, стор. 110.

²¹ В. А. Молостов. К истории первой публикации одного ленинского документа о пролетарском интернационализме — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 4, стор. 99—100; В. А. Молостов. История ленинского документа. — «Україна», 1966, № 45, стор. 11—12.

²² В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 349—350; В. І. Ленін про Україну, К., 1957, стор. 562.

та збірника «В. І. Ленін про Україну». В результаті вивчення більшовицької преси вдалось з'ясувати, що перша частина телеграми була опублікована 19 червня 1919 р. в газетах «Коммунист» і «Большевик» (Київ). Заключну частину телеграми, яка була на той час військово-державною таємницею і не мала агітаційно-політичного значення газети, звичайна річ, випустили. Тому 19 червня 1919 р. слід вважати датою першої публікації цього ленінського документа з приміткою, що вона була неповною.

Таким чином, більшовицькі газети на Україні були місцем першого друкування двох важливих ленінських документів. Можливо, що більш детальне вивчення газет дасть нові важливі результати.

В газетах України передруковувались статті В. І. Леніна, вміщені в московських газетах, передусім у «Правде». Широко практикувався повний виклад доповідей, промов, виступів В. І. Леніна на з'їздах, зборах, мітингах, а також вибіркові неповні публікації та короткі газетні звіти.

В окремих випадках редакції газет ділили ленінські документи на розділи і давали їм відповідні назви. Так, наприклад, резолюція VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства, опублікована 12 квітня 1919 р. в газеті «Большевик», мала назву «Союз победоносного пролетариата с средним крестьянством». В ній були введені розділи: «По вопросу о работе в деревне» (преамбула резолюції), «Средний крестьянин — не кулак» (§ 1—3 резолюції), «Коммуны надо поощрять, а не насильственно вводить» (§ 4), «Никаких самочинных реквизиций» (§ 5), «Для среднего крестьянства уменьшит налоги» (§ 6), «Помощь крестьянству» (§ 7 и 8), «Как упорядочить сельское хозяйство» (останні два абзаці § 8 і повністю § 9 і 10). Аналогічно подала промову В. І. Леніна на мітинг у Народному будинку в Петрограді 13 березня 1919 р. газета «Известия» ВУЦИК 20 березня 1919 р. Така форма публікації полегшувала читачеві визначення основних положень ленінських праць.

Часто ленінські твори супроводжувалися примітками та коментарями. Так, газета «Одесский коммунист», опублікувавши «Привітання Баварській Радянській республіці», підкреслила, що незважаючи на придушення Баварської республіки, ленінське звернення до комуністів Баварії має велике значення для комуністів і всіх трудящих України.

Орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» дала передмову і післямову до листа В. І. Леніна петроградським робітникам про допомогу Східному фронту. В передмові говорилося про небезпечність наступу Колчака, а також підкреслювалась напружена робота партійних, профспілкових та інших організацій Радянської Росії по мобілізації трудящих на відсіч ворогу. У післямові газета писала: «Заклик любимого вождя пролетариату почують не тільки наші пітерські брати, але також і всі робітники та селяни Радянської України, і вони, добре пам'ятаючи, чим зобов'язаний український і міжнародний пролетаріат російському пролетаріатові, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок,... підтримають усіма силами російський пролетаріат у його героїчній революційній боротьбі»²³. У такий спосіб більшовицькі газети прагнули пов'язати ленінські публікації безпосередньо з роботою по політичному вихованню трудящих, мобілізації сил для вирішення першочергових завдань.

Крім статей, доповідей, виступів і телеграм В. І. Леніна, у газетах України публікувалися документи за підписом В. І. Леніна як Голови Раднаркому і Ради Оборони РРФСР. Це декрети, урядові телеграми,

²³ «Коммунист», 27 квітня 1919 р.

безпосередньо адресовані керівникам КП(б)У та українського Раднаркому, а також директивні вказівки радянським органам на місцях. Деякі з документів підписано лише В. І. Ленінін, інші — мають кілька підписів.

Таким чином, виявлення перших публікацій деяких праць В. І. Леніна на сторінках більшовицьких газет України дає змогу доповнити список газет, у яких вперше було надруковано ленінські праці. Такий список наведено в покажчику «Вспомогательные указатели к хронологическому указателю произведений В. И. Ленина», виданому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у 1963 р. В списку покажчика за 1918—1920 рр. вказано тільки дві газети, що виходили на Україні: «Звезда», Катеринослав, № 35, 27 (14) лютого 1918 р. та «Коммунист», Київ, № 199, 13 жовтня 1920 р.²⁴ Тепер цей список потрібно доповнити ще 7 газетами за 1919 р.: «Коммунист», Київ, № 46 (74), 30 квітня; «Вісті» ВУЦВК, № 30 (57), 30 квітня; «Известия» ВУЦИК, № 30 (57), 30 квітня; «Красная Армия», № 9, 30 квітня; «Коммунист», Київ, № 85 (113), 19 червня; «Большовик», Київ, № 55, 19 червня; «Большевик», Київ, № 55, 19 червня.

При складанні покажчика видання та публікації творів В. І. Леніна на Україні, який готується до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, необхідно врахувати видання і публікацію на Україні як ленінських праць «Проекту Програми РКП(б)» і тексту Програми РКП(б), затвердженої VIII з'їздом партії.

²⁴ Вспомогательные указатели к хронологическому указателю произведений В. И. Ленина, М., 1963, стор. 436 и 439.

СПИСОК ВИДАНЬ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ, ПРИНЯТОЇ VIII З'ЇЗДОМ РКП(б), ЩО БУЛИ НАДРУКОВАНІ НА УКРАЇНІ У 1919—1920 рр.

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года. Издательство Центрального Комитета КП(б)У «Космос», К., 1919, 36 с. (тираж видання російською мовою 65 000, українською — 35 000 примірників).

РЕЗОЛЮЦИИ И ПОСТАНОВЛЕНИЯ I-го СЪЕЗДА КОММУНИСТИЧЕСКОЙ, ИНТЕРНАЦИОНАЛА И 8-го СЪЕЗДА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ. ПРОГРАММА РКП. Издатель Екатеринославский Губернский комитет КПУ, Екатеринослав, 1919, 44 + 16 с. (15 000 прим.).

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года. Издание Отдела Советской пропаганды при Одесском Исполкоме С. Р. Д., Одесса, 1919, 16 с.

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года. Издание политпросвета Одесского губвоенкома, Одесса, 1920, 32 с.

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года. Издание Губернского отдела печати, Одесса, 1920, 34 с.

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года, Екатеринослав, 1920, 24 с.

ПРОГРАММА РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (большевиков). Принята 8-м съездом партии 18—23 марта 1919 года, Бахмут, Типография Г. Б. Пипко, 1920, 24 с.

СПИСОК ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА, НАДРУКОВАНИХ БІЛЬШОВИЦЬКИМИ ГАЗЕТАМИ УКРАЇНИ (березень 1918 — серпень 1919) *

1918 рік. Березень. «Вестник УНР», 6 марта. О революционной фразе (В. І. Ленин. Твори, т. 27, стор. 144—160. Далі вказується тільки том і сторінка); № 44, Речь тов. Ленина (початок) (т. 27, стор. 144—160); № 45. Речь тов. Ленина (закінчення);

* Назви праць подано за публікаціями газет.

№ 44. Резолюция Российской Коммунистической партии большевиков, предложенная на Всероссийском съезде Советов, Москва, 16 марта (т. 27, стор. 170—171); № 46. Речь тов. Ленина (закінчення), 2-я речь тов. Ленина (т. 27, стор. 161—169); Речь Ленина, произнесенная на пленарном заседании Московского Совета раб. и солд. депутатов от 11 марта по поводу годовщины Российской революции (т. 27, стор. 135—139). «Звезда» (Катеринослав), № 43. Позиция ЦК (большевиков) в вопросе о сепаратном и аннексионистском мире (т. 27, стор. 36—39).

Квітень. «Вестник УНР», № 59. Главная задача наших дней (т. 27, стор. 130—134).

1919 рік. Січень. «Известия» Временного Рабоче-крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета Рабочих Депутатов, № 17. О «демократии» и диктатуре (т. 28, стор. 334—338); № 28. Речь по поводу убийства Розы Люксембург и Карла Либкнехта (т. 28, стор. 376); № 31. Письмо к рабочим Европы и Америки (т. 28, стор. 393—400). «Известия» (Чернігів), № 12. Центральный Союз кооперативов (т. 35, стор. 313); № 13. Призыв т. Ленина (т. 28, стор. с. 403—406).

Лютий. «Известия», (Київ), № 10. Ответ на запрос крестьянина (т. 36, стор. 452—455). «Голос коммуниста», № 12. Ответ на запрос крестьянина (т. 36, стор. 452—455). «Киевский коммунист», № 19. Письмо к рабочим Европы и Америки (т. 28, стор. 393—400). «Известия» (Чернігів), № 15. Центральный Союз кооперативов (т. 35, стор. 313). «Komunista Polski», № 4. List do robotników Europy i Ameryki (т. 28, стор. 393—400).

Березень. «Киевский коммунист», № 35. Проект программы РКП (большевиков) (початок) (т. 29, стор. 75—116), Торжественное заседание Всероссийского ЦИК (Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу, т. 28, стор. 442—446)*; «Коммунист» (Харків), № 12. Тезисы и доклад т. Ленина о буржуазной и пролетарской демократии (т. 28, стор. 421—436). «Коммунар» (Харків) (далі — «Коммунар»), № 5. 8-й съезд Российской Коммунистической партии (Звіт Центрального Комітету 18 березня, т. 29, стор. 122—138), Доклад т. Ленина (т. 29, стор. 139—157); № 7. Доклад т. Ленина (Звіт Центрального Комітету 13 березня, т. 29, стор. 122—138), Доклад тов. Ленина (Доповідь про партійну програму 19 березня (початок) т. 29, стор. 139—157); № 8. Доклад тов. Ленина (продовження) (т. 29, стор. 139—157), Заключительная речь т. Ленина (т. 29, стор. 158—167), Речь тов. Ленина в Народном доме (т. 29, стор. 29—35); № 12. Тезисы доклада т. Ленина о буржуазной и пролетарской демократии; Торжественное заседание в честь III-го Интернационала (Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу, т. 28, стор. 442—446); Резолюция 8-го съезда о работе в деревне (т. 29, стор. 186—189). «Коммунист» (Київ), № 15. Речь т. Ленина в Петербургском Совете (т. 29, стор. 1—7); № 16. Постановление съезда Коммунистического Интернационала (т. 28, стор. 437); № 17. Съезд Российской Коммунистической партии (Доповідь про партійну Програму 19 березня, т. 29, стор. 139—157); № 18. Те ж саме. «Известия» (Київ), № 18. Торжественное заседание ВЦИК и Московского Совета, (Про заснування Комуністичного Інтернаціоналу т. 28, стор. 442—446), № 23. Завоеванное и записанное (т. 28, стор. 439—441); № 26. Речь т. Ленина в Народном доме (т. 29, стор. 29—35). Памяти незабвенного борца (т. 29, с. 68—73); № 30. Пролетарская революция в Венгрии. (Привітальна радіотелеграма від імені з'їзду уряду Угорської Радянської республіки 22 березня, т. 29, стор. 168), № 31. 8-й съезд Росс. Коммунистической партии (Промова при закритті з'їзду 23 березня, т. 29, стор. 190—193); № 35. Памяти великого организатора. Речь т. Ленина (т. 29, стор. 68—73). «Известия» (Харків), № 73. Доклад т. Ленина (т. 29, стор. 139—157); № 75. Съезд РКП приветствует новую Венгерскую Советскую Республику (т. 29, с. 168); № 76. 8-й съезд Российск. Коммунист. партии. Последний день заседания (Промова при закритті з'їзду 23 березня, т. 29, стор. 190—193). «Известия» (Катеринослав), № 41. Открытие 8-го съезда Коммунист. партии (Звіт Центрального Комітету 18 березня, т. 29, стор. 122—138); № 47. Доклад тов. Ленина на 8-м съезде Ком. партии (т. 29, стор. 139—157).

Квітень. «Коммунист», № 31. Резолюция 8-го съезда РКП о работе в деревне (т. 29, стор. 186—189), Ответ т. Ленина на открытое письмо специалиста (т. 29, стор. 196—200); № 34. Заседание Московского Совета (Резолюція на доповідь про зовнішнє і внутрішнє становище Радянської республіки, т. 29, стор. 238—239); № 35. Заключительное слово Ленина на 8-ом съезде РКП (т. 29, стор. 190—193); № 40. Тезисы Компартии по вопросу о борьбе с Колчаком, (т. 29, стор. 241—244), Речь т. Ленина в Пленуме Совета профсоюзов (т. 29, стор. 247—259); № 44. Тов. Ленин к питерским рабочим (т. 29, стор. 240); № 46. Радио Совета Народных комиссаров Баварии (т. 29, стор. 286). «Большевик», № 3. Союз победоносного пролетариата с средним крестьянством (т. 29, стор. 186—189); № 12. Тов. Ленин о Колчаке (т. 29, стор. 247—259). «Вісти» ВУЦВК, № 14. Контрреволюційні змови (т. 29, стор. 221); № 21. Ще порив — перемога близька (т. 29, стор. 238—239); № 28. Кінчаймо війну. Промова тов. Леніна (т. 29, стор. 282—284); № 30. Покінчено з баварською буржуазією? Відозва тов. Леніна до Баварського Радянського Уряду (т. 29, стор. 286). «Известия» ВУЦИК, № 14. Контрреволюционные заговоры т. 29, стор. 221). № 21. Еще порыв — победа близка, (т. 29, стор. 238—239); № 28. Кон-

* В дужках назви праць В. І. Леніна даються за 4-м виданням Творів.

чим последнюю войну! Речь тов. Ленина (т. 29, стор. 282—284); № 30. Покончено с баварской буржуазией? Запрос тов. Ленина Баварскому Советскому Правительству (т. 29, стор. 286). «Красная Армия», № 9. Что должно сделать революционное правительство Баварии. Текст телеграммы Ленина и Чичерина Баварскому Советскому правительству (т. 29, стор. 286); № 10. Речь тов. Ленина (т. 29, с. 169—184); № 18. Речь тов. Ленина на заседании Московского Совета (т. 29, стор. 222—237); № 24. Тов. Ленин о положении России (т. 29, стор. 277—281). «Коммунар», № 12. Резолюция 8-го съезда о работе в деревне (т. 29, стор. 186—189); № 15. Доклад Ленина по вопросу о работе в деревне (початок); № 16. Доклад Ленина по вопросу о работе в деревне (закінчення) (т. 29, стор. 169—184), Заседание ВЦИК (Про кандидатуру М. И. Калинина на пост главы ВЦВК, т. 29, стор. 201—204); № 19. Резолюция Московского Совета о текущем моменте (т. 29, стор. 238—239); № 23. Речь тов. Ленина на расширенном собрании Московского Совета 4-го апреля 1919 года (т. 29, стор. 222—237); № 24. Тезисы ЦК РКП в связи с положением Восточного фронта (т. 29, стор. 241—242). «Звезда», № 22. 8-й съезд Российской Коммунист. партии (Промова при закритті з'їзду 23 березня (т. 29, стор. 190—193). «Известия» (Житомир), № 3. Заявление т. Ленина (т. 29, стор. 277—281); № 7. Речь т. Ленина на расширенном собрании Московского Совета 4-го апреля 1919 г. (початок) (т. 29, стор. 222—237); № 8. Речь т. Ленина на расширенном собрании Московского Совета 4-го апреля 1919 г. (закінчення) (т. 29, стор. 222—237).

Травень. «Коммунист», № 70. Привет венгерским рабочим (т. 29, стор. 343—347) «Большевик», № 40. Тов. Ленин о венгерской революции (т. 29, стор. 343—347). «Вісти» ВУЦВК, № 54. Будьте непохитні. Привітання т. Леніна (т. 29, стор. 343—347). «Известия» ВУЦИК, № 54. Будьте непоколебимы! Привет тов. Ленина (т. 29, стор. 343—347) «Красная Армия», № 56. Берегись шпионов! Смерть шпионам! (т. 29, стор. 358) «Коммунар», № 35. Обращение т. Ленина к Баварскому Советскому правительству (т. 29, стор. 286); № 42. Речь Ленина на съезде по внешкольному образованию (т. 29, стор. 295—298). «Волинский коммунист», № 11. О характере наших газет (т. 28, стор. 77—79). «Одесский коммунист», № 45. Привітання Баварській Радянській республіці (т. 29, стор. 286). «Pravda (Правда)», № 3. Osnovy dokladu soudruha Leninu o buržoasni a proletáfské demokracii (початок) (т. 28, стор. 421—443); № 4. Те ж саме (продовження); № 5. Те ж саме (закінчення).

Червень. «Коммунист», № 84. Герои Бернского интернационала (т. 29, стор. 348—356); № 85. Продовольствие армии. Телеграмма тов. Ленина (ПСС, т. 50, стор. 349—350). «Большевик», № 55. Телеграмма тов. Ленина. (ПСС, т. 50, стор. 349—350); «Волинский коммунист», № 14. Привет венгерским братьям (т. 29, стор. 343—347). «Известия», (Катеринослав), № 99. Обращение Ленина к венгерским товарищам (т. 29, стор. 343—347). «Vörös ujság (Красная газета)», № 3, Lenin elvtárs udvözlete a magyar munkásokhoz (т. 29, стор. 343—347); Az Oroszországi Kommunista (Bols) Part programja (ПСС, т. 38, стор. 417—446); № 4. Те ж саме (продовження); № 5. Те ж саме (продовження); № 6. Те ж саме (продовження). «Pravda (Правда)», № 1, Program ruské Komunistické strany/bolševiku (ПСС, т. 38, стор. 417—446); № 2. Те ж саме (продовження); № 3. Те ж саме (закінчення).

Липень. «Коммунист», № 100. Речь тов. Ленина (т. 29, стор. 405—417); № 103. На перевале (т. 29, стор. 405—417); № 112. Обращение к партийным организациям ЦК РКП (большев.), (т. 29, стор. 388—404); № 188. Час революции близок. Тов. Ленин о взаимоотношениях с буржуазными странами (т. 29, стор. 460—464); № 120. Тов. Ленин... американским читателям (т. 29, стор. 460—464). «Вісти» ВУЦВК, № 84. Ми переможемо (т. 29, стор. 405—417); № 95. Промова т. Леніна до червоноармійців у московських таборах на Ходинці (т. 29, стор. 458—459). «Известия» ВУЦИК, № 84. Победа будет за нами (т. 29, стор. 405—417); № 95. Речь тов. Ленина красноармейцам (т. 29, стор. 458—459). «Pravda (Правда)», № 6. Třetí Internacionála a její místo v historii (початок) (т. 29, стор. 269—276); № 7. Те ж саме (закінчення). «Vörös ujság (Красная газета)», № 7. Az Oroszországi Kommunista (Bols) Part Programja (продовження) (ПСС, т. 38, стор. 417—446); № 8. Те ж саме (продовження); № 9. Те ж саме (продовження); № 10. Те ж саме (продовження).

Серпень. «Коммунист», № 129. Дикая расправа с Венгрией. Тов. Ленин о падении Красной Венгрии (т. 29, стор. 489—491). «Большевик», № 93. Ответ тов. Ленина американцам (т. 29, стор. 460—464); № 99. Тов. Ленин о падении Венгрии (т. 29, стор. 489—491). «Вісти» ВУЦВК, № 113. Тов. Ленін про події в Угорщині (т. 29, стор. 489—491). «Известия» ВУЦИК, № 113. Т. Ленин о событиях в Венгрии, (т. 29, стор. 489—491). «Известия» (Житомир), № 91. Тов. Ленин американским читателям (т. 29, стор. 460—464). «Vörös ujság (Красная газета)», № 11. Lenin elvtárs válasza az amerikai olvasónak. (т. 29, стор. 460—464), Az Oroszországi Kommunista (Bols) Part Programja (продовження) (ПСС, т. 38, стор. 417—446); № 12. Те ж саме (закінчення). «Völkerfreiheit», № 11, Genosse Lenin — an die amerikanischen Leser (т. 29, стор. 460—464).

А. Д. ЯРОШЕНКО

В. І. ЛЕНІН І РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ НА БУКОВИНІ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Революційна боротьба трудящих Буковини, як і всіх західноукраїнських земель, є яскравою сторінкою визвольної боротьби всього українського народу. Після XX з'їзду КПРС зроблено чимало в справі вивчення і висвітлення історико-партійної проблеми «В. І. Ленін і революційний рух трудящих Західної України». Проте, події на Буковині в такому аспекті, на жаль, ще слабо досліджено. З історії питання є кілька загальних праць¹, в яких на роль В. І. Леніна в революційному русі буковинських трудящих вказувалося побіжно. Тимчасом, розробка цієї теми є одним з першочергових завдань українських радянських істориків.

Великий вождь уважно стежив за боротьбою народних мас колишньої Австро-Угорщини, до складу якої тоді входила Буковина. В ряді праць Володимир Ілліч дає глибокий аналіз соціально-економічного становища Австро-Угорської імперії, її суспільно-політичного розвитку². У даній статті робиться спроба показати вплив В. І. Леніна і його ідей на піднесення визвольного руху Буковини.

Вихід на історичну арену найреволюційнішого у світі російського пролетаріату і його бойового авангарду — більшовицької партії мав величезне значення для дальшого розвитку міжнародного робітничого руху і, зокрема, боротьби трудящих західноукраїнських земель, в тому числі й Буковини. Активним пропагандистом революційних виступів російського пролетаріату в той період був видатний український письменник, революціонер-демократ Іван Якович Франко. Він глибоко цікавився ходом подій у Росії. У заснованому і редагованому ним журналі «Житє і слово», в інформаційно-хронікальному розділі «Вісті з Росії» знайомив читачів з бойовими виступами трудящих країни, з діяльністю створеного і керованого В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», зокрема його агітаційною і пропагандистською роботою. Коли наприкінці 1895 р. царизм учинив жорстоку розправу над учасниками і керівниками цієї організації, журнал

¹ І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX сторіччя, К., 1960; К. Г. Ципко. Боротьба трудящих Буковини за возз'єднання з Радянською Україною, Станіслав, 1961; В. М. Малишко. До питання про розвиток революційного руху на Буковині під впливом Великого Жовтня.— Наукові записки Чернівецького держуніверситету, том XXXVI, серія суспільних наук, вип. 1, 1957; Д. С. Озерская. Коммунистическая партия Северной Буковины — руководитель борьбы трудящихся масс за Советскую власть, за воссоединение с Советской Украиной.— Збірник наукових робіт кафедр суспільних наук, присвячених 40-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Львів, 1958; М. І. Супруненко. З історії боротьби трудящих західноукраїнських земель за владу Рад (1919—1920 рр.).— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, вип. 4, К., 1952; Ф. Шевченко. Революция в России и Буковина в 1917—1918 гг.— «Вопросы истории», 1947, № 10; С. Канык. Буковина в румунській неволі, Харків, 1930; Г. Піддубний. Буковина, її минуле й сучасне, Харків, 1928; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917—1941. Документи і матеріали, Чернівці, 1958.

² В. І. Ленін про Західну Україну, Рекомендаційний анований покажчик творів, Львів, 1961, стор. 5—33.

«Жите і слово» надрукував статтю Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії», присвячену «Союзові боротьби». В зробленій Франком примітці до неї сповіщалося про арешти членів «Союзу» і згадувалося, що серед заарештованих — «адвокат Ульянов (брат повішеного у 1887 році)»³. Таким чином, прізвище Ульянових ще наприкінці 1880-х — 1890-х рр. було відоме передовим діячам західноукраїнських земель, а через «Жите і слово» й буковинцям. На Буковині ще з другої половини XIX ст. поширювались революційні видання, в тому числі праці К. Маркса і Ф. Енгельса, твори передової російської революційно-демократичної літератури, прогресивна преса, що виходила в Галичині, зокрема франківський журнал, який тут регулярно передплачували. Серед його читачів були співробітники відомої чернівецької газети «Буковина», на чолі з її редактором, визначним прогресивним письменником і громадським діячем, соратником і другом Івана Франка — Осипом Маковеем⁴. У числі активних пропагандистів і розповсюджувачів марксистської літератури та журналу «Жите і слово» на Буковині була також Анна Павлик, сестра відомого революціонера-демократа Михайла Павлика⁵.

Іван Франко мав тісні зв'язки з письменниками, представниками передової інтелігенції Буковини.

Про те, що В. І. Ленін добре знав становище трудящих пригнобленого буковинського краю, свідчить його твір «Розвиток капіталізму в Росії», над яким він працював у сибірському засланні. Володимир Ілліч наводить приклади тяжких поневірянь знедолених галицьких і буковинських селян, які кидали оселі та йшли шукати заробітку на південь Росії, або в інші краї, де за безцінь продавали свою робочу силу, терпіли від неймовірного визиску і нестатків. В. І. Ленін зокрема згадує про становище селян Хотинського повіту Бессарабської губернії, яких злидні примушували брати землю з половини за відробіток⁶.

Не менше утисків зазнавали й трудящі тієї частини Буковини, що стогнала під гнітом австро-угорської монархії. Низький рівень розвитку промисловості, каторжні умови праці, багатогодинний робочий день, мізерна плата і злидні — такою була доля буковинського робітника. Буковинці піднімалися на боротьбу проти своїх гнобителів, звертаючи погляди на схід, до українських і російських братів. Так, у 1896 р. відбулася першотравнева демонстрація чернівецьких робітників, яка пройшла під гаслом інтернаціональної єдності пролетарів усіх країн. Того ж року розрізнені соціал-демократичні гуртки Буковини об'єдналися в крайову організацію, а у 1897 р. місцеві робітники провели загальний страйк⁷.

Діяльність ленінської газети «Искра» відкрила новий етап розвитку революційного руху не лише в Росії, але й на західноукраїнських землях. «Искра» транспортувалась через ці землі, в тому числі й через Хотинський повіт, у певній кількості осідала тут, потрапляла до рук трудящих. Ідеї ленінської газети пробуджували революційну свідомість мас. У Чернівецькому краєзнавчому музеї експонується знайдений у Чернівцях № 4 «Искры» за 1901 рік⁸ з написаною В. І. Леніним

³ «Жите і слово», том V, книга II, 1886, стор. 125.

⁴ Л. Чернець. Іван Франко і Буковина. — Наукові записки Чернівецького держ. університету, том XX, серія філологічних наук, вип. 3, 1956, стор. 17.

⁵ С. Злупко. З історії революційно-визвольного руху на Буковині. — «Архіви України», 1967, № 1, стор. 87.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 164.

⁷ К. Ципко. Назв. праця, стор. 7.

⁸ «Радянська Буковина», 14 квітня 1964 р.

передовою статтею «З чого почати?», в якій викладався план побудови пролетарської партії.

Володимир Ілліч, за свідченням Н. К. Крупської, ретельно відбирав і особисто редагував матеріали «Искры»⁹. Він охоче надавав місце кореспонденціям про революційний рух у Західній Україні. В ленінській «Искре» в рубриці «З нашого громадського життя» вміщено в № 4 за 1901 р. лист солдата з Бессарабської губернії під назвою «Нове кріпосне право або чому голодують селяни». В кореспонденції розповідається про тяжке становище буковинського селянства: поміщики й куркулі привласнили його землю і змусили брати її з половини, а потім і за чверть, серед позбавлених хліба вибухали голодні бунти.

У розділі про міжнародні події в цьому ж номері «Искры» опубліковано «Лист з Відня» російського політемігранта-іскрівця Вегмана. Автор згадує виступ на VIII інтернаціональному протиалкогольному конгресі у Відні студента-буковинця, який повідомив про те, що вони не тільки організовують товариства тверезості, але й гуртки по ліквідації неписьменності серед селян. Промовець засудив переслідування російським царизмом революційного студентства і, звертаючись до російського делегата графа Скаржинського, запропонував, щоб уряд замість репресій залучив молодь до активної участі в поширенні освіти серед народу. Виступ буковинського делегата був своєрідним відгуком на вміщену у другому номері «Искры» статтю В. І. Леніна «Віддача в солдати 183-х студентів» — про обурливі дії царських властей у Київському університеті. Студенти Львівського, а слідом за ними й Чернівецького університету висловили свою палку солідарність з російською, українською революційною молоддю, вітали її мужню боротьбу і бажали успіху¹⁰. У шостому номері «Искры» була вміщена кореспонденція Вегмана про збори львівських студентів, які «склали, надрукували і розіслали до всіх студентських гуртків Австрії протест проти варварства російського деспотизму».

Роки першої російської революції 1905—1907 рр. знайшли могутній відгомін і на землях Галичини, Буковини та Закарпаття. Західно-українські робітники й селяни з великою радістю сприймали звістки про революційні виступи трудящих Росії, гнівно таврували зlodіяння царизму в день 9 січня 1905 р., висловлювали свої палкі симпатії до борців за свободу. «Ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу»¹¹, — писав Іван Франко.

16 січня 1905 р. у Чернівцях відбулися багатолюдні збори робітників і ремісників, на яких вони гаряче вітали російську революцію, закликали трудящих до збору коштів на допомогу сім'ям загиблих петербурзьких пролетарів, виголошували гасла: «Геть царизм!», «Хай живе революція!»¹².

Коли навесні 1905 р. цісарсько-королівський уряд Австро-Угорщини, побоюючись поширення революційного руху в країні, заборонив збори і демонстрації в день Першого травня, це викликало обурення буковинських робітників. Вони відповіли на заборону страйками, провели численні мітинги і демонстрації в Чернівцях, Сторожинцях, Лужанах, Глибокому та ін.¹³

⁹ Н. К. Крупская. «Искра». — «Борьба классов», 1933, № 1, стор. 30—33.

¹⁰ Б. Тимошук, О. Філіпович. Поширення творів Леніна на Буковині. — «Радянська Буковина», 22 квітня 1959 р.

¹¹ Іван Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 54.

¹² В. К. Литвинов. Робітничий і селянський рух на Буковині під час першої російської революції 1905—1907 рр. — Наукові записки Чернівецького держуніверситету, XXVI, вип. 4, Львів, стор. 88—89.

¹³ В. К. Литвинов. Назв. праця, стор. 88—89.

За прикладом робітничого класу на боротьбу піднімалось і буковинське селянство. Прокотилася хвиля аграрних виступів у Чернівецькому, Кіцманському та інших повітах Буковини. Селяни обирали страйкові комітети, давали відсіч штрейкбрехерам. Трудящі Буковини активно виступили на захист переслідуваного царизмом буревісника російської революції, соратника і друга В. І. Леніна — Максима Горького.

Характеризуючи революційний рух на західноукраїнських землях, у тому числі й на Буковині, В. І. Ленін у липні 1906 р. у статті «Змови реакції і погрози погромників» писав: «В Австрії, в Галичині, на російському кордоні, де бояться також можливості поширення аграрного руху за типом російського, зосереджено три армійські корпуси»¹⁴.

Постійну увагу розвитку революційного процесу на цих землях В. І. Ленін приділяв і в наступні роки. Восени 1907 р. він цікавився матеріалами Штутгартського конгресу II Інтернаціоналу і, зокрема, звітною доповіддю УСДП Галичини, в якій наводились факти про боротьбу трудящих Західної України в роки першої російської революції¹⁵. В свою чергу, прогресивні сили Буковини уважно стежили за ходом дальших революційних подій в Росії, за діяльністю партії більшовиків і її вождя В. І. Леніна. Буковинці знали про перебування Ілліча в 1912—1914 рр. у Галичині, читали повідомлення в австрійських і львівських газетах про його виступи проти українського буржуазного націоналізму. На Буковину доходили окремі номери більшовицької «Правди» з статтями Володимира Ілліча, в яких він закликав робітників усіх націй до пролетарської єдності, інтернаціоналізму, боротьби проти чорних сил реакції і націоналізму.

Значного поширення на Буковині праці В. І. Леніна і його статті в більшовицькій пресі набули в 1915—1917 рр. під час перебування там російських військ. Як відомо, в частинах Південно-Західного фронту, і зокрема у VIII армії, дислокованій на Буковині, успішно діяли підпільні більшовицькі організації, які вели активну пропаганду ленінських ідей не лише серед солдатської маси, але й серед місцевого населення. При цьому армійські більшовики керувались ленінською вказівкою про те, що необхідно «пробудити, просвітити і розворушити українців і австрійських, і російських!!»¹⁶.

Великий вплив мали ленінські ідеї на Хотинщині. З прибуттям військових частин VIII армії вплив ленінських ідей значно посилювався і цей край став одним з найреволюційніших на Буковині.

Вісті про успішний розвиток революції в Росії, ленінські ідеї боротьби за мир, землю і працю, за волю народів надихали трудящі маси буковинців. Про це яскраво розповідає в своїх спогадах один з армійських більшовиків Василь Сиромолотов, який тоді перебував на румунському фронті в містечку Новоселиці на Буковині. Коли в 1917 р. у Карпати долетіла звістка про Лютневу революцію в Росії, «радість солдатів і місцевого населення не було меж. Відбулися стихійний мітинг, братання воїнів з жителями містечка. Активним пропагандистом ленінських ідей виявив себе армійський більшовик Сорокін, заарештований за те, що він підбурював солдат до непокори, організував братання, міністра Керенського назвав зрадником революції. Закликав вірити тільки партії більшовиків і Леніну»¹⁷.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 84.

¹⁵ Ленинский сборник XXXV, стор. 268—280.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 197.

¹⁷ Василь Сиромолотов. Під Карпатами, альманах «Радянська Буковина», Чернівці, 1957, стор. 175.

Десятки й сотні армійських більшовиків несли ленінське слово, ідеї Великого Жовтня в гущу солдатських мас і трудящих Буковини. За прикладом російських і українських робітників та селян вони створювали Ради робітничих і селянських депутатів, ділили поміщицькі землі й маєтки.

На II Всеросійському з'їзді Рад був посланець і від буковинців — хотинський делегат-більшовик Леонід Томах. Повернувшись додому, він привіз газети з текстами ленінських декретів, ділився з земляками спогадами про Володимира Ілліча. З'їзд Рад вітав член делегації 165-ї стрілецької дивізії, яка перебувала в Динівцях на Буковині, солдат-селянин з буковинського села Ставчани Никифор Адажій¹⁸.

Радо зустріли трудящі буковинці перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила новий етап у поширенні ленінських ідей, коли боротьбу за їх торжество в цьому краї очолила молоді Комуністична партія Буковини, створена у 1918 р.

¹⁸ Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, стор. 5.

Повідомлення

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ

РОБОТА ПОЛІТВІДДІЛІВ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ УРСР В 1946—1950 рр.

У роки четвертої п'ятирічки (1946—1950) Радянський Союз ліквідував небачену за своїми розмірами розруху, викликану війною і тимчасовою окупацією фашистськими агресорами ряду республік і районів, добився дальшого піднесення всіх галузей народного господарства й культури.

Особлива увага приділялась відбудові й розвитку залізничного транспорту, який зазнав великих втрат. Лише на Україні з 26 302 км загальної довжини залізничних шляхів (в одноколіїному обчисленні) було зруйновано повністю або частково 24 770 км, знищено 738 мостів, 18 ремонтних заводів¹, 900 станцій² і т. д.

Відбудова залізничного транспорту Української РСР почалась ще в ході Великої Вітчизняної війни, в міру визволення радянської землі від фашистських загарбників. Уже на кінець 1945 р. до ладу вступило 88% залізничної сітки УРСР³.

Дальших успіхів у цій справі було досягнуто в роки четвертої п'ятирічки, коли у відповідності з «Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр.» швидкими темпами відновлювався технічний рівень залізничного господарства, неухильно зростає вантажооборот.

В авангарді великої армії залізничників України організаторами соціалістичного змагання, застрільниками нових починань були партійні організації. Поліпшенню їх організаційно-партійної та ідеологічної роботи сприяло відновлення наприкінці 1948 р. на транспорті політвідділів, ліквідованих у 1943 р. Вони створювались, як вказувалось у постанові ЦК КПРС, з метою прискорити даліше піднесення залізничного транспорту країни, ліквідувати недоліки в його роботі. Згідно з цією постановою у Міністерстві шляхів організовувалось Політичне управління, в округах залізниць запроваджувалась нова посада — заступника начальника округу по політичній частині. На залізницях та їх відділеннях створювались політвідділи. Відповідні пости вводились і на окремих найважливіших залізничних дільницях. На Україні були створені політвідділи на 9 залізницях і в усіх відділеннях, заступники начальників по політчастині працювали у Донецькому і Південно-Західному округах.

Політвідділи керували партійними, комсомольськими і профспілковими організаціями залізничного транспорту, культурно-освітніми закладами і пресою. Вони покликані були посилити політичний вплив

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, од. зб. 265, арк. 29.

² П. Зведенюк. Транспорт України в новій п'ятирічці, К., 1947, стор. 35.

³ В. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 26.

серед усіх категорій залізничників, сприяти зміцненню єдиначальності на всіх ділянках цього величезного господарства країни, підвищувати політичну й виробничу активність трудівників транспорту⁴. Обкоми, міськкоми і райкоми партії подавали постійну допомогу політвідділам. Створення їх було проявом великої уваги Комуністичної партії до дальшого розвитку транспорту. Про це говорилось на партійних зборах у січні 1949 р., присвячених посиленню політичної роботи серед залізничників у зв'язку з організацією політвідділів. Так, комуністи Одеської залізниці т. Алексєєв з депо Христинівка, т. Шокол з ст. Помощна схвалили рішення ЦК ВКП(б), відзначивши, що їх здійснення докорінно поліпшить масово-виховну роботу на транспорті, підвищить політичну й виробничу активність залізничників, сприятиме зміцненню трудової дисципліни⁵.

З перших кроків своєї діяльності політвідділи приступили до зміцнення первинних парторганізацій і створення нових на всіх лінійних станціях. Велику роботу в цьому напрямі провів політвідділ Південно-Західної залізниці. До серпня 1949 р. тут на лінійних станціях виникло 38 нових парторганізацій⁶. Це досягалось, насамперед, внаслідок об'єднання комуністів-залізничників, які перебували на обліку у різних партійних осередках, не зв'язаних з транспортом, а також шляхом збільшення партійного про шарку за рахунок тих, хто прийшов з інших транспортних підприємств та установ. Ці заходи привели до великих змін у житті польових станцій. Лише 44 залізничники працювали на невеликій ст. Неданчичи Київського відділення. В авангарді йшли комуністи первинної парторганізації, яка налічувала четверо чоловік. За короткий час тут було створено агітколектив, підібрано доповідачів, налагоджено випуск стінгазети. Згодом 40 чоловік стали передовиками, значно поліпшилися виробничі показники колективу. Такі ж зміни відбулись і на станціях Лазорки, Яхнівка, Рокитне⁷.

Політвідділ Козятинського відділення на Вінниччині також в першу чергу подбав про зміцнення партійних рядів польових станцій. У січні 1949 р. тут провели семінар секретарів парторганізацій, створили групу позаштатних інструкторів, закріпивши за кожним певну ділянку роботи, вивчили становище на польових станціях. Типовий приклад становила ст. Глухівці, де працювало лише 3 комуністи, які перебували на обліку в різних парторганізаціях. Виробничі показники були низькі, соцзмагання не розгорнуто.

Політвідділ вирішив створити парторганізацію. Комуністи знялися з обліку в інших місцях, провели збори, обрали секретаря. Згодом тут почав діяти агітколектив, провадилось читання газет у змінах, ширилось соцзмагання. Колектив станції взяв нові, підвищені зобов'язання, хід виконання яких висвітлювався у бойовому листку, а також у бесідах агітаторів⁸. За перше півріччя 1949 р. політвідділ Ковельської залізниці на лінійних станціях і околках створив 20 первинних партійних і 21 комсомольську організації⁹.

Значна увага приділялась також поліпшенню партійної роботи. Так, парторганізація Бердичівської дистанції колії налічувала у своєму складі 25 комуністів, але діяльність її була в занедбаному стані, половина комуністів не підвищувала ідейного рівня, мали місце порушення

⁴ «Правда», 14 січня 1949 р.

⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 40, од. зб. 440, арк. 28.

⁶ «Гудок», 12 серпня 1949 р.

⁷ Там же.

⁸ «Гудок», 30 січня 1949 р.

⁹ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 196, арк. 65.

партійної дисципліни. За дорученням Козятинського політвідділу заступник начальника дистанції по політчастині т. Куршанов вжив необхідних заходів, створив агітколектив з 24 чоловік, які були розподілені по околodkaх. Залізничники своїми силами відремонтували напівзруйноване приміщення і обладнали його під клуб, де провадилась систематична виховна робота¹⁰.

Політвідділ Знам'янського відділення до 20 травня 1949 р. створив 7 первинних парторганізацій на лінійних станціях. Для новообраних секретарів провели семінар, а позаштатна лекторська група політвідділу прочитала на лінії 76 лекцій і доповідей¹¹. На 25 вересня 1949 р. на Львівській залізниці налічувалось 36 нових партійних, 38 комсомольських організацій, 76 партгруп¹², на Одеській залізниці протягом 1950 р. виникло 15 парторганізацій, в тому числі 7 на польових станціях¹³.

Борючись за зміцнення рядів комуністів, політоргани приділяли значну увагу партгрупам, націлюючи їх на постійне проведення виховної, масово-політичної роботи серед залізничників, на організацію соцзмагання. За півтора року діяльності політвідділів партгрупи на залізницях України помітно активізувались, зросли кількісно. Так, на Дебальцевському вузлі Північно-Донецької залізниці їх було до створення політвідділів 8, а в травні 1950 р. — 19¹⁴. Політпрацівники інструктували партгрупоргів, налагодили проведення семінарів, обмін досвідом роботи. Все це зумовило дальші успіхи.

Інструктори політвідділів всіляко допомагали партактиву. Заслужовує на увагу діяльність інструктора політвідділу Гребінківського відділення Південно-Західної залізниці т. Єхала. Так, приїжджаючи в одну із закріплених за ним парторганізацій лінійних станцій, він допомагав секретарю скласти план роботи, розмовляв з агітаторами, часто виступав з лекціями перед трудящими¹⁵. Значну роль відіграли й позаштатні інструктори, які працювали в багатьох політорганах транспорту України. Лише на Львівській залізниці їх налічувалось 96¹⁶.

З метою подання допомоги секретарям парторганізацій, узагальнення досвіду їх роботи політвідділи республіки провадили для них семінари, які відбувалися часто безпосередньо на місцях. Це сприяло обміну передовим досвідом керівників партійних організацій. Політвідділи застосовували таку форму навчання з іншими категоріями партійних працівників. Так, на Придніпровській залізниці у жовтні 1949 р. пройшов семінар, для заступників начальників дистанцій колії, будівельних ділень¹⁷. Такі ж заходи проходились на Одеській залізниці в 1950 р. з метою посилити політичне виховання залізничників і знизити собівартість будівельних робіт¹⁸.

Політоргани транспорту республіки докладали значних зусиль також до підготовки своїх кадрів. У лютому 1949 р. було організовано семінар для працівників політвідділів Одеської залізниці¹⁹. Дводенний

¹⁰ «Гудок», 30 січня 1949 р.

¹¹ «Гудок», 20 травня 1949 р.

¹² «Гудок», 28 вересня 1949 р.

¹³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 3.

¹⁴ «Гудок», 19 травня 1950 р.

¹⁵ «Гудок», 12 серпня 1949 р.

¹⁶ «Гудок», 31 серпня 1949 р.

¹⁷ «Гудок», 14 жовтня 1949 р.

¹⁸ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 3.

¹⁹ «Гудок», 16 лютого 1949 р.

семинар інструкторів провів у березні 1949 р. політвідділ Львівської залізниці²⁰.

Великої ваги надавалось тісній взаємодії з місцевими партійними органами. На засіданнях бюро обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У систематично розглядались питання про політичну роботу на транспорті. Так, протягом 1950 р. бюро Одеського обкому партії заслухало доповіді керівників політорганів Одеського і Котовського відділень про розстановку і виховання кадрів, Кіровоградський обком обговорив звіт Знам'янського політвідділу²¹.

Працівники політорганів постійно підтримували зв'язок з райкомами, міськкомом і обкомами партії, інформували їх про стан роботи на транспорті. Зокрема, тісний контакт з місцевими парторганізаціями мали політпрацівники Тернопільського відділення Львівської залізниці, яка проходила по 26 територіальних районах. Таке спілкування повсякденно допомагало політвідділам організаційно зміцнювати низові партійні організації, налагоджувати роботу на окремих ділянках. Так, з участю Козівського РК КП(б)У була створена первинна парторганізація на ст. Козів дільниці Березовиця-Потутори. Політвідділ прикріпив до неї інструктора, часто тут бували й працівники райкому партії.

Чортківський РК КП(б)У допоміг укомплектувати на ст. Чортково мережу партосвіти, виділивши досвідчених пропагандистів. У 1950 р. бюро райкому тричі слухало звіти про роботу парторганізацій залізничного транспорту²². Тісна взаємодія політвідділів з місцевими партійними органами давала можливість комуністам-залізничникам успішно розв'язувати політичні й господарські завдання, які стояли перед ними, перед кожним залізничним підприємством республіки, добиватися поліпшення виховної роботи.

Політвідділи звертали особливу увагу на охоплення партійним впливом широких мас трудівників транспорту. Поряд з бесідами, колективними читками, доповідями і лекціями організовувались зіркові естафети, агітпоїзди. Так, у травні 1949 р. 95 агітаторів Київського відділення здійснили піший перехід по перегонах і станціях, провели 470 бесід про рішення XVI з'їзду КП(б)У. Дві зіркові естафети пройшли на Фастівському відділенні²³.

Агітпоїзд Одеської залізниці за 1949 р. обслужив колективи 172 польових станцій, було прочитано 307 лекцій і доповідей, проведено 397 бесід і читок, продемонстровано 117 художніх фільмів, влаштовано 95 концертів, 41 дитячий ранок²⁴. У серпні 1949 р. на Південно-Західній залізниці діяло 4 вагони-клуби, організовані політвідділом. Тут була група позаштатних лекторів, бригада художньої самодіяльності.

Політвідділ Південно-Донецької залізниці поставив завдання протягом 1949 р. створити на всіх станціях і підприємствах червоні кутки. На жовтень їх уже налічувалось 134. Щоб популяризувати досвід кращих з них, політпрацівники і комітет профспілки провели дві наради з активістами клубної роботи. Протягом перших восьми місяців 1949 р. на Південно-Західній залізниці було відкрито й обладнано 83 червоних кутки²⁵.

З метою посилення масово-політичних заходів практикувались семінари керівників агітколективів і агітаторів, систематично обстежував-

²⁰ «Гудок», 30 березня 1949 р.

²¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 9.

²² «Гудок», 28 квітня 1950 р.

²³ «Гудок», 12 серпня 1949 р.

²⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8241, оп. 3, од. зб. 2, арк. 24, 25.

²⁵ «Гудок», 12 серпня 1949 р.

ся стан виховної роботи з наступним обговоренням її результатів. Так, 3 квітня 1950 р. політвідділ Шевченківського відділення розглянув питання про становище у 8-й будівельно-відбудовчій дільниці і накреслив шляхи його поліпшення²⁶. У семінарі керівників агітколективів Південно-Донецької залізниці у вересні 1950 р. брало участь 160 чоловік. Вони звернули увагу на планування масово-політичної роботи, вдосконалення її форм і методів²⁷. Агітатори Львівського відділення обмінялися досвідом політичної роботи серед залізничників, відвідали Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна²⁸.

Одним з найголовніших завдань політвідділів було виховання мас у дусі комуністичного ставлення до праці. Вони викривали факти огульного накладання адміністративних стягнень, вчили командирів виробництва правильно застосовувати дисциплінарні права і роз'яснювати залізничникам їх державне значення. Політпрацівники Ясинуватського відділення Північно-Донецької залізниці зустрілися з фактами частого порушення правил внутрішнього розпорядку. В зв'язку з цим було проведено нараду секретарів парторганізацій, кущові семінари агітаторів і редакторів стінних газет. Комуністи прослухали понад 1500 доповідей і бесід на теми: «Комуністична партія про дисципліну на транспорті», «Про честь командира», «Наказ начальника — закон для підлеглого» та ін.²⁹

Однак політоргани залізничного транспорту республіки приділяли ще недостатню увагу цим питанням. Так, політвідділом Одеського відділення було встановлено, що за чотири місяці 1949 р. на працівників транспорту накладено 490 адміністративних стягнень. Серед порушників виявились і комуністи³⁰. 7 травня 1949 р. політвідділ зобов'язав колектив «вжити рішучих заходів до зміцнення дисципліни». Але це рішення не було підкріплене конкретною організаційською роботою. Дисципліна на залізниці залишалася слабкою, комуністи не відігравали авангардної ролі³¹.

Значне місце політоргани відводили контролю за виконанням постанов уряду, міністерства. Певний досвід у цьому набув політвідділ Одеської залізниці. На початку 1950 р. за його ініціативою на Одеському вузлі ґрунтовно перевірили, як виконується постанова Рад Міністрів СРСР про поліпшення обслуговування пасажирів. Результати перевірки, в якій взяло участь 120 активістів, обговорювались на об'єднаних зборах комуністів вузла і парторганізації управління залізниці. У липні 1950 р. інструктори політвідділів ознайомились з тим, як здійснюються заходи по підготовці господарств до перевезення зерна нового врожаю. Підсумки були розглянуті на партійних і робітничих зборах³².

Проте внаслідок недоліків у цій справі, зокрема через відсутність постійного контролю, рішення, які приймалися, у тому числі й самими політвідділами, часто не виконувались.

Політвідділи значну увагу приділяли організації соціалістичного змагання, поширенню передових методів праці. Певних успіхів у цьому досягли політпрацівники Південної залізниці. У січні 1949 р. вони конт-

²⁶ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4032, оп. 2, од. зб. 7, арк. 17—18.

²⁷ «Гудок», 29 вересня 1950 р.

²⁸ «Гудок», 1 вересня 1950 р.

²⁹ «Гудок», 9 жовтня 1949 р.

³⁰ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4032, оп. 2, 1, арк. 53—54.

арк. 53—54.

³¹ Там же, арк. 40—42.

³² Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 18—20.

ролювали виконання соцзобов'язань, залучивши до перевірки близько 4 тис. чоловік, об'єднаних майже в 1000 бригад³³. Результати її обговорювались на зборах, у яких взяли участь близько 50 тис. залізничників³⁴.

Було відроджено такі незаслужено забуті форми, як змагання на одну поїздку, одне чергування, організовано водіння великовагових поїздів. Так, основ'янський машиніст Рагулін перевіз за рейс понад норму 1200 т вантажу, зекономивши 4 тис. т палива. Політвідділ широко популяризував досвід Рагуліна серед залізничників, і в результаті за першу декаду січня 1949 р. було здійснено 320 великовагових рейсів³⁵. На Одеській залізниці цікаву форму гласності змагання застосував Знам'янський вузловий партійний комітет. Якщо зміна забезпечувала стопроцентне відправлення поїздів за графіком, на диспетчерській вишці вдень підіймався червоний прапор, а вночі запалювалась червона зірка. Політвідділ залізниці закликав впроваджувати досвід знам'якців на всіх станціях³⁶.

Цінну ініціативу на початку 1949 р. виявили інженери-комуністи Лозовської енергодільниці. Вони взяли шефство над електрифікацією 12 польових станцій Південної залізниці. Політвідділ підтримав почин і поширив його на всі відділення. В результаті 296 підприємств великих залізничних вузлів включились до цієї справи. Протягом року електролампочки запалились на 105 польових станціях і в 116 шляхових будках³⁷.

Політвідділ Придніпровської залізниці провів масову роботу, популяризуючи трудові досягнення машиністів-п'ятисотенників О. Алексєєва і Г. Білозуба, кращого дільничного диспетчера Г. Косьмини, інженера-новатора Г. Яхницького³⁸. Політпрацівники Ворошиловградського відділення Північно-Донецької залізниці у 1950 р. організували обмін досвідом передових виробничників: складача поїздів ст. Сімейкіно т. Миронова, дільничного диспетчера, лауреата Державної премії СРСР т. Костирка³⁹.

Таким чином, політвідділи в роки четвертої п'ятирічки нагромадили чималий досвід організації мас на розв'язання завдань, поставлених партією перед залізничниками. За допомогою територіальних партійних органів вони зуміли розставити комуністів на вирішальних ділянках виробництва, розгорнути партійно-політичну роботу.

Однак, політоргани в перші два роки своєї діяльності не добилися повного усунення недоліків на транспорті: незадовільно виконувались графіки руху поїздів, обігу вагонів, мали місце факти порушення трудової і державної дисципліни. Це було результатом недостатньої роботи політвідділів у масах і їх боротьби з недоліками в діяльності господарських підрозділів транспорту.

У наступні роки політоргани залізниць республіки під керівництвом ЦК КП України, обкомів, міськкомів і райкомів партії зосередили свої зусилля на ліквідації цих недоліків, на дальшому піднесенні політичної і трудової активності залізничників з тим, щоб систематично поліпшувати їх роботу, забезпечувати виконання і перевиконання державних планів.

³³ «Правда», 14 січня 1949 р.

³⁴ «Гудок», 16 січня 1949 р.

³⁵ Там же.

³⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 8421, оп. 3, од. зб. 14, арк. 8.

³⁷ «Правда Украины» 25 березня 1950 р.

³⁸ Там же, 18 жовтня 1949 р.

³⁹ Там же, 19 липня 1950 р.

В. І. КІЗЧЕНКО

**ПРО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЮ РОБОТУ
СЕРЕД РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлення питання про легальну культурно-освітню роботу серед робітників України у дореволюційний період має важливе значення. Воно допомагає викрити вкрай реакційну політику самодержавства щодо освіти трудящих, а також показати велике прагнення робітників набути хоча б елементарні знання.

У царській Росії вся культурно-освітня робота мала суто філантропічний, самодіяльний характер, провадилася в основному представниками буржуазної інтелігенції, праця яких здебільшого не оплачувалася. Діяльність царського уряду тут зводилася до встановлення найсуворішого контролю за роботою освітніх організацій, товариств.

Перші громадські культурно-освітні організації виникли в 60-х роках ХІХ ст. До них належать Петербурзький і Московський комітети грамотності, а також Харківське товариство поширення в народі грамотності, засноване 1869 р. Незважаючи на дуже тяжкі умови роботи, воно проіснувало понад 40 років і мало 7 своїх відділень у повітах губернії¹. У 1882 р. було відкрито Київське товариство грамотності. В Одесі значну лекційну, культурно-освітню роботу серед населення провадило з 1870 р. Слов'янське товариство². Крім нього, в місті існував з 1897 р. лекційний комітет, який систематично влаштовував науково-популярні читання³. У другій половині 90-х років розпочали свою діяльність Катеринославське товариство поширення народної освіти та Полтавське товариство сприяння народній освіті. Всі ці товариства й комітети не ставили завданням провадити роботу спеціально серед робітників на фабриках і заводах. Але оскільки їх діяльність розгорталася у найбільших містах і промислових центрах України, то й охоплювала вона значною мірою саме робітників, які ставали не лише відвідувачами, а й активними учасниками багатьох культурно-освітніх заходів.

Поширеними формами цієї роботи були народні читання, науково-популярні лекції і безплатні народні бібліотеки-читальні. У той час починають розвиватися і народні театри, організовуються різноманітні гуртки самодіяльності (драматичні, музичні та ін.), влаштовуються вечори і концерти для трудящих.

До середини 70-х років народні читання дозволялися тільки в Петербурзі і Москві, а з 1876 р.— і у губернських містах. 1888 р. було дозволено провадити читання в селах, а 1894 р.— у повітових містах, а також на фабриках і заводах. Проте цей дозвіл мав багато застережень. Читання дозволялися дирекцією народних училищ, але читачі, як і раніше, повинні були одержувати дозвіл губернатора. Читати дозволялося лише книжки, спеціально схвалені Ученим комітетом

¹ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний, т. X, М., 1910, стор. 178.

² Что такое народный университет. Сб. статей под ред. проф. И. А. Линниченко, Одесса, 1917, стор. 49.

³ Отчет о деятельности лекционного комитета при Одесской городской аудитории за 1897—1900 гг., Одесса, 1901, стор. 3.

міністерства народної освіти, а також синодом. Найменше відхилення від тексту чи будь-яке інше порушення правил викликало припинення читань.

У каталозі, схваленому 1895 р. Ученим комітетом для народних читань, налічувалось 136 брошур⁴. Серед них не було творів О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, І. А. Крилова, Л. М. Толстого, М. В. Гоголя, Ф. М. Достоевського, І. С. Тургенева. І все ж, незважаючи на численні перешкоди й обмеження, читання прилучали народні маси до елементарних знань.

Народні читання влаштовувалися в багатьох містах України: в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Ніжині, Кам'янці-Подільському, Керчі, Путивлі, Херсоні, Сімферополі та ін.⁵ У Києві вони з 1882 р. організовувалися групою педагогів середньої і вищої школи, що набула назву Комісії народних читань, а з 1902 р. перейменована на Товариство сприяння початковій освіті. У 1899 р. до складу комісії входили 26 почесних і 147 дійсних членів. Серед останніх було багато професорів Київського університету: відомий буржуазний історик, етнограф і археолог В. Б. Антонович, член-кореспондент Академії наук зоолог О. О. Коротнев, історик І. В. Луцицький, видатний ботанік К. А. Пурієвич, завідуючий кафедрою геології П. М. Венюков та ін.⁶

Особливо активізувала свою діяльність Комісія народних читань в 1899—1901 рр., протягом яких було організовано 585 читань при 92 957 чоловік. Для порівняння слід згадати, що за попередні 17 років проведено 428 читань при 93 990 відвідувачах⁷.

Читання провадилися у Народній аудиторії, збудованій 1895 р. за рахунок приватних пожертвувань, а також у контрактному будинку на Подолі, у чайних міського комітету попечительства про народну тверезість. Лекційну роботу серед трудящих провадило Київське товариство грамотності, при якому діяли комісія по влаштуванню загальнодоступних лекцій та підкомісія медичних читань⁸.

В Одесі народні читання проводилися з 1882 р. Слов'янським товариством. З читаннями і лекціями виступали професори університету, лікарі, кращі викладачі та народні вчителі⁹. На початку XX ст. діяльність товариства занепала. Причина цього полягала в тому, що характер читань дедалі менше задовольняв слухачів.

Жадоба знань серед трудящих була великою. Це підтверджують дані про роботу лекційного комітету при Одеській міській аудиторії, який систематично організовував читання лекцій з історії, літератури, географії, фізики, хімії, геології, анатомії тощо. З 1897 по 1900 р. відбулося 406 лекцій, які відвідало 191 027 чоловік¹⁰.

Серед слухачів переважали робітники і ремісники (у третьому році їх було 43,3%), що дивувало й захоплювало керівників комітету. «Мимоволі,— писали вони,— доводилося прийматися повагою до цих

⁴ Г. И. Чернявский, С. А. Пиналов. Внешкольное образование в России в пореформенный период (1861—1895), вып. I, Харьков, 1962, стор. 40.

⁵ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний, т. X, стор. 189.

⁶ Отчет о деятельности Киевской комиссии народных чтений за 1899—1901 гг., К., 1903. Приложение. Список членов Киевской комиссии народных чтений.

⁷ Отчет о деятельности Киевской комиссии народных чтений за 1899—1901 гг., стор. 51.

⁸ Отчет о деятельности Киевского общества грамотности в 1904 г., К., 1905, стор. 69, 73, 76.

⁹ Что такое народный университет, стор. 52.

¹⁰ Отчет о деятельности лекционного комитета при Одесской городской ауди-
тории за 1897—1900 гг., стор. 3, 8, 49.

людей, які, простоявши 12 годин біля якогось верстата, чи в чавуно-ливарному цеху, чи простукавши молотом у котлі, переодягнувшись і закусивши, о 8 годині поспішали на лекцію. Воістину такі люди за-служують широкої уваги, піклування і підтримки»¹¹.

Народні читання у Харкові почалися за ініціативою Товариства грамотності з 1883 р. Вони провадилися в реальному училищі, в Москалівській аудиторії та в приміщенні міського нічліжного притулку, де слухачами були переважно фабрично-заводські робітники й чорнороби¹².

З другої половини 90-х років читання починають організовуватися на фабриках і заводах. Їх дозволяли при єдиній умові — відповідальною особою на них мав бути місцевий священик.

В архівах збереглися документи про недільні читання на багатьох цукрових заводах України. Є відомості про організацію читань для робітників Павлівського та Лозово-Павлівського рудників (Катеринославська губернія)¹³. Наприкінці 1902 р. уряд дозволив читання для робітників казенних винних складів Київської губернії¹⁴. Однак усі читання й лекції того часу характеризувалися релігійно-монархічною ідеологією і спрямовувалися на отруєння свідомості робітників.

З кінця XIX ст. організовуються народні читання і для робітників-залізничників. Прикладом можуть бути Київські головні залізничні майстерні. Читання провадилися тут з 1898 р. по неділях у приміщенні вагонного цеху¹⁵. Подібні читання відбувалися наприкінці 1900 р. і на станціях: Бобринська, Козятин, Корсунь, Фастів, Жмеринка, Окниця, Старосельці, Ковель, Здолбунів, Брест, Роздільна, Бірзула, Христинівка, а також при Одеських майстернях¹⁶.

Хоч загалом на Україні у досліджуваний період народні читання набували поширення переважно у великих містах і тільки на окремих підприємствах, хоч самодержавство і прагнуло використати їх для обмеження свідомості трудящих, для багатьох робітників ці читання були основним засобом прилучення до здобутків культури і науково-популярних знань. Адже тільки 50,8% робітників України були тоді письменними, та й вони далеко не всі могли самостійно читати літературу.

Письменні робітники мали змогу підвищувати до певної міри свій культурно-освітній рівень, користуючись безплатними народними бібліотеками й читальнями. Щоправда, робітникам не заборонялося відвідувати публічні та громадські бібліотеки, але висока плата за користування (від 3 до 9 крб. на рік, крім застави) практично робила їх недоступними для трудящих.

Царський уряд провадив щодо безплатних народних бібліотек таку ж політику обмежень і заборон, як і щодо інших освітніх установ та організацій. Для народних бібліотек була створена спеціальна цензура, щоб «охороняти младенствующий народ від спрямованої про-

¹¹ Отчет о деятельности лекционного комитета при Одесской городской аудитории за 1897—1900 гг., стор. 9, 16, 30.

¹² Отчет о деятельности Харьковского общества распространения грамотности в народе за 1896 г., Харьков, 1897, стор. 47—52.

¹³ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ СРСР), ф. 90, оп. 1, спр. 541, арк. 53.

¹⁴ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 38, 1902 р., спр. 366, арк. 1, 6, 36, 41, 84, 88, 90, 94.

¹⁵ Отчет о чтении в Киевских мастерских Юго-Западных железных дорог, 1898—1899, К., 1900, стор. 6, 9.

¹⁶ КОДА, ф. 127, оп. 782, спр. 139, арк. 1; И. Данилов. Просветительные учреждения Юго-Западных казенных железных дорог, К., 1901, стор. 19.

ти нього зловредної пропаганди антирелігійної, антинаціоналістичної, антиморальної, антиурядової»¹⁷.

Перша народна бібліотека на Україні виникла 1891 р. в Харкові, а 1897 р. вже налічувалася 141 народна бібліотека-читальня¹⁸. Більшість з них була відкрита земствами в селах.

У Києві на початку 900-х років існувало 5 безплатних народних бібліотек. Ними користувалося приблизно 3—3,5 тис. робітників і ремісників*, які становили від 5 до 25% читачів.

У Харкові обслуговували населення міських околиць 4 безплатні бібліотеки-читальні, створені в 1891—1896 рр. місцевим товариством грамотності. З 101 272 відвідувань харківських бібліотек у 1903 р. 14 027 (14,2%) припадало на ремісників і 3354 (3,9%) — на робітників та чорноробів¹⁹.

В Одесі на початку XX ст. відомі 2 народні бібліотеки-читальні²⁰. В 1895 р. відкрилася безплатна народна бібліотека в Єлисаветграді, 46% відвідувачів якої становили робітники та ремісники²¹. Наприкінці XIX ст. земство відкрило Гусинівську бібліотеку у Луганську. З 164 читачів 69 тут були робітниками найбільшого в місті підприємства — паровозобудівного заводу Гартмана. 1897 р. у Ніжині відкрило земство народну бібліотеку-читальню, якою уже перший рік користувалося 1219 чол., з них близько 30% — представники місцевого пролетаріату²².

На промислових підприємствах бібліотеки з'являються з кінця 90-х років. Існували вони за рахунок добровільних пожертвувань та незначних асигнувань підприємців і працювали під наглядом місцевих священників.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. діють бібліотеки і читальні для залізничних робітників і службовців. На станціях Південно-Західних залізниць функціонувало 15 бібліотек і 2 вагона-бібліотеки²³. Існували бібліотеки також на станціях Мерефа, Харків і Конотоп²⁴. Майже всі вони були платними, що звужувало коло їх читачів.

Незважаючи на незначну загальну кількість народних бібліотек і читалень, на надзвичайну обмеженість їх книжкового фонду, вони все ж відіграли певну роль у підвищенні загального культурного рівня робітників.

З кінця XIX ст. на Україні поширюються інші форми культурно-освітньої роботи серед трудящих — народні театри, літературно-музичні вечори, концерти, самодіяльні музичні та хорові колективи тощо. Самодержавство і цю діяльність прагнуло всіляко обмежити і регла-

¹⁷ А. И. Георгиевский. К истории ученого комитета министерства народного просвещения, Спб., 1902, стор. 156.

¹⁸ В. Л. Фармаковский. Начальная школа министерства народного просвещения, Спб., 1900, стор. 115.

* Підрахунки зроблені на підставі звітів про роботу бібліотек.

¹⁹ Отчет Харьковского общества грамотности за 1903 г., стор. 97.

²⁰ Южно-русский альманах, Одесса, 1902, отд. I, стор. 132.

²¹ «Одесские новости», 7 лютого 1899 р.

²² Ю. П. Лавров. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX — на початку XX ст. — «Український історичний журнал», 1965, № 7, стор. 50—51; Бесплатная народная библиотека-читальня Нежинского земства в Нежине, Нежин, 1898, стор. 43.

²³ Отчет о деятельности библиотек служащих в управлении дорог, на станциях и библиотеки-вагона за 1897 и 1898 гг., К., 1900; И. Данилов. Просветительные учреждения Юго-Западных казенных железных дорог, стор. 23—27; КОДА, ф. 2, оп. 38, 1902, спр. 387, арк. 1, 9; оп. 40, 1904, спр. 104, арк. 17, 20, 34.

²⁴ «Техническое образование», 1901, № 1, стор. 76; ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 227, 1904, спр. 37, арк. 11—12.

ментувати, особливо коли йшлося про постановку п'єс українською мовою. Це питання вирішував губернатор і дозволяв лише при тій умові, що того ж вечора виконуватиметься п'єса чи водевіль російською мовою. На організацію літературно-музичного вечора чи концерта теж потрібний був дозвіл губернатора, більше того, на кожний номер, що мав виконуватися українською мовою, необхідна була його особиста згода.

У великих містах України організацією театральних вистав, концертів і вечорів для трудящих займалися товариства грамотності. Своєрідними організаційними центрами культурно-освітньої діяльності були Народні будинки — установи клубного типу. На Україні Народні будинки виникають на початку ХХ ст. 5 лютого 1901 р. товариством грамотності з активною участю М. Коцюбинського, П. Мирного і В. Короленка у Полтаві відкрився Народний будинок ім. М. В. Гоголя²⁵. У драмгуртку цього будинку брали участь робітники-залізничники, а консультував його видатний український артист і драматург М. Кропивницький.

У Києві Народний будинок (нині — театр Музкомедії) був споруджений 1902 р. за ініціативою товариства грамотності на громадські кошти. На його сцені ставилися п'єси: «На дні» і «Міщани» Горького, «Дядя Ваня» і «Три сестри» Чехова, «Гамлет» і «Король Лір» Шекспіра, «Ревізор» Гоголя, «Коварство і любов» Шіллера та ін.

Крім театральних вистав, у Києві влаштовувалися літературно-музичні вечори, народні концерти тощо. Організовувала їх Київська комісія народних читань. В 1899—1901 рр. відбулося 49 загальнодоступних концертів (14 716 відвідувачів)²⁶. 23 літературно-музичні вечори, присвячені Даргомижському, Шуберту, Грибєєву, Глінці, Чехову, Рубінштейну та іншим композиторам і письменникам, 1904 р. відвідали 6581 чоловік²⁷.

Велику роботу по організації загальнодоступних вистав, вечорів і концертів провадило Харківське товариство грамотності. Споруджений ним Народний будинок, що відкрився 2 лютого 1903 р., за різноманітністю і активністю роботи був тоді одним з кращих Народних будинків у Росії і удостоєний почесного диплома на Бельгійській міжнародній виставці 1906 р.²⁸ У березні 1903 р. на його сцені виступив з двома концертами Ф. І. Шаляпін²⁹. Другий концерт на прохання робітників актор дав за значно зниженими цінами на квитки³⁰. В Харкові існували театри ще у двох Народних будинках. З 1899 р. давав вистави робітничий театр Харківського будинку робітника. На початку 900-х років на заводській окраїні Основі відкрився Народний будинок ім. Квітки-Основ'яненка. За 10 років тут показано 348 спектаклів, які відвідало 70 113 глядачів³¹.

В Одесі вистави й концерти організовувало Слов'янське товариство. У 1898 р. 31 спектакль тут подивилися 26 440 чоловік — переваж-

²⁵ О. К а з и м и р о в. Український аматорський театр. Дожовтневий період, К., 1965, стор. 90—91.

²⁶ Отчет о деятельности Киевской комиссии народных чтений за 1899—1901 гг., стор. 69.

²⁷ Отчет о деятельности Киевского общества содействия начальному образованию за 1904 г., К., 1905, стор. 38.

²⁸ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний, т. X, стор. 223.

²⁹ Отчет комитета по управлению Народным домом Харьковского общества грамотности за 1903 г., стор. 11.

³⁰ Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительных учреждений частной инициативы, Спб., 1908, стор. 194—195.

³¹ О. К а з и м и р о в. Назв. праця, стор. 90, 94.

но робітники, ремісники, солдати, учні та службовці торговельних установ³².

Робітничі драматичні гуртки й оркестри існували також на окремих промислових підприємствах України. За архівними даними в період 1899—1904 рр. аматорські спектаклі (переважно епізодично) ставилися на 13 цукрових заводах. З початку 80-х років оформився драматичний колектив робітників київських друкарень. З 1884 р. діяла трупа з робітників на Полтавському цегельному заводі³³. 1889 р. виник невеликий театр на Київському арсеналі³⁴. Музично-драматичні гуртки існували також на Київській мебльовій фабриці, на заводі Грєтера і Криванека, на Харківському паровозобудівному заводі та ін.

Аматорські спектаклі та концерти влаштовувалися також робітниками-залізничниками. Перший залізничний театр на Україні відкрився 13 лютого 1900 р. з ініціативи робітників на станції Київ-І. Керівниками його були дочка відомого класика української літератури артистка М. М. Старицька та актор П. Богданов³⁵. Репертуар театру складався з творів Островського, Гоголя, Чехова, Карпенка-Карого, Кропивницького, Квітки-Основ'яненка, Старицького та ін. На початку XX ст. спектаклі й вечори організовувалися на цілому ряді станцій Південно-Західних залізниць. 1902 р. на ст. Бобринська, Козятин та ін. виступав з концертами М. В. Лисенко³⁶.

Розглянуті вище форми культурно-освітньої роботи у досліджуваній період тільки зароджувалися. Широкого розвитку вони набули в роки революції 1905—1907 рр. і після неї.

Самодержавство не обмежувалося перешкодами і заборонами щодо розвитку культурно-освітньої роботи. Воно намагалося використати існуючі її форми в своїх інтересах. Прикладом цього може служити діяльність організованих царським урядом і церквою попечителств про народну тверезість. На Україні вони були створені у 1896—1897 рр.³⁷ Викриваючи справжню суть політики царизму в цьому питанні, лєнінська «Іскра» писала: «Російський уряд... в основу боротьби з алкоголізмом поставив не підвищення народної культури, не звільнення особи, не свободу освітніх установ, а жалюгідну подобу освітньої діяльності, насаджуваної міцною рукою помпадурів і попів — цей фіговий листок, яким уряд прикриває мерзенну наготу своєї ролі шинкаря»³⁸.

У Києві попечительство відкрило 9 чайних. У 6 з них (Лук'янівській, Курєнівській, Шулявській, Галицькій, Деміївській та Печерській) виступали самодіяльні драматичні колективи.

Завдяки активній участі у культурно-освітній роботі передових діячів російської й української культури і кращих представників робітничого класу, робітники України в період, що передував першій російській революції, мали можливість прилучатися до кращих досягнень демократичної культури, підвищувати свій культурний рівень.

У 1899 р. В. І. Ленін указував на необхідність використовувати легальні форми роботи для пробудження політичної свідомості робітників. «...Дуже можливо, — писав він, — що перші кроки по пробуду-

³² Южно-русский альманах, 1899, отд. I, стор. 41.

³³ О. К а з и м и р о в. Назв. праця, стор. 73, 89.

³⁴ Київський міський державний архів, ф. 338, оп. 3, спр. 32, арк. 28.

³⁵ И. Д а н и л о в. Назв. праця, стор. 21.

³⁶ КОДА, ф. 2, оп. 37, 1901, спр. 469, арк. 725—733; оп. 38, 1902, спр. 45, арк. 291, 293; спр. 46, арк. 726—729; спр. 46-а, арк. 181—182; оп. 39, 1903, спр. 37, арк. 244, 421—424, 429—434, 623—627, 739—749.

³⁷ КОДА, ф. 381, оп. 1, 1901—1904, спр. 59, арк. 140.

³⁸ «Іскра», вересень 1901 р., № 8.

дженню свідомості в нижчих верствах робітників повинні припасти легальній освітній діяльності. Для *партії* дуже важливо використовувати цю діяльність, спрямовувати її саме туди, де вона найбільше потрібна, спрямувати легальних діячів на розорювання тієї цілини, яку засіють потім соціал-демократичні агітатори»³⁹.

К. Є. Ворошилов, сам колишній учасник аматорського робітничого гуртка на заводі ДЮМО в Алчевську на початку 900-х років, пише у своїх спогадах: «Театральний гурток був для нас своєрідною «вечірньою школою» громадської діяльності і культурної освіти. Участь у роботі театального гуртка і в аматорських спектаклях розвивала нас, молодих робітників, розширювала наші знання, привчала цінувати силу живого слова, знаходити шляхи до сердець людей. Все це знадобилось нам потім — в агітаційній роботі, в політичній боротьбі проти жандармів і поліцейських шпигунів»⁴⁰.

Незважаючи на свою обмеженість, на поверхово-культурницький характер, легальна культурно-освітня діяльність серед робітників в умовах загальної народної темноти і неучтва сприяла підвищенню їх свідомості, розширювала їх науково-культурний і громадський кругозір і підводила до сприйняття найвищого здобутку світової культури — революційної теорії марксизму-ленінізму.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 252.

⁴⁰ К. Е. Ворошилов. Рассказы о жизни.— «Октябрь», 1967, № 9, стор. 20.

М. М. ПІКУС

ЗЕМЛЕРОБИ — БЕЗПОСЕРЕДНІ ВИРОБНИКИ НА ДАРОВАНИХ ЗЕМЛЯХ АПОЛЛОНІЯ (за папірусами з архіву Зенона)

Складні соціально-економічні відносини і політичний лад елліністичного Єгипту найповніше можуть бути відтворені на основі вивчення численних папірусів. Але великі труднощі при цьому виникають внаслідок приватного характеру переважної більшості папірусних джерел. Щоправда, з другого боку, приватні ділові папіруси мають важливе й неповторне значення. Якщо, наприклад, римські кодекси й праці юристів згадують і тлумачать загальнодержавні офіціальні документи, наводять ретельно дібрані приклади з юридичної літератури із зафіксованою в них практикою минулих часів, то папіруси висвітлюють повсякденне життя різних верст тодішнього населення, відображують його в тому вигляді, в якому воно відбувалося під впливом традицій, загальнодержавних постанов і законів, що не збереглися до нашого часу. Папіруси повідомляють про неоднорідність і складність соціальної будови населення єгипетської сільської місцевості (chóga). В радянській історіографії ця тема висвітлювалася в загальній формі в лекційних курсах і, частково, в небагатьох статтях¹. Дещо докладніше цю тему розглянули А. Б. Ранович² і (для II—I ст. до н. е.) К. К. Зельїн³. Становище землеробів у III ст. до н. е. докладно не досліджувалося. Тимчасом воно, як і становище ремісників було неоднаковим. Цікаві матеріали щодо цього містяться в деяких папірусах з архіву Зенона — управляючого дарованим маєтком глави фінансової адміністрації елліністичного Єгипту і першого помічника царя — діойкета Аполлонія. Маєток цей знаходився в Фаюмі поблизу невеличкого міста Філадельфії. Згадані папіруси містять ділові записи й листування з різноманітної тематики, зокрема з питань сільського господарства та аграрних відносин в середині III ст. до н. е. Особлива цінність папірусів з цього архіву полягає в тому, що вони походять з одного місця, сучасні ряду документів з інших зібрань папірусів і в них згадуються ті ж самі особи, хоча й в інших ситуаціях і взаємозв'язках. Папіруси Зенона, незважаючи на їх переважно приватний характер, містять проте й царські укази та розпорядження.

Зенон, як управляючий маєтком, мав ділові зв'язки з землеробами, що обробляли землі Аполлонія, а також з різними службовцями, зайнятими в дарованому маєтку. Із землеробами, як видно з папірусів, мали справу й місцеві чиновники загальної та фінансової адміністрації, судді і, навіть, сам високопоставлений діойкет Аполло-

¹ А. И. Тюменев. История античных рабовладельческих обществ. — Известия Государственной Академии материальной культуры, вып. 111, М.—Л., 1935; С. И. Ковалев. История античного общества; Эллинизм, Рим, М., 1936; Всемирная история, т. II, М., 1956, гл. IX; А. Н. Павловская. Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III в. до н. э., ВДИ, 1953, № 1 та ін.

² А. Б. Ранович. Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950.

³ К. К. Зельин. Исследования по истории земельных отношений в Египте II—I веков до нашей эры, М., 1960.

ній. Відомості про найчисленнішу найбільш експлуатовану категорію землеробів — безпосередніх виробників містяться, насамперед, у папірусах Каїрського⁴⁻⁵, Флорентійського⁶, Мічиганського⁷ та інших зібрань документів з архіву Зенона.

Цікавий матеріал містить флорентійський папірус PSI 502 від 257/6 р. до н. е. На ньому зберігся приватний лист управляючого філадельфійським дарованим маєтком Панакестора, пересланий у Мемфіс Зенону, який виконував тоді обов'язки секретаря Аполлонія. До листа додана записка Аполлонія, невдоволеного тим, що Панакестор не впорався з дорученою йому справою — організацією збирання та оцінкою врожаю на землях, колективно орендованих в Аполлонія землеробами. Крім записки Аполлонія, Панакестор додавав у листі Зенону й своє повідомлення хазяїну, який був «вражений його недбайливістю» і вимагав негайної докладної й чіткої відповіді.

Зміст донесення Панакестора такий: Аполлоній передав через економа Зоїла наказ оцінити й зібрати врожай. Панакестор приїхав 16 фамемота (12 березня) в Філадельфію і написав листа Зоїлу та його помічнику Зопріону і царським секретарям, в якому просив їх приїхати в Філадельфію, щоб разом виконати наказ Аполлонія. Але економ Зоїл був зайнятий службовим об'їздом підвідомчого йому нома і надіслав свого представника Паюеса лише через 12 днів. Тоді ж приїхали й царські секретарі. Панакестор разом з чиновниками готують 5 днів зробив обмірювання орендованих кожним землеробом ділянок з урахуванням виду посіву (*katá georgon kai katá phyllon*). Закінчивши цю справу, Панакестор, Паюес і царські секретарі скликали орендарів і повідомили їм «гуманні пропозиції» (*philanthgora*) Аполлонія, бажаючи на цій основі оцінити врожай і скласти договір. Землероби обіцяли обговорити пропозиції, але через 4 дні сховалися в храмі, відмовилися від запропонованої їм оцінки, посилаючись на те, що Аполлоній раніше уклав з ними договір, за яким орендарям належала третина врожаю. Панакестор і номарх Даміс довго не могли умовити селян і звернулися за допомогою до економа Зоїла. Але той знов заявив, що не має на це часу. Через три дні Панакестор і Даміс повернулися в Філадельфію і, оскільки селяни, незважаючи на нові вмовляння, твердо стояли на своєму, запропонували кожному з них окремо, самому визначити прийнятну для нього знижену орендну плату. Про ці знижені оцінки Панакестор і Даміс повідомили Аполлонія, після чого почали вимірювати землю під сезамом (*кунжутом*). Вимірювання проводилося разом із царськими секретарями, за спеціальними списками, переданими ними Панакестору та Дамісу. Закінчуючи свого листа, Панакестор обіцяв зібрати достатню кількість зерна і просив Аполлонія нікого не звинувачувати у недбайливості.

Із змісту листа видно, що група селян (жоден з них не згадується по імені) орендувала в Аполлонія досить значну ділянку землі. За складеним договором, селянам належала третина зібраного врожаю. Розмір належної селянам за договором частки врожаю свідчить, що вони підлягали оподаткуванню рентою — податком (*ekphórgion*)

⁴⁻⁵ C. C. Edgar. Zenon papyri. (Catalogue Général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire) t. 1—4, 1925—1931. t. 5 (вид. O. Guéraud et P. Touquet), 1940—1951. (Далі — PCZ).

⁶ G. Vitelli та ін. Papiri greci e latini. Pubblicazioni della Società italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto. Firenze 1912—1957 (Далі — PSI).

⁷ C. C. Edgar. Zenon papyri in the University of Michigan Collection. Ann Arbor. 1931 (Далі — PMZ).

і, отже, були царськими землеробами. Як видно з листа, Аполлоній, з невідомих причин, у період завершення жнив (у Фаюмі він закінчується наприкінці березня.— М. П.), одностороннє змінив умови оренди на шкоду селянам. Мабуть, він попередньо погодив це з економом Зоїлом, оскільки саме той передав Панакестору записку Аполлонія. Участь економа в цій справі була необхідна, по-перше, тому, що дарований маєток кінець-кінцем належав до категорії царських земель і, по-друге, тому, що частину угідь маєтку орендувала група царських землеробів. Але економ Зоїл ухилився від особистої участі в переговорах з селянами, пославшись на свою зайнятість. Це була цілком мотивована відмова. З інструкції економу, що міститься в Р. Tebt. 703⁸, відомо, що він був зобов'язаний систематично перевіряти стан посівів на ділянках царських землеробів. Становище Зоїла було складним. Як царський чиновник фінансової адміністрації, він був безпосередньо підлеглий діюкету Аполлонію, але, згідно з інструкцією, повинний був запобігати зловживанням щодо царських землеробів. Тимчасом у даному випадку мали місце утиски землеробів з боку самого Аполлонія, який хотів свавільно змінити попередньо погоджені умови оренди, завищити оцінку врожаю, щоб стягнути з селян більші податки. Зоїл зобов'язаний був стежити за тим, щоб селяни зберігали платоспроможність щодо царської казни і, отже, мав, припинити зловживання Аполлонія, але побоювався свого начальника і тому намагався ухилитися від активної ролі в цій справі. Незважаючи на це, Зоїл змушений був відрядити свого представника Паюеса. Прибули й два царських секретаря-басілікограма-тея. Це підкреслює, що селяни були царськими землеробами.

Важливо відзначити, що Панакестор і царські чиновники вимірювали землю і врожай у кожного землероба окремо. Звідси випливає, що, хоча договір був укладений з групою селян, кожний з них працював на своїй ділянці окремо і персонально відповідав за це перед властями.

Селяни засівали свої ділянки різними видами рослин. Крім зернових, вони вирощували маслянисті культури. Це теж відповідає загальній картині посівів на царській землі. Не вся орендована земля була ріллею. Частина її була цілинною, яку, можливо, селяни повинні були з часом освоїти. Цим, мабуть, пояснюється й присутність номарха, який відав питаннями культивування нових земель.

Вид протесту проти сваволі адміністрації, до якого вдалися селяни — переховування у храмі — був традиційним для єгипетських трудящих. Поки вони перебували на території храма, до них не можна було застосувати силу. Важливо відзначити, що селяни добивалися збереження існуючого розміру ренти. Вони протестували тільки проти погіршення свого й без того важкого становища. Цікаво, що Панакестор і комісія царських чиновників змушені були рахуватися з селянами, двічі вступали в переговори з ними. Після невдачі перших переговорів Панакестор і номарх Даміс їздили до економа Зоїла, який ухилився від зустрічі з селянами.

Підбиваючи підсумок змісту флорентійського папірусу, слід відзначити такі риси, що характеризують становище царських землеробів: 1. У відносинах з Аполлонієм, як володарем дарованого царського маєтку, і з царськими чиновниками вони виступали як група населення, що займала низьке соціальне становище — про це свідчить той факт, що жоден з орендарів не називається по імені. Тимчасом

⁸ Р. Tebt.— B. P. Grenfell, A. S. Hunt. Y. G. Somyly, E. T. Edgar. The Tebtunis, papyri, 1—3, London, 1901—1938.

всі переговори з ними власник *doreá* здійснював у присутності царської адміністрації. 2. Колективно орендована земля була поділена на частини, оброблювані індивідуально кожним орендарем, який відповідав за врожай на своїй ділянці і оцінював його разом з представниками орендодавця та царської адміністрації на чолі з главою фінансового відомства в номі — економом. 3. Сплата двох третин врожаю на користь власника землі не викликає заперечень з боку орендарів. Вони протестують лише проти спроб зменшити їх частку врожаю. 4. Зважаючи на великий розмір орендної плати, вона включала й ренту-податок «екфоріон». Оскільки екфоріон сплачували лише царські землероби, ясно, що в папірусі йдеться про них. 5. Землероби були дуже бідними людьми, які терпіли від сваволі орендодавця при потуранні властей, тимчасом спроба односторонньої зміни орендної плати вважалася обома сторонами неправомірною і підлягала врегулюванню загальною угодою. 6. Крім згадуваної групи селян-орендарів, у даній місцевості не було іншої робочої сили, здатної їх замінити. З метою здійснення впливу на Панакестора й царських чиновників селяни-орендарі припинили виконання своїх обов'язків і сховалися в храмі, звідки, користуючись тимчасовою недоторканістю, загрожували відмовленням від врожаю в разі, коли оцінка його не буде знижена. 7. Готовність відмовитися від частки урожаю взагалі свідчить про її незначний розмір (в разі прийняття оцінки, нав'язуваної Аполлонієм). Це — нове свідчення тяжкого становища землеробів. 8. Тимчасом вони юридично вільні. Їх пасивний опір змусив представників хазяїна землі та царських чиновників піти на невелику поступку — погодитися на диференційовану, прийнятну для кожного селянина оцінку врожаю.

Юридично вільні землероби не мали своєї землі і змушені були орендувати її на традиційних, не вигідних для них, умовах. Це відбувалося тому, що в масі своїй вони не могли займатися нічим вигіднішим і приречені були обробляти або безпосередньо царську землю, або її інші соціально-юридичні категорії, сплачуючи при цьому державі екфоріон.

У період становлення рабовласницьких відносин в умовах давньосхідної деспотії виникла можливість експлуатувати міцну ще тоді селянську земельно-водну громаду. Це загальмувало розвиток масового застосування рабської праці як у Єгипті, так і в ряді інших країн давнього Сходу.

Звичайно, в досліджувану епоху від стародавньої міцної громади залишилися тільки спогади, але традиція громади, зокрема кругова відповідальність жителів того чи іншого села полегшувала їх підпорядкування царській адміністрації. Землероби-безпосередні виробники становили, по-суті, пригнічений клас — стан, експлуатація якого в сільському господарстві робила менш вигідним масове застосування праці рабів.

Умови, що склалися внаслідок македоно-грецького завоювання, безперечно, погіршили становище царських землеробів. Але, експлуатовані птолемеевською державою, вони опинилися під її своєрідним заступництвом. Державі було вигідно зберегти якнайдовше цю категорію трудового людю.

Факти, що підтверджують справедливність такого висновку, містяться й в інших папірусах. Так, наприклад, в PCZ 59203 від 254 р. до н. е. повідомляється про те, як землероби села Гефестіади прислали Аполлонію скаргу на номарха Даміса. Аполлоній, посилаючись на зайнятість, ухилився від зустрічі з ображеними селянами, але в листі-відповіді запропонував їм прибути на світанку в Філадельфію

до члена судової колегії — хрематиста Петона і в його присутності вести переговори з представником Даміса Сопатром. Аполлоній писав, що, коли Даміс виявиться винним, то буде покараний. Одночасно Аполлоній повідомив про це Зенона, додавши до свого листа йому копію своєї відповіді селянам Гефестіади. Лист датований 30 фаменота, тобто часом закінчення жнив.

Слід звернути увагу на те, що Аполлоній у своїх листах називає жителів Гефестіади «*laoi*» — терміном, яким в епоху еллінізму греки визначали нижчі верстви місцевого населення. Тимчасом помічник царя Аполлоній починає свій лист до них трафаретним вітанням «*Apollónios tois en Nephastiádi laois chairein*» («Аполлоній вітає *laoi* Гефестіади») і закінчує його «*érroste*» («Будьте здорові»). Ніхто з жителів села не названий (як і в PSI 502) по імені. Аполлоній звертається до них як до єдиного цілого — групи *laoi*. Інший папірус PCZ 59204 містить додатковий матеріал з цієї справи. З нього стає відомим, що того ж дня в Філадельфію прибув член колегії хрематистів цього району Петон, який мав терміново розробити й винести рішення в двох справах — по скарзі землеробів з Гефестіади і в справі броваря й торговця пивом Амменея. Зокрема Амменею слід було влаштувати очну ставку з контролером-збирачем, що звинувачував його. Про Амменея йдеться й в папірусі PCZ 59202. Отже, з документів видно, що конфлікти зокрема з питань умов і виконання договорів між Аполлонієм і царськими чиновниками, з одного боку, і царськими землеробами, ремісниками й торговцями — з другого, розбираються в стислі строки членом колегії хрематистів цього району тобто суддею, який займався з'ясуванням конфліктів між греками й тубільним населенням. У даному випадку справу вів Петон. Те, що він був членом колегії хрематистів, видно також з папірусу PMZ 39 (254 р. до н. е.). У листах Аполлонія доручення з'ясувати згадані дві справи одному судді подане як звична практика. І безіменна група землеробів і названий по імені ремісник і торговець мали рівні юридичні права. Їх справи вирішувалися в загальноприйнятому порядку в звичайному для того часу суді.

Цікавим з точки зору визначення соціального статусу *laoi* є лист економа Зоїла Панакестору (PCZ 59815) від 5 грудня 257 р. до н. е. Зоїл відповідає на лист Панакестора, який просив прислати людей для проведення сівби. Зоїл пише, що потрібні люди знаходяться на святі в іншому місці. Після їх повернення додому, вони будуть розшукані. Панакестор буде про це повідомлений і повинний буде когось вислати за ними. Наприкінці листа Зоїл, у свою чергу, просить Панакестора прислати людей для доставки деревин.

У листі знов фігурують безіменні місцеві селяни. Мабуть, у Зоїла були списки людей, зобов'язаних виконувати певні роботи. Тимчасом ці люди знаходяться по-сусідству, на святі. Треба чекати закінчення свята і повернення селян, причому невідомо, скільки їх буде виявлено. Зміст розглянутого листа доводить певну юридичну свободу місцевого залежного сільського населення, що намагалось ухилитися від повного виконання своїх повинностей. Інакше чим же пояснити, що економ Зоїл збирається розшукувати тих, що зобов'язані виконувати повинність, причому не певний у тому, яку кількість їх вдасться зібрати?

Крім пасивного опору своїм експлуататорам єгипетські селяни розрізнено застосовували й більш активні форми протесту. Так, з PSI 380, що містить лист Германія (який відав доглядом за худобою на пасовиськах неподалік від одного з сіл) до Зенона стає відомим такий факт. Селяни вважали, що пасовиська, порослі очеретом, на яких паслися стада Аполлонія, належать їх селу. Між ними й управ-

лінням дарованого маєтку виникали конфлікти, тому, для їх врегулювання Зенон послав свого представника Менодора із спеціальним розпорядженням, очевидно, на користь Гермія та його пастухів. Гермій писав Зенону: «Доти, поки його (Менодора.— М. П.) чекали, ми були на першому місці, оскільки всі боялися, що ти запропонуєш щось рішуче» (PSI 380 рядки 2—4). Але Менодор загубив, або, боячись реакції селян, сказав, що загубив у дорозі лист Зенона. Дізнавшись про це, селяни напали на пастухів і Гермія, не дозволяючи їм пасти худобу в очереі, і досить сильно побили їх. Як образно сказано в листі, «народ напав на нас і покриття пастухів руками». Наскільки тяжким було «покриття руками», видно з того, що Гермій після цього лікувався від заподіяних йому ран.

Це був стихійний виступ безіменних селян. Вони мали свою худобу і боролися за право переважного або, навіть, виключного використання пасовиськ, якими вони звикли користуватися в околицях свого села. Згадка в цьому папірусі про економа уточнює соціальне і юридичне становище цих селян як царських землеробів.

Відомості про подібний же випадок містяться й в іншому документі (PMZ 98). У фрагментарному листі Зенону, написаному, мабуть, якимось місцевим чиновником, повідомляється про затримання місцевими селянами двох корів і теля, що належали особі, ім'я якої не збереглося. Із змісту листа можна зробити висновок, що ці тварини заблукали або були вкрадені. Зенон просив селян повернути худобу хазяїну, але ті відмовлялися, заявляючи про те, що вони купили її. Чиновник, автор листа пропонує Зенону провести слідство із застосуванням очної ставки. І в цьому листі йдеться про суперечки безіменного колективу селян з індивідуальним власником.

Селяни стверджували, що купили корів і теля у дружини власника тварин. Покупка була зроблена в той час, коли сам власник худоби сховався у храмі Ізиди. Факт цієї втечі в храм свідчить про загострення відносин цієї особи з основною масою землеробів.

Прийняте соціальне становище, бідність і фактична незахищеність селян від свавілля начальства, з одного боку, і зловживання та недоліки всередині самої птолемеевської адміністрації — з другого, досить чітко відображені також і в двох папірусах з Британського музею⁹ — P. Lond. inv. 2090* і P. Lond. inv. 2094 = SB 7986¹⁰. Обидва папіруси не датовані. Це — дві скарги. Одна з них адресована економу Зоїлу, друга — діюкету Аполлонію. Велика група селян скаржиться на номарха Даміса. Суть справи полягає в тому, що селяни домовилися з управлінням помістя Аполлонія про оренду поблизу Філадельфії 1000 арур** землі, частина якої не була орною. Орендарі відразу ж узялися засівати ділянки, але не змогли закінчити сівби внаслідок перешкод, що їх почала їм чинити адміністрація маєтку зокрема номарх Даміс. Орендарям не дозволили оселитися в містечку де, очевидно, були кращі житла і звідки їм було зручніше відправлятися на роботу. Даміс арештував трьох з старійшин і змусив усю групу селян відмовитися від нещодавно укладеного договору про оренду. Після примусового розторгнення договору селяни просили залишити їм працювати на цій землі батраками, але Даміс відмовив їм. Тричі скар

⁹ British Museum Papyri (P. Lond. Inv.). Машинописний текст № 2090 надіслав автору проф. С. В. Welles.

* Не опублікований.

¹⁰ F. Preisigke, F. Bilabel und E. Kiesling. Sammelbuch griechische Urkunden aus Ägypten, t. 1—7, 1915—1964.

** 1 арур ≈ 0,276 га.

жилися селяни Зоїлу, але безрезультатно. Нарешті, вони звернулися із проханням і скаргою до самого Аполлонія. Землероби ці були бідняками, але вони вважали себе знавцями ведення сільського господарства і в своїх скаргах і проханнях висловлювали свої поради щодо поліпшення поганого, на їх думку, ведення сільського господарства в маєтку і, навіть, просили економа Зоїла надати їм можливість особисто поговорити про це з діюкетою (P. Lond. inv. 2094 = SB 7986, рядок 5). Ці селяни не мали, мабуть, у своєму селі ділянок орної землі і, отже, були артіллю сільськогосподарських батраків або найнижчою категорією професіональних орендарів — своєрідної групи виробників в умовах, що склалися в елліністичному Єгипті внаслідок тривалого розвитку азіатської форми власності та зіткнення її з античною. Але, можливо, в своєму постійному місці проживання вони були царськими землеробами, тяжке становище яких змушувало їх кидати свої ділянки і орендувати землі у володіннях Аполлонія.

Номарх Даміс тому, мабуть, примусив селян розторгнути договір про оренду, що вони повинні були обробляти ділянки, кинуті у своєму селі. Цією ж обставиною можна пояснити й пасивність економа Зоїла, який не побажав втручатися в цю справу. Становище його було двоїстим і в цьому випадку. Як економ він мусив, насамперед, захищати інтереси царської казни (басілікона) і сприяти заходам номарха, але, тимчасом він був підлеглим голови басілікона — діюкета Аполлонія, який саме й уклав з селянами договір про оренду 1000 арур з особистих володінь і, отже, зловживав своїм становищем на шкоду інтересам царської казни, відволікаючи селян від роботи за місцем проживання.

Характер соціального та юридичного становища цих землеробів визначався залишками общинної організації, про що свідчить наявність кількох старійшин, які очолювали селян-орендарів. Але, можливо, це були і не старійшини, а тимчасово (на час уходу з сіл) вибрані старші. Незважаючи на своє принижене становище, ця група землеробів мала певні права юридичної особи, яка могла укладати договори. Ці договори можна було розторгнути лише при документальному погодженні обох сторін. В розглянутому випадку згода групи селян-орендарів була досягнута під тиском представника царської адміністрації. Факт участі в цій справі номарха і економа ще раз вказує на те, що ці селяни були царськими землеробами.

Цікаве те, що група пригнічених царських землеробів наполягає на зустрічі й переговорах особисто з самим діюкетою. Про те, що такі переговори відповідали юридичним нормам елліністичного Єгипту свідчить випадок (в PCZ 59203), коли Аполлоній відповів на скаргу селян, що сам не має часу на зустріч, але надсилає свого представника.

Про безвихідне становище землеробів-батраків свідчать факти, викладені в PCZ 59410. Тут група селян скаржиться управляючому маєтком Зенону, що їм надані житла гірші ніж іншим. Це свідчить про те, що ця група землеробів прийшла на тривалий строк, причому адміністрація маєтку зобов'язана була надати селянам житла.

Безвихідне становище землеробів-батраків вимальовується і в PCZ 59316 від 250 р. до н. е. Тут пишеться про те, що землероби, які залишили було надані їм житла, знов повернулися. Це сталося тому, що в селян не було іншого виходу. У своєму селі вони мали невеликі ділянки землі, які не потребували застосування праці всіх членів сім'ї, тому частина жителів змушена була шукати засобів існування в іншому місці.

З розглянутих документів не видно, щоб усі згадані групи селян працювали під примусом. Навпаки, деякі просять, щоб їх залишили на роботі (P. Lond. inv. 2090 і 2094 = SB 7986), інші заперечують проти зменшення частки їхнього врожаю на орендованій ділянці (PSI 502), є такі, що претендують на кращі житлові умови (PCZ 59410) тощо. Можливо, це були сезонні робітники, що працювали так рік у рік.

Зміст частини розглянутих папірусів вказує на те, що функції старійшин і старших у цих селян були різні. В одному випадку (PCZ 59622 і PCZ 59520) вони — поняті або помічники урядового чиновника, в другому (P. Lond. inv. 290 і 2094 = SB 7986) вони вже виступають проти заходів номарха Даміса. Все це вказує на незначну роль і несаможиттєвість селянських старійшин — бліду тінь своїх стародавніх попередників. У PSI 627, що є відомістю видачі ячменю старійшинам з Мемфіса, імена згаданих осіб грецькі. Це свідчить про те, що старійшинами називали не тільки представників місцевих селян, а, взагалі, старших на будь-яких роботах. Недарма Зенон видавав їм, як і іншим своїм службовцям, натуральне постачання. Тут воно видане ячменем, що вказує на низьке соціальне становище перелічених старійшин із греків. Можливо, вони очолювали групи селян, які працювали в районі Мемфіса, де був інший дарований маєток Аполлонія. Крім старійшин роботою селян керували декатархи (десятники). У PCZ 59204 згадані декатархи, що відали «тілами» (*ta sómata*), які працювали, а в PSI 675 і в PMZ 113 згадуються декатархи, які відали упряжками волів і, очевидно, були також наглядачами над селянами. Функції старійшин і декатархів у той період були, в основному, однакові.

Розгляд папірусів з архіву Зенона дає підстави зробити висновок, що основна маса землеробів, з якими має справу адміністрація дарованого маєтку є пригніченою робочою силою, що постійно терпить від багатого землевласника й царської адміністрації. Проте, експлуатація селян юридично обумовлена на основі місцевих традицій. Селяни юридично вільні, вони подають заяви, скарги, судяться, виступають при цьому не лише проти приватних осіб, але й проти представників адміністрації. Статус цих селян ґрунтується, хоч і на часто порушуваних, але визнаній обома сторонами (експлуатованими й експлуаторами) юридичній основі.

Зміст розглянутих документів заперечує висловлювану в історіографії думку, що перед великим власником в Єгипті вільні робітники і раби зливалися в загальну масу. Навіть діюкет Аполлоній, його управляючі Панакестор і Зенон, представники адміністрації та судових органів не ставлять під сумнів їх юридичну свободу колектива землеробів-орендарів і батраків, з якими доводиться мати справу. І самі безіменні землероби поводять себе як особи, що добре знають свої права і енергійно відстоюють їх.

Матеріали з архіву Зенона свідчать про наявність у країні великої кількості місцевої дешевої робочої сили в особі бідних землеробів-орендарів і батраків, позбавлених права власності на землю. Таке становище в елліністичному Єгипті, державі, що входила до складу античного середземноморського рабовласницького світу, робило практично непотрібним застосування рабської праці в сільському господарстві дарованих маєтків у скільки-небудь значних розмірах.

Зачітки

ІЛЛІЧ У КОСТІНО

У роки громадянської війни на базі деяких підмосковних приватновласницьких господарств — Воронцово, Корзинкіно, Костіно та інших з ініціативи Ф. Е. Дзержинського були організовані невеликі радгоспи ВЧК. Продукція їх використовувалась для харчування працівників багатьох державних установ Москви. Згодом радгоспи стали ще й будинками відпочинку: сюди направлялись на перепочинок і лікування люди, вкрай виснажені непосильною працею і постійним недоїданням. В середині 20-х років ці господарства, виконавши своє основне призначення, були ліквідовані, а їх господарство передано місцевим організаціям.

Крім радгоспу Корзинкіно, де В. І. Ленін був у березні 1922 р., лише колишньому маєтку Костіно довелося увійти в історію. Тут жив, відпочивав і працював Володимир Ілліч Ленін.

А було це так. Наприкінці 1921 р. внаслідок тяжкої і напруженої роботи стан здоров'я В. І. Леніна різко погіршився. На початку грудня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б), турбуючись про життя вождя, вирішило надати йому відпустку.

В грудні В. І. Ленін жив у Горках, наїздом буваючи в Москві. В кінці місяця він виступав з доповіддю на IX Всеросійському з'їзді Рад. Але стан здоров'я Володимира Ілліча не поліпшувався. 31 грудня час відпочинку йому продовжили. Політбюро ухвалило: «Надати В. І. Леніну шеститижневу відпустку з 1 січня 1922 р. з заборобою приїжджати до Москви для роботи без дозволу Секретаріату ЦК». Було запропоновано визначити «певний один час в день для переговорів по телефону з найбільш важливих питань»¹.

Водночас постало питання і про місце відпочинку вождя. У цей час контрреволюція в Росії активізувала свою злочинну діяльність. Весною 1922 р. органи ВЧК-ГПУ розкрили змову правих есерів. В глиб країни проникали агенти заклітого ворога Радянської влади Савинкова. Були ліквідовані контрреволюційні організації «Козача рада правобережної України» і «Восьмий повстанський район». У таких умовах Володимиру Іллічу проживати в Горках стало небезпечно.

Враховуючи все це, Політбюро ЦК погодилося з пропозицією Ф. Е. Дзержинського, щоб В. І. Ленін переїхав з Горок. Знайти безпечніше місце було доручено Т. П. Самсонову, члену колегії і начальнику секретного відділу ВЧК, який і запропонував поселити Леніна в Костіно, колишньому маєтку московського фабриканта Крафта, в двадцяти шести кілометрах від Москви по Володимирському шосе, недалеко від ст. Болшево.

У січні Т. П. Самсонов приїздив в радгосп на деякий час і готував все необхідне до приїзду Леніна. А незабаром приїхав подивитись Костіно і Володимир Ілліч. «День був похмурий, непогожий. Різкий холодний вітер гнав по землі нескінченні хвилі поземки,— згадує Т. П. Самсонов.— Всі дороги замело снігом. Я знав, що сьогодні приїде Володимир Ілліч, чекав на нього, весь час турбувався, щоб приїзду його не перешкодила погода. Через хвилювання я не міг сидіти в приміщенні і вийшов на вулицю. Відійшов неподалік від дому і, вдивляючись в лісну дорогу, побачив, як з-під кошлатих, засніжених алей виринала машина. Це були автосани, якими користувався звичайно В. І. Ленін для зимових поїздок за місто. Вони важко буравили сніг, пробиваючись вперед. Нарешті автосани зупинились. Дверці розчинились, і з автосаней швидко вийшов Володимир Ілліч. З ним приїхали Надія Костянтинівна і Марія Іллінічна. Ми допомогли їм вийти з машини.

Володимир Ілліч, привітно посміхаючись, запитав мене:

— Замерзли?

— Ні, не замерз,— відповів я.— Треба думати, замерзли Ви, Володимире Іллічу? В таку пургу приїхали.

¹ В. І. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 699.

— О, ні,— сказав Ілліч.— Я звичний до морозів, та й одяг у мене теплий.

Ми всі попрямували до будинку. Повільно йдучи, Володимир Ілліч роздивлявся будови маєтку. По дорозі я придивлявся до Леніна. Тримався він, незважаючи на хворобу, досить бадьоро, жартував, згадував сибірські сніги і тут же домовлявся зі мною, що йому розбудують добрі лижі. Проте вони у нас уже були. Знаючи, що Володимир Ілліч любить в короткі хвилини відпочинку побродити по лісу з рушницею, ми їх припасли ще раніше.

Зайшли в будинок. Нам подали чай. Володимир Ілліч розпитував про стан господарства садиби і його перспективи на майбутнє. Після чаю, попрощавшись, Володимир Ілліч разом зі своїми супутницями відбув на автосанях до Горок, обіцяючи приїхати днів через два»².

Умови для відпочинку в Костіно були прекрасні. Радгосп розташувався в мальовничому куточку Підмосков'я. У східній частині садиби простягалася стара алея, обсаджена ялинками і липами. До будов радгоспу прилягав липовий парк, який на заході обривався великим ставком з крутими засніженими берегами. Маєток був невеличкий: в центрі — колишній панський будинок, поряд дача і неподалік кілька господарських будов. А навкруги сосновий бір. Лише вдалині виднілось маленьке село Костіно — близько тридцяти селянських хат.

Володимир Ілліч відмовився поселитися в панському будинку. Йому припав до смаку приземкуватий флігель, який стояв на краю парку і саду. Його і підготували під житло.

17 січня В. І. Ленін прибув удруге в Костіно і уже надовго. Цього разу з ним приїхала лише А. М. Сисоєва, яка жила в родині Ульянових і допомагала їм по господарству. Як і вперше, привіз Володимира Ілліча на автосанях П. С. Космачов.

Для охорони була створена варта, до складу якої входило кілька чоловік. Комendanтом варті призначили Ф. І. Сотникова, досвідченого чекіста, члена партії з 1917 р.

Цікаві дані про життя В. І. Леніна в Костіно залишили у своїх спогадах А. М. Сисоєва і П. С. Космачов. А. М. Сисоєва згадує: «Їхали ми на автосанях... Речей взяли з собою мало: постіль, мішок білизни. Приїхали, розташувались в будиночку. В мій обов'язок входило піклуватися по господарству: готувати сніданок, обід, вечерю, прибирати кімнати...

Сніданок готували на 10 годин. Після сніданку Володимир Ілліч інколи працював, потім виходив на прогулянку. Після обіду, відпочивши, працював знову... Володимира Ілліча можна було бачити на прогулянці і пізно вночі, мабуть, у нього була сильна безсонниця.

Рівно о 6-й годині вечора Володимир Ілліч приходив до їдальні пити чай. Після цього він або працював, або відпочивав. На 10 годину вечора готувалась вечеря... Такий був розпорядок дня Леніна. На обід і вечерю Володимир Ілліч ніколи нічого не замовляв»³.

П. С. Космачов розповідає: «Викликали мене, сказали, що поїду за місто на автосанях «Паккард». Приїхали в Костіно. Автосани залишили під відкритим небом, бо гаража ніякого не було.

Якось Володимир Ілліч питає:

— Де стоїть машина?

Довідавшись, що вона на вулиці, наказав отоплити сарай, який примикав до скотарника.

В мої обов'язки входило: як тільки Володимир Ілліч йшов на прогулянку, обійти кімнати, перевірити справність електропроводки. Для освітлення приміщення я використовував звичайні 12-вольтні акумулятори. По кімнатах протягнув шнурову проводку. Освітлювались, здається, всі три кімнати»⁴.

У Костіно Володимир Ілліч відвідувачів не приймав. Про те, що він живе тут, знало дуже обмежене коло людей. Навіть кореспонденція адресувалась в Горки. З близьких В. І. Леніна відвідували Надія Костянтинівна і Марія Іллінічна. Вони приїздили в суботу з вечора, залишались на неділю, а в понеділок ранком повертались до міста.

Однак незважаючи на поганий стан здоров'я, Володимир Ілліч не скористався наданою йому відпусткою, щоб добре відпочити і підлікуватись. З перших же днів свого перебування в Костіно Ленін багато і напружено працював. За півтора місяця життя тут ним було написано і відправлено до Москви понад 130 документів з питань партійного, державного і господарського будівництва, зовнішньої політики Республіки Рад»⁵.

² Будинок-музей В. І. Леніна в Костіно. Мемуарний фонд. Спогади Т. П. Самсонова.

³ Там же, Стенограма розмови з А. М. Сисоєвою.

⁴ Там же, Стенограма розмови з П. С. Космачовим.

⁵ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., тт. 44 і 54.

В Костіно Володимиру Іллічу надсилали протоколи засідань Політбюро ЦК РКП(б) і Ради Народних Комісарів, газети, листи, кореспонденції та інші ділові папери. Звідси В. І. Ленін керував партією і урядом.

Коло питань, якими займався Ілліч, було величезним: він дає численні доручення керуючому справами РНК М. Н. Горбунову й своїм секретарям, надсилає листи наркомов юстиції Д. І. Курському про боротьбу з тягатиною та завдання Наркомосту в умовах нової економічної політики, передивляється проект нової постанови ВЦВК про Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції і в листі до Й. В. Сталіна дає зауваження щодо поліпшення роботи цього органу⁶.

В цей час В. І. Ленін вносить до Політбюро ЦК пропозицію про поїздку М. І. Калініна в хлібні райони України з метою зібрати продовольство для потреб голодуючих, запитує Держвидав про хід видання географічного атласа, пише Є. А. Літкенсу — заступнику наркома освіти — з приводу додаткового виділення Московському вищому технічному училищу приміщень для факультетів, просить переслати листа в Лондон Л. Б. Красіну про необхідність прискорити закупку і доставку хліба в країну⁷.

З господарських питань Ленін особливу увагу приділяє первісткам електрифікації країни — Каширській та Волховській електростанціям. Ще з самого початку будівництва Володимир Ілліч постійно стежив за своєчасним забезпеченням їх всім необхідним. Дізнавшись про обурливий факт затримки навантажених вагонів для Каширбуду, Ленін вимагає від заступника наркома шляхів сполучення розслідувати безладдя і суворо покарати винних. В іншому листі на ім'я заступника наркома тергівлі А. М. Лежави він пропонує прискорити справу замовлення турбін для Волховбуду⁸.

В численних листах до Наркомфіну та Держбанку Володимир Ілліч Ленін розробляє практичні заходи по розгортанню торгівлі, пише про необхідність посилити контроль Держбанку над нею і боротьбу, спрямовану на витіснення приватного капіталу з цієї сфери, а також відстоює непорушність монополії зовнішньої торгівлі⁹.

В кореспонденції до О. Д. Цюрупи, заступника голови Раднаркому, В. І. Ленін висловлює свої думки про новий порядок роботи РНК, РТО і Малого РНК, розробляє заходи щодо поліпшення і спрощення діяльності вищих державних установ. З того, як детально Володимир Ілліч інструктував у цих листах своїх заступників, помітна турбота, щоб його тривала відсутність не позначилася на роботі Раднаркому¹⁰.

Тут же, в Костіно, В. І. Ленін, продовжуючи підготовку до генуезької конференції, першої міжнародної конференції за участю радянської Росії, пише такі документи, як «Проект директиви заступнику голови і всім членам Генуезької делегації»¹¹, «Проект директиви ЦК РКП(б) для Радянської делегації на Генуезькій конференції»¹². В них підкреслено, що основним завданням делегації є боротьба за мир та економічне співробітництво народів, встановлення ділових торговельних відносин з країнами Західної Європи.

Крім поточної роботи, Ленін у Костіно написав дуже важливу статтю «Замітки публіциста»¹³. В ній Володимир Ілліч говорить про величезні труднощі, неминучі при побудові соціалізму у відсталій і нечувано розореній країні, в капіталістичному оточенні. Він знову і знову відстоює принципи нової економічної політики, яка була розрахована на подолання розрухи, зміцнення союзу між робітничим класом і селянством, побудову фундаменту соціалістичної економіки, на перемогу соціалізму. В цій же статті В. І. Ленін пише про міжнародний комуністичний рух, його успіхи й труднощі, висловлюючи тверду впевненість, що молоді компартії країн Заходу стануть авангардом пролетаріату в своїх країнах, підніматимуть трудящих шляхом повсякденної копіткої роботи до революційної свідомості і революційної боротьби.

«Замітки публіциста» — одна з останніх великих праць В. І. Леніна. На жаль, Володимир Ілліч її не закінчив. Він розробив детальний план статті, але написав

⁶ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 143, 146, 146—147, 155—156, 159, 164, 165, 169, 170, 172, 175, 175—176, 176—177, 177—178, 181, 184, 188, 189, 190, 191, 191—192, 192, 195; Твори, т. 35, стор. 457.

⁷ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 372; т. 54, стор. 123, 127, 171.

⁸ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 54, стор. 128, 129, 138.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 469—470, 471; т. 36, стор. 513—514; Полн. собр. соч., т. 54, стор. 131—133, 139, 159, 190.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 459—461, 462, 463, 464; Полн. собр. соч., т. 44, стор. 366—367, 368—369.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 374—376.

¹² Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 44, стор. 382—384.

¹³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 170—177.

лише три розділи. Багато думок з цього плану Ленін використав у доповіді на ХІ з'їзді партії і окремі положення виклав у статті «Про значення війовничого матеріалізму»¹⁴.

Так у праці й відпочинку минав час... І ніхто з працівників радгоспу, селян Костіно не знав, що поряд з ними у невеличкому флігелі жив Володимир Ілліч Ленін. Лише один надзвичайний випадок допоміг навколишнім жителям довідатись про це.

Наприкінці лютого, перед самим від'їздом Володимира Ілліча з Костіно, в господарстві виникла пожежа — загорівся скотарник. Сюди збіглися робітники радгоспу і селяни. Прибув на місце пожежі й Володимир Ілліч. Він же керував і гасінням. Автосани в гаражі і худоба були врятовані, але будівля згоріла. Тільки під час цього випадку костінці дізнались, що новий постоялець — це голова Раднаркому В. І. Ленін.

Повернувся Володимир Ілліч з Костіно до Москви 1 березня 1922 р.

У квітні 1939 р. за рішенням Центрального Комітету партії в будинку, де відпочивав взимку 1922 р. В. І. Ленін, був відкритий меморіальний музей. Всім, хто приїжджає у Болшево, впадає у вічі будиночок з широким ганком, який прикрашає двометровий шпиль. У правому крилі розміщені меморіальні кімнати, де жив і працював Володимир Ілліч. Коридорчик направо від входу веде в робочий кабінет. Біля стінки між двома вікнами невеликий письмовий стіл. На ньому — телефонний апарат старого зразку, настільна лампа і просте письмове приладдя. Навпроти круглий плетений столик з двома такими ж півкріслами. На стіні дві картини. В кутку великий кабінетний годинник.

Проте в кабінеті Володимир Ілліч працював мало, а здебільшого приймав у ньому гостей з Москви, розмовляв по телефону з Кремлем. Працювали тут Надія Костянтинівна і Марія Іллінічна, коли вони затримувались в Костіно.

З кабінету, через невеличкий передпокій, вів хід до їдальні. В центрі — обідній стіл, під полотняною скатертиною. Обстановку їдальні доповнюють чотири віденські стільці, старовинний диван, шафа-буфет і невеличкий столик з мармуровою покриттям, на якому стоїть графин з водою.

Наступна кімната, суміжна з їдальнею, була спальнею. Тут часто й працював Ленін. Навпроти вхідної двері, в кутку — етажерка з пожовклими від часу книжками і газетами. Біля вікна стоїть письмовий стіл з чорнильним прибором і настільною лампою. Коло протилежної стіни — ліжко з нічним столиком, на який інколи переносилась лампа.

При вході в будинок, у коридорі, стоїть акумуляторна батарея, яка освітлювала жилі кімнати. Лампочки були невеличкі, всього по 16 свічок.

В інших трьох кімнатах, які раніше були службовим приміщенням, розташована експозиція: дублікати рукописних матеріалів, фотографії та інші документи про життя та діяльність В. І. Леніна в січні — лютому 1922 р.

Минуло майже півстоліття з того часу, як Ленін жив у Костіно. Все тут змінилось. На місці невеликого села і радгоспу ВЧК, серед боліт і лісів, за роки Радянської влади виросло сучасне велике місто з численними житловими будинками, школами, лікарнею, Палацом культури. Місто росте й упорядковується. Але основною будівлею тут був і залишається дерев'яний будиночок, де жив і працював геній людства Володимир Ілліч Ленін.

А. І. ГОРОБЕЙ, В. В. НОВИКОВ

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192—201, 227—268.

ЧЕРНІГІВСЬКІ ХОДАКИ ДО В. І. ЛЕНІНА

У перші дні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції багато посланців від заводів, фабрик, військових частин, сіл, волостей і повітів країни йшли в Петроград до вождя революції, голови Раднаркому Володимира Ілліча Леніна. Про одну з таких делегацій з Чернігівщини згадував у своїх спогадах колишній нарком землеробства О. Г. Шліхтер. Якось до нього в прийомну зайшло троє селян. «Серед них, — писав він, — особливо виділявся показний сивобородий старик, справжній селянин, який, здавалось, тільки-но відірвався від сохи. Він звернувся до мене з розпитами, які стосуються індивідуальних конкретних потреб його села в земельному питанні, одержав від мене всі роз'яснення і вказівки, але в той час, як усі інші делегації, одержавши відповідь, звичайно зразу ж йшли — я помічаю, що мій старий йти не збирається. Чекаю, що буде далі... Трохи пом'явшись і по-

кректавши, як це звичайно роблять селяни в скрутних випадках, старий питає мене:

— Товаришу, як би побачити Леніна?

— А навіщо, — кажу, — він Вам потрібен?

— Не можу поїхати додому, не побачивши товариша Леніна. Я повинен його побачити і повинен сказати потім своїм, що я його бачив. З таким наказом послали мене сюди мої односельчани. Вони мені сказали: «Неодмінно від самого Леніна узнай, що і як треба робити».

Бажання старого мене дуже зацікавило. Подібне спілкування самої «землі», самих мас, що творять революцію в глухих закутках далекої провінції, з виразником інтересів цієї революції, з її душою і мозком — з Леніним здалося мені не позбавленим тактичного значення... Леніна треба було неодмінно показати селянському делегатові, і я цих селян до нього привів. І треба було бачити через 2—3 хвилини це буквально — говорю без перебільшення — натхненне щастям обличчя сивобородого старика, коли він вийшов від Леніна.

— Спасибі, товаришу, — дякував він мені, — тепер я все розповім дома.

Обличчя старого говорило про щире і глибоке довір'я до Комуністичної партії, яка вперше і всерйоз, по-справжньому здійснила заповітні думи селянства про землю¹.

Довгі роки було загадкою, хто ж ті чернігівські селяни, яким у числі перших ходаків випало щастя побувати у Леніна, говорити з ним. Доля їх цікавила багатьох. Автору цих рядків теж немало часу довелося попрацювати в архівах Ленінграда і Москви в пошуках членів делегації, розмовляти з багатьма учасниками боротьби за перемогу Великого Жовтня на Чернігівщині.

Якось у Центральному державному архіві Жовтневої революції СРСР в Москві, переглядаючи підшивку маленької пожовклої газети «Деревенская беднота», я звернув увагу на статтю Ал. Алтаєва «Обман в деревне», надруковану в № 36 від 28 листопада 1917 р. Там розповідалося, що в редакцію прийшли уповноважені від кількох сіл Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії і розповіли про те, що діється останнім часом у їхньому краї. Делегатами були: від с. Кренидівка Хильчицької волості — Макар Андрійович Лузгарьов, від с. Велика Березка Протополівської волості — Артем Іванович Усиков і від с. Зноб-Новгородське Радземської волості — Федір Панасович Стариков.

Вдома вони дізнались про перші декрети Радянської влади — при мир і землю. Але влада в їхньому повіті ще була в руках поміщиків і куркулів, яких підтримував Чернігівський губернський комісар Тимчасового уряду Д. Дорошенко. У волостях і не думали про розподіл поміщицьких земель, багатії верховодили у комісіях по підготовці до виборів в Установчі збори. В земельному комітеті орудували куркулі. Багатії засіли в продовольчому комітеті.

А. І. Усиков, співчуваючий більшовикам, говорив, що народ підтримує боротьбу більшовиків за землю, за права бідняків і наймитів, що в селян «явно виражений більшовицький настрій». Ф. П. Стариков скаржився на засилля поміщиків, торгівців-мародерів, спекулянтів, які грабують і обдурюють селян, розповідав, що край їх дуже темний і бідний, хліба в ньому мало через безземелля, неврожаї... В редакції узнали, що М. А. Лузгарьов, дізнавшись 12 листопада з газет «Деревенская беднота» та «Известия», які випадково потрапили до села, про переімогу революції в Петрограді і декрети про мир та землю, зібрав майже тристисячний сход селян, прочитав декрети, потім запропонував громаді створити комітет з 12 чоловік, який на першому ж своєму засіданні вирішив піти по навколишніх селах для вирішення питання про конфіскацію землі та поміщицького реманенту. 13 листопада представники від кількох сіл вирішили спорядити делегатів у Петроград дізнатись, «хто управляє країною... Від двох сіл уповноважили послати мене», — закінчив М. А. Лузгарьов свою розповідь².

Про всі ці наболілі питання, про нужденне становище односельців розповідали чернігівські ходаки Володимир Іллічу. Письменниця М. В. Ямщикова, яка тоді працювала одночасно в редакціях «Солдатской правды» і «Деревенской бедноты» і виступала під псевдонімом Ал. Алтаєв, у своїх спогадах пише: «Пригадую і ходаків з-під Новгород-Сіверського, зарослих бородами селян, у волохатих кожухах. Їх прислав до мене з запискою оліцем Володимир Ілліч: «Використайте для «Солдатской правды». Я розпитала їх про все, записала повідомлення і направила в будинок селянина. В столицю спорядили їх далекі села. Йшли вони мужньо, в невідоме місто до вождя, йшли, щоб розповісти про свої невідкладні потреби, просити захисту, просити покінчити з війною, яка розоряє села, забирає в них трудівників-годувальників»³.

¹ Спогади про В. І. Леніна, ч. 2, К., 1958, стор. 67—68.

² «Деревенская беднота», 28 листопада 1917 р.

³ «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1957, № 2, стор. 16—17.

Стаття письменниці та її спогади допомогли встановити прізвища і місце проживання чернігівських ходаків. Як же склалась їх дальша доля?

Ось старовинне с. Зноб-Новгородське (нині Середино-Будського району Сумської області). Старожили, ті, кому зараз уже далеко за сімдесят, тепло згадують селянського ватажка Ф. П. Старикова, письменну, шановану людину. Ще в 1905—1907 рр. як «бунтар» Федір Панасович переслідувався поліцією, ходив на заробітки в Донбас та інші місця. Після Лютневої революції селяни обрали його головою волосної Ради, а коли перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, за дорученням села 62-річний Федір Панасович поїхав до Леніна. Відвозив ходаків на станцію Зернове його старший син 26-річний С. Ф. Стариков. Він добре пам'ятає селянський сход біля церкви, де батько розповідав односельцям про революційний Петроград, про зустріч з Леніним, закликав їх організовано ділити поміщицькі землі, створювати комуну. Цю розповідь підтвердила велика група старожилів Зноб-Новгородського. Від початку 1919 р. до весни 1920 р. Федір Стариков працював у Новгород-Сіверському повітовому ревкомі. На роботі захворів тифом і помер у березні 1920 р.

Гідними батька були діти Ф. П. Старикова. Старший син Степан, повернувшись після поранення на фронті імперіалістичної війни, у 1919 р. був активістом села, боровся в партизанському загоні під час німецької окупації, працював головою комнезаму, організатором колгоспу в Зноб-Новгородському. Другий син Яків бився за владу Рад у дивізії червоних козаків В. М. Примакова, в роки Великої Вітчизняної війни служив на бронепоезді, в артилерійських частинах Червоної Армії. Третій син Іван, кадровий офіцер Радянської Армії, героїчно загинув у роки Великої Вітчизняної війни під Ленінградом.

Дуже поважали селяни іншого ходака — А. І. Усикова — розумну, ділову людину, майстра на всі руки, що свого часу працював робітником на цукровому заводі. Він роз'яснював селянам Великої Березки основні лозунги більшовицької партії, її земельну політику. Повернувшись з Петрограда від Ілліча, він на базі маєтку поміщика Калугіна створив і очолив першу в селі комуну. Люди з навколишніх сіл приходили подивитись, як господарюють комунари, як перетворюють у життя поради Леніна. Не знав спокою Артем Іванович у роботі. 1921 р. обірвалося світле життя організатора Калугинської комуні. Його також скосив тиф.

Третій чернігівський ходак — делегат від с. Кренидівка М. А. Лузгарьов. Старі брати його, сини, односельці розповідають, що Макар Андрійович одразу ж після Лютневої революції став першим активістом у селі, згуртовував людей на боротьбу з куркулями, поміщиками, закликав їх підтримувати більшовиків. Повернувшись з Петрограда, він на сході ділився враженнями про столицю пролетарів Росії, про зустрічі з Леніним, просто, переконливо роз'яснював селянам політику ленінської партії, від немирного боротьбу з багатіями. Макар Андрійович також створив у селі комуну, понад рік очолював її, учив селян господарювати по-більшовицьки.

Наприкінці 1918 р. в «нейтральній зоні» на півночі України формувались частини Червоної Армії, які вирушали визволяти рідний край від німецьких загарбників і петлюрівців. У районі Середино-Буди формувалася Новгород-Сіверський полк Тимофія Черняка. Сюди прибув разом з сільськими активістами і М. А. Лузгарьов. Всю громадянську війну пройшов він у рядах червоних воїнів. Після закінчення війни був головою Кренидівського волосного комітету більшовиків. Пізніше Макар Андрійович переїхав до Люботинського району Харківської області, де створив комуну «Червона долина». Потім протягом багатьох років очолював різні ділянки виробництва. Помер 1959 р.

Такі короткі відомості про чернігівських ходаків до Володимира Ілліча, полум'яних пропагандистів ленінських ідей на селі.

М. Д. БРЕЗКУН

АНТИРЕЛІГІЙНА ПРОПАГАНДА ЛЕНІНСЬКОЇ «ИСКРЫ»

Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях дали глибоке наукове визначення релігії, розкрили її класову суть і реакційність. «Релігія, — говорив К. Маркс, — є опіум народу»¹. Маркс і Енгельс протягом усього свого життя вели рішучу боротьбу з релігією. Вони закликали робітників звільнити трудящих не тільки від економічного і політичного гніту, але й від духовного рабства, зокрема релігійного дурману.

Вірний учень К. Маркса і Ф. Енгельса й продовжувач їх вчення В. І. Ленін завжди надавав великого значення боротьбі проти релігії. Організуючи газету

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 415.

«Искру» для ідейного і організаційного згуртування соціал-демократичної партії, тісного поєднання соціалізму з робітничим рухом, Ленін підкреслював, що газета буде широким фронтом вести культурно-освітню роботу серед населення, чим сприятиме також визволенню трудящих від релігійного гніту.

У статті «Політична агітація і «класова точка зору», надрукованій в «Искре», Володимир Ілліч писав: «І чим більше поширюватиметься освіта в народі, чим більше релігійні забобони витіснятимуться соціалістичною свідомістю, тим ближчий буде день перемоги пролетаріату, яка визволяє всі пригноблені класи від їх поневолення в сучасному суспільстві»².

Ставши політичною трибуною для викриття реакційної діяльності царського уряду, «Искра» на своїх сторінках систематично друкувала матеріали, які розкривали класову суть православ'я, реакційність релігійної ідеології, збагачення духовенства за рахунок віруючих тощо.

Російський клерикалізм, — повідомляла «Искра», — у 1899 р. мав 66780 храмів, часовень і молитовних будинків, об'єднаних у 61 єпархіальне управління. Ці релігійні установи обслуговували близько 200 тис. служителів культу, монахів і монахинь³.

Підростаюче покоління Росії перебувало під систематичним впливом і постійним наглядом духовенства. У кожній початковій школі та в середніх учбових закладах викладались спеціальні дисципліни, за допомогою яких молоді прищеплювались релігійні догми, ідеалістична мораль.

Загальноосвітній рівень населення Росії в ті роки був дуже низький. За даними перепису 1897 р., 76% населення України віком від 9 до 49 років було неписьменним. Серед селян неписьменних налічувалося близько 80%, а серед жінок — 90%. У Білорусії неписьменних було 82%, а в Узбекистані — 98,2%⁴.

Православна церква була одним з органів царської державної машини, яка дбала про зміцнення самодержавства і духовне пригнічення народу. Вона була воєрогом прогресивних сил, передової думки, захищала приниженість людської гідності перед нерозгаданими таємницями природи і суспільного розвитку.

Викриваючи перед народом політику царського уряду в справі організації освіти, Російська соціал-демократична робітнича партія у першотравневій листівці в 1901 р. писала: «Народ навмисно тримають у темряві, віддаючи народні школи під нагляд попів і поліції, переслідуючи чесних вчителів, забороняючи їм читати навіть ті газети, які дозволені цензурою»⁵.

Користуючись великими привілеями царизму православна церква та її духовенство мало великі прибутки за рахунок віруючих. Так, у лютому 1902 р. газета «Искра» писала, що найактивнішим вкладником ощадних кас було духовенство, яке зберігало там 46 млн. крб. «Народна темнота і безправ'я, — підкреслювала «Искра», — ось капітал, з якого попи здобувають великі проценти»⁶.

Духовенство відігравало реакційну роль в суспільному житті, активно підтримувало самодержавство, боролось проти революційного руху і поширення марксистських ідей. Представники церкви, щоб відвернути трудящих від революції, розповсюджували серед населення контрреволюційну літературу, яку, зокрема на Україні, видавали Києво-Печерська і Почаївська лаври, організовували єврейські погроми⁷.

Спираючись на широку мережу релігійних установ, «біле і чорне» духовенство православної церкви, — писала «Искра», — намагається проникнути всюди і скрізь, де тільки можливо, в самі надра народного життя, у ролі вчителя, фельдшера, проповідника, помічника й уболівальника у прикростях та хворобах, і скрізь, і всюди несе свою реакційну пропаганду. Володіючи різними спеціальними органами, православна церква має змогу легко і наполегливо проводити свою лінію в широких колах міського й сільського населення⁸.

Глибоко пропагуючи ідеї соціалізму, газета «Искра» пояснювала, що соціалізм передбачає звільнення людства від усякого рабства, в тому числі й від рабства духовного, оголошує війну релігійній ідеології та її представникові — церкві.

Російська соціал-демократія боролась за повне відокремлення церкви від держави, за усунення церкви від керівництва народною освітою, за повну свободу совісті.

У проекті програми російської соціал-демократичної робітничої партії, який

² В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 302.

³ «Искра», 1 вересня 1903 р., № 47.

⁴ Развитие социалистической культуры в союзных республиках, М., 1962, стор. 84, 119, 205.

⁵ «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 239.

⁶ «Искра», 15 січня 1902 р., № 15.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 77.

⁸ «Искра», 1 вересня 1903 р., № 47.

було надруковано на сторінках «Искры»⁹, говорилося про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, запровадження обов'язкової загальної і професійної освіти для всіх дітей до 16 років, постачання дітей бідняків їжею, одягом і підручниками за рахунок держави. Влітку 1903 р. II з'їзд РСДРП прийняв першу Програму партії, в якій повністю були стверджені вимоги про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Пропагуючи Програму партії, «Искра» викривала підлу діяльність духовенства і систематично вела боротьбу проти носіїв релігійної ідеології, які вірно служили самодержавству й експлуататорам, виступали проти робітників.

Весною 1903 р. у період піднесення революційного руху в Донбасі, місцеве духовенство посилювало свою боротьбу проти робітників. «Искра» повідомляла, що під рутченківської церкви, яка містилася у центрі рудника, з амвона лавав революційних робітників, називав їх неуками. У відповідь на це місцеві соціал-демократи надрукували прокламацію «Казку про попа і чорта», в якій їдко висміювали панотця, а молодь співала частівки на антирелігійні теми¹⁰.

Щоб відвернути увагу робітників від революційного руху, на машинобудівному заводі м. Єлисаветграда попи безпосередньо в цехах читали проповіді, роздавали листівки, в яких закликали поважати начальство і молитись за царя-батюшку¹¹. Однак, робітники не підтримували церковних агітаторів. Більшість з них на очах попу рвали його листівки й уважно прислухалися до промов представників місцевого комітету соціал-демократії, які закликали робітників боротись за свої права.

Газета «Искра» 1 березня 1903 р. надрукувала статтю В. І. Леніна «Самодержавство вагється». В ній ясно показано трудящим класову суть царського маніфесту від 26 лютого, спрямованого на дальше збереження самодержавства і захист його від наростаючої соціальної революції¹². Пояснюючи єзуїтський зміст цього документа, брехливість царських обіцянок робітникам і селянам, Володимир Ілліч розкрив ту реакційну роль, яка відводилась маніфестом православної церкви в справі духовного пригнічення народів. Поліпшуючи майнове становище православного духовенства на селі, царський уряд вимагав від нього не тільки посилення пропаганди релігійної моралі, а й активної участі в боротьбі проти революційного руху селян.

Гнівно протестуючи проти царського маніфесту 26 лютого, широко роз'яснюючи революційні завдання російської соціал-демократичної робочої партії, В. І. Ленін писав, що треба вимагати негайного і безумовного визнання законом свободи сходок, друку, скасування цензури, амністії всіх «політиків», утворення на селі селянських комітетів для знищення всіх решток панщини та кріпосного права, як гноблять десятки мільйонів народу, зняття поліцейської і жандармської охорони «пануючої» церкви¹³.

Соціал-демократична робітнича партія проводила широку політичну роботу серед селян. Так, весною 1903 р. у с. Вознесенка Катеринославської губернії, повідомляла «Искра», було випущено 150 прокламацій в ніч перед пасхою. Селяни читали їх біля церкви. Після служби під вранці ходив по селу й збирав листівки. Йому вдалося виявити лише декілька штук. Наступного дня він у своїй проповіді брудними словами лавав соціалістів. У ніч на пасху в селищі Євгенівка Херсонської губернії Одеський комітет російської соціал-демократичної робітничої партії розповсюджував свою прокламацію про тяжке становище селян. Дізнавшись про це, під перервав церковну службу і викликав поліцію, яка провела обшуки і арешти селян¹⁴.

Минуло багато років з часу виходу в світ «Искры», першої загальноросійської політичної газети революційних марксистів. Вона відіграла вирішальну роль у політичному вихованні робітничого класу, в створенні марксистської партії та виробленні її ідейних і організаційних принципів.

Газета «Искра» вела непримиренну боротьбу за чистоту марксистської теорії, проти опортуністів і різних форм буржуазної ідеології. Активні виступи її проти релігії і церкви фактично поклали початок масовій антирелігійній роботі Комуністичної партії серед трудящих, за повне їх визволення від релігійного дурману.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, Комуністична партія здійснила свої програмні положення, прийняті на II з'їзді РСДРП щодо релігії і церкви. Ленінським декретом про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 20 січня 1918 р., було законодавчо закріплено наслідки багаторічної боротьби робітників і селян проти релігії за свободу совісті.

⁹ «Искра», 1 червня 1902 р., № 21.

¹⁰ «Искра», 15 квітня 1903 р., № 38.

¹¹ «Искра», 15 серпня 1903 р., № 46.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 302—307.

¹³ Там же.

¹⁴ «Искра», 15 липня 1903 р., № 44.

Нова Програма КПРС вимагає посилення науково-атеїстичної пропаганди серед трудящих, «терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань, що виникли в минулому на ґрунті пригніченості людей стихійними силами природи і соціальним гнобленням, через незнання справжніх причин природних і суспільних явищ»¹⁵. Боротьба за подолання цих пережитків і повне визволення всіх радянських людей від релігійного дурману — запорука нових успіхів комуністичного будівництва.

А. П. ЄВТУШЕНКО

¹⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 389.

НОВІ БІБЛІОГРАФІЧНІ ВИДАННЯ НА ТЕМУ: «В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА»

Нині, напередодні відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, великого значення набуває широке ознайомлення трудящих через систему політичної освіти, шляхом організації доповідей, бесід, лекцій з літературою про зв'язки Ілліча з Україною. Про матеріали, присвячені даній проблемі, інформують численні бібліографічні видання.

Нещодавно завершено п'яте Повне зібрання творів В. І. Леніна. Відшукати нові документи, статті, вітання, листи, телеграми Володимира Ілліча про Україну допоможе довідник¹, який складається з алфавітного покажчика творів В. І. Леніна і предметного покажчика. В останньому даються посилання лише на твори, документи, листи, що не ввійшли до 4-го видання. Таблиця співвідношення нумерації томів і сторінок дозволяє використати предметний покажчик до 4-го видання для розшуку матеріалів у 5-му. Під рубрикою «Україна» в покажчику вміщено понад сто посилань на відповідні твори Ілліча. Цій же темі присвячено окремі рубрики. Використання предметного покажчика тим важливіше, що багато праць не включено до поки що найбільш повної з проблеми «В. І. Ленін про Україну» бібліографії², хоч у ній і представлено ряд документів, які не ввійшли до 4-го видання. Відомості про нові матеріали щодо України, включені до повного зібрання творів В. І. Леніна, містить також стаття М. Липовченка³.

У працях І. О. Гуржія та В. Г. Сарбея⁴ є чимало посилань бібліографічного характеру на твори В. І. Леніна, присвячені соціально-економічній історії України, зв'язкам Володимира Ілліча з українськими більшовицькими організаціями, боротьбі з буржуазним націоналізмом, за встановлення й утвердження Радянської влади на Україні.

Важливе бібліографічне видання здійснює бібліотека Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, яка з 1963 р. щоквартально випускає бюлетень творів основоположників марксизму-ленінізму і літератури про їх життя та діяльність⁵. На жаль, тираж бюлетеня обмежений — 250 примірників. У ньому зазначаються перші і наступні публікації творів В. І. Леніна, зокрема українською мовою. Подається література про життя Ілліча, а також історичні місця, пов'язані з його діяльністю. В рубриці «Образ В. І. Леніна в літературі і мистецтві» представлено матеріали, присвячені вождю революції, а також втіленню його образу в театрі, кіно, музиці, скульптурі. Окремий розділ показує вивчення діяльності Володимира Ілліча й увічнення його пам'яті. Допоміжний апарат складається з алфавітного покажчика авторів і списку видань, розписаних у бюлетені.

Книжковою палатою Української РСР видано бібліографію творів Леніна, що

¹ Алфавитный указатель произведений, вошедших в Полное собрание сочинений В. И. Ленина. Предметный указатель к новым произведениям В. И. Ленина, включенным в Полное собрание сочинений В. И. Ленина, М., 1966. X, 758 стор.

² В. П. Титаренко. В. І. Ленін про Україну, Харків, 1961. 272 стор.

³ М. Липовченко. Безсмертна скарбниця ленінського генія. (До виходу Повного зібрання творів В. І. Леніна). — «Комуніст України», 1965, № 10, стор. 11—21.

⁴ І. О. Гуржій і В. Г. Сарбей. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України, К., 1960. 54 стор.; їх же. В. І. Ленін о некоторых вопросах истории Украины. — «История СССР», 1960, № 2, стор. 170—185.

⁵ К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. Ежеквартальный бюллетень изданий произведений основоположников марксизма-ленинизма и литературы об их жизни и деятельности, вышедшей в СССР.

вийшли на Україні окремими виданнями⁶. У вступній статті П. М. Шморгуна розповідається про друкування лєнінських праць та колосальну й небезпечну роботу по їх розповсюдженню у дореволюційній Україні, про публікації радянського часу. Вступна стаття подає відомості про дореволюційні видання ширше, ніж сама бібліографія. Це пояснюється тим, що до покажчика не ввійшли праці, надруковані в періодичній пресі, збірниках, у вигляді листівок. Бібліографічні матеріали про видання творів В. І. Леніна є також у працях Й. А. Багмута і П. М. Шморгуна, Й. Д. Ремезовського⁷. М. Ф. Дмитрієнко склала бібліографію праць Володимира Ілліча, що з'явилися у більшовицьких газетах України від березня 1917 р. до лютого 1918 р.⁸ Українські вчені-історики, особливо в останнє десятиріччя, вносять великий вклад у дослідження теоретичної спадщини В. І. Леніна. Проблему «В. І. Ленін і Україна» досліджують І. О. Гуржій, С. К. Гутянський, І. І. Коломійченко, М. І. Куліченко, М. Н. Лещенко, М. М. Липовченко, А. В. Лихолат, Й. Д. Ремезовський, В. Г. Сарбей, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун, О. Т. Юрченко та ін. Огляд праць українських істориків з цієї проблеми написав А. В. Санцевич⁹. В підрядковій бібліографії зазначено понад сто назв опублікованих після ХХ з'їзду КПРС монографій, збірників, брошур, статей, які розглядають лєнінські твори щодо минулого українського народу, зв'язки В. І. Леніна з місцевими більшовицькими організаціями, його роль як натхненника й організатора боротьби за Радянську владу на Україні. У бібліографії праць учених Харківського університету¹⁰ описано окремі видання, монографії, брошури, статті, що свідчать про серйозний вклад харків'ян у теоретичну розробку спадщини вождя революції.

Бібліографічний щоквартальник «Нові книги УРСР» дав до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна список літератури (1967, № 10, 12), що вийшла на Україні в 1961—1966 рр. В алфавітному порядку зазначено 91 назву суспільно-політичних праць, а також твори художньої літератури, переклади російських видань, присвячені В. І. Леніну. У бюлетені про свої плани в цьому напрямку повідомили видавництва Політвидав України (1967, № 29) і «Дніпро» (1967, № 19). Стаття В. Панашенка і Ж. Бендика (1967, № 23) розповідає про колекцію прижиттєвих видань творів В. І. Леніна, що зберігається в Державній історичній бібліотеці УРСР.

У ряді бібліографічних видань краєзнавчого характеру представлені твори Володимира Ілліча про окремі місцевості України. Так, Львівська обласна бібліотека створила анотований покажчик його праць щодо економічного й суспільно-політичного розвитку Західної України¹¹. Бібліографія творів В. І. Леніна, монографій, документів та інших матеріалів про поширення лєнінських ідей у Західній Україні зроблена А. Д. Ярошенком¹². Одеською обласною бібліотекою опублікована бібліографія¹³ праць Леніна про розвиток промислового капіталізму і становище робітників Одеси в дожовтневий період, про революційні події та діяльність місцевої партійної організації, боротьбу трудящих проти інтервентів і білогвардійців у роки громадянської війни, про відбудову народного господарства. В покажчиках, що складалися обласними бібліотеками у зв'язку з написанням багатотомної історії міст і сіл Української РСР, вміщуються матеріали про твори й висловлювання В. І. Леніна, пов'язані з даною територією.

На жаль, не всі бібліографії складено на відповідному для такої важливої теми рівні. Безумовно, значний інтерес представляє виданий Запорізькою бібліотекою

⁶ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1965). Бібліографічний покажчик, Харків, 1966. 180 стор.

⁷ Й. А. Багмут і П. М. Шморгун. Твори В. І. Леніна на Україні. (Видання, розповсюдження і переклад), К., 1960. 143 стор.; Й. Д. Ремезовський. Із історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період.—«Збірник наукових праць кафедри історії КПРС Київського університету», 1960, № 5, стор. 119—135.

⁸ М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, К., 1967. 176 стор. Див. Додаток І. Праці В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917—1918 рр.

⁹ А. В. Санцевич. Праці українських вчених з проблеми «В. І. Ленін і Україна»,—«Український історичний журнал», 1967, № 4, стор. 129—138.

¹⁰ Х. С. Надель. Работы научных сотрудников Харьковского университета о деятельности В. И. Ленина, опубликованные после XX съезда КПСС.—Вестник Харьковского университета, 1964, № 1. Серия — история КПСС, вып. 1, стор. 158—163.

¹¹ В. І. Ленін про Західну Україну. Рекомендаційний анотований покажчик творів. Склад Ю. М. Грайданс, Львів, 1961. 36 стор.

¹² А. Д. Ярошенко. Під лєнінським прапором. (В. І. Ленін і революційний рух Західної України), Львів, 1961. Бібліографія стор. 90—94.

¹³ В. І. Ленин и революционная Одесса. Рекомендательный указатель литературы. Составил П. Т. Миронов, Одесса, 1961. 45 стор.

ім. О. М. Горького покажчик «В. І. Ленін і Запоріжжя»¹⁴. Проте в його бібліографічних описах і анотаціях допущені прикрі помилки. Наприклад, замість «розшарування» — «розташування» (№ 2), «Грієвз» замість «Грієвс» (№ 5). В описі промови В. І. Леніна на 2-й Всеросійській нараді відповідальних організаторів по роботі на селі 12 червня 1920 р. (№ 6) випущені слова «відповідальних організаторів» і «12 червня 1920 р.» Тут же дано посилання на стор. 195 замість 145, де надрукована доповідь В. І. Леніна про міжнародне становище та завдання Комуністичного Інтернаціоналу. Допущена помилка в описі № 8. Поліграфічне оформлення здійснене логано.

Тема «В. І. Ленін і Україна» фігурує у планах Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР, Львівської наукової бібліотеки, Книжкової палати УРСР, Політвидаву України. Ці бібліографії, що готуються до 100-річчя з дня народження вождя світового пролетаріату, мають показати зв'язки В. І. Леніна з українським народом, вклад радянських учених у розробку ленінської теоретичної спадщини, відтворення образу Ілліча в українській літературі, мистецтві і служити пропаганді марксизму-ленінізму серед широких мас населення.

С. В. СОРОКОВСЬКА

¹⁴ В. І. Ленін і Запоріжжя. (Покажчик літератури), Запоріжжя, 1966. 14 арк.

ПЕРШИЙ ПОПУЛЯРИЗАТОР К. МАРКСА В УГОРЩИНІ

Перша в Угорщині стаття про К. Маркса була надрукована в листопаді 1871 р. в буржуазно-ліберальному журналі «*Hazánk s a külföld*» (Батьківщина і світ) під заголовком «Доктор Карл Маркс. Засновник і духовний вождь інтернаціоналізму». У ній йшлося про те, що Паризька Комуна привернула до Інтернаціоналу загальну увагу, спростовувалися наклепи на Інтернаціонал. Одночасно було вміщено портрет К. Маркса — великого вождя міжнародного пролетаріату, обличчя якого, за висловом автора, випромінювало «розум і благородні почуття»¹. Автор підкреслює, що його тривале особисте знайомство з Марксом ще більше посилює це враження. Матеріали про життя і творчість великого мислителя-революціонера свідчать про добру обізнаність автора з творами Маркса та Енгельса.

Автором цієї статті та інших матеріалів про Маркса і І Інтернаціонал, надрукованих в угорській періодичній пресі у 1871—1872 рр., був журналіст Аладар Дьєрдь (1844—1906). До 1871 р. він жив за кордоном, у Лондоні особисто познайомився з Марксом, відвідував наради Генеральної Ради, засідання якої в той час були відкритими.

Особливий інтерес викликає та обставина, що А. Дьєрдь родився у м. Хуст на Закарпатті, де провів своє дитинство, і до останніх днів свого життя зберігав зв'язки з рідним містом.

Батько А. Дьєрдя Йозеф Дьєрдь (1813—1862) — лікар з прогресивними поглядами — досліджував мінеральні джерела і місцеву флору. Радянські дослідники Л. Сочка та О. Фединець дають високу оцінку його еволюціоністичним поглядам, які він розвивав ще до появи праць Дарвіна².

Аладар Дьєрдь не був соціалістом, але писав свої статті під значним впливом марксистського вчення. Вихований на традиціях буржуазної революції 1848—1849 рр., часником якої був його батько, на спадщині Шандора Пететфі, А. Дьєрдь був переконаним прибічником Лайоша Кошута, з яким зустрічався за кордоном. Він примикав до радикальної буржуазної опозиції, яка виступала проти офіційної урядової політики періоду дуалізму. Автор численних праць з образотворчого мистецтва, географії, А. Дьєрдь перекладав також твори В. Гюго, Ж. Верна та ін. У 1874 р. у його перекладі вийшли з друку «Мертві душі» М. Гоголя.

Про кампанію наклепів проти Інтернаціоналу після придушення Паризької Комуни Маркс писав: «Апокрифічні історії і викриття «таємниць» Інтернаціоналу, безоромна підробка офіціальних документів і приватних листів, sensationні телеграми — це швидко йшло одно за другим; всі джерела наклепів, що були в розпоря-

¹ György Aladár. Dr. Marx Károly (Az Internationalé alapítója és szellemi ezére). — «*Hazánk s a külföld*», november 23, 1871, стор. 47.

² А. А. Сочка, А. А. Фединець. Закарпатський доктор медицини Йосиф Дьєрдь — еволюціоніст додарвиновської епохи. «Матеріали ХХІ наукової конференції Ужгородського держуніверситету», К., 1967, стор. 86—88.

дженні продажної респектабельної преси, враз відкрились, і ринув цілий потік мерзот, щоб потопити ненависного ворога»³.

У цих умовах публікація в 1871—1872 рр. статей А. Дьєрдя про Маркса та Інтернаціонал була виступом на захист Маркса та Міжнародного Товариства Робітників. Ці матеріали були також спрямовані на захист керівників робітничого руху Угорщини, які в червні 1871 р. були заарештовані і віддані до суду за організацію демонстрації солідарності з паризькими комунарами, за участь в Інтернаціоналі.

Наукове і об'єктивне висвітлення діяльності і завдань Інтернаціоналу, розповіді про своє членство в Міжнародній Асоціації Робітників були сміливим і благородним кроком Дьєрдя. Його статті були складовою частиною кампанії протесту проти переслідування керівників угорського робітничого руху, сприяли їх виправданню під час процесу у квітні 1872 р.

Статті А. Дьєрдя про Маркса і Інтернаціонал мають важливе значення ще й тому, що вони є першими матеріалами, які ознайомили угорських читачів з важливими теоретичними основами наукового комунізму, з питаннями стратегії і тактики міжнародного робітничого руху, очолюваного К. Марксом і Ф. Енгельсом.

У цьому ж плані великий інтерес являють дві серії статей про Інтернаціонал і робітничий рух, опубліковані в цьому ж журналі наприкінці 1871 — на початку 1872 р.⁴ Перша серія розповідає про програму і завдання Інтернаціоналу, тут повністю перекладено написаний Марксом «Тимчасовий Статут Товариства»⁵.

Надзвичайно цікавою є серія статей, опублікована в жовтні 1871 р. в газеті «А Нон» («Батьківщина»), де А. Дьєрдь описує свої особисті враження про діяльність Інтернаціоналу, про зустрічі з Марксом⁶.

Всупереч реакційним наклепникам, які вигадували про Інтернаціонал безглузді нісенітниці, Дьєрдь підкреслював, що Міжнародна Асоціація Робітників не таємна організація. Багато цікавого повідомляв автор про Маркса, якого вважав душею Генеральної Ради, про особисте життя вождя робітничого класу, який увесь свій геній присвятив служінню ідеям соціалізму. «Його чуб став сивим,— пише А. Дьєрдь,— але його настрої як і раніше бадьорі і молодечі. Надзвичайно обширні знання і його дотепні зауваження, в першу ж хвилину приковують до нього увагу співбесідника... коли Маркс говорить про свої цілі, тоді «палкі почуття так і вириваються з його уст».

Автор спогадів розповідає про чуйне ставлення Маркса до друзів, про його участь в іграх і жартах дітей. А. Дьєрдь писав, що він часто розмовляв з Марксом на історичні та політичні теми, а також про Ш. Петефі, Л. Кошута, К. Етвеша. Навпевно під час цих бесід А. Дьєрдь розповідав Марксу і про Закарпаття. Слід вважати, що статті і спогади А. Дьєрдя про Маркса дійшли до Закарпаття і були першими звітками про великого мислителя-революціонера і про його безсмертне вчення.

Відзначаючи 150-річчя з дня народження великого основоположника наукового комунізму, варт згадати про людину, яка в умовах розгулу реакції осмілилася розповісти про Маркса правду, зуміла показати його благородні людські риси, розкрити наукову глибину і велич його теоретичної думки і донести все це до читачів віддаленого від центру міжнародного робітничого руху куточка Європи.

Я. І. ШТЕРНБЕРГ

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 128.

⁴ György Aladár. Az Internationalé törekvései célja.— «Hazánk s a külföld», 1871, november 30, december 7, 14, 21; Його ж. A szocialisták és a munkásmozgalmak, 1872, február-március 7.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 14—16.

⁶ György Aladár. Emlékek az Internationalé köréből.— «A Hón», 1871, október 20—22, 25.

СТРАЙКОВА БОРОТЬБА БАТРАКІВ У КУРКУЛЬСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В 1929 р.

В історичній літературі ще недостатньо розкрито різні прояви класової боротьби в нашій країні у перехідний період. Дана замітка заповнює цю прогалину і розповідає про страйкові виступи на Україні у 1929 р. одного із загонів робітничого класу — батраків — проти останнього і найчисленнішого ворога Радянської влади — куркульства.

Це був рік перелому, початку масового колгоспного руху. Слідом за бідняками до артіль поїшли середняки. Як повідомлялося в пресі, селяни ідуть в колгоспи

цілими селами¹. Суцільна колективізація супроводжувалась ліквідацією куркульства як класу. Вступаючи до колгоспів, бідняки та середняки ухвалювали постанови про ліквідацію куркульських господарств та виселення куркулів за межі району.

В соціалістичному перетворенні села активну участь брали батраки, які мали свої особливі рахунки з куркулями. У 1929 р. поширилися страйки батраків, що відбувалися в куркульських господарствах і вливалися в загальний потік боротьби трудящого селянства за соціалістичну перебудову сільського господарства. На Україні батраки переважно страйкували в господарствах куркулів-городників, розташованих навколо великих міст: Києва, Харкова, Одеси, Херсона та ін.

Страйкова боротьба в умовах диктатури пролетаріату в період переходу від капіталізму до соціалізму мала свої особливості. Це був протест проти порушення куркулями радянського трудового законодавства, а згодом — масовий рух сільсько-господарських робітників-батраків і бідняцько-середняцьких мас за ліквідацію куркульських господарств та організацію на їх місцях колгоспів і радгоспів. Хоч за Радянської влади число батраків зменшувалося з року в рік, однак у 1928 р. на Україні їх налічувалося 377 134².

Захищаючи інтереси батраків, Радянська держава рішуче обмежувала експлуаторські тенденції куркулів і вимагала від них додержання Кодексу Законів про працю. Відповідно до постанови «Про порядок застосування Кодексу Законів про працю у куркульських господарствах», виданої Центральним Виконавчим Комітетом та Радою Народних Комісарів СРСР у лютому 1929 р., куркуль повинен був укладати з батраком договір і зазначати в ньому термін найму, основні види роботи, розмір заробітної плати і строки її видачі, тривалість робочого дня (8 годин для дорослих і 6 — для неповнолітніх), строк тарифної відпустки, право батрака на медичну допомогу (за рахунок куркуля) та ін.³

Але куркулі систематично порушували радянське законодавство. Вони відмовлялись від укладання трудових договорів, агітували батраків не вступати до спілки сільськогосподарських та лісних робітників, поширювали контрреволюційні чутки, переслідували тих, хто наполягав на укладенні договорів⁴. Радянська влада притягала порушників трудового законодавства до судової відповідальності. Так, у Вадимівці Першотравневого округу було засуджено куркуля за те, що він протягом семи років не платив своїй наймичці⁵. В ряді сіл Кременчуцької, Дніпропетровської, Прилуцької та інших округ України були викриті і притягнені до відповідальності куркулі, які не укладали договорів з батраками⁶.

Загалом на Україні протягом 1928 р. до судової та адміністративної відповідальності було притягнуто 508 куркулів за порушення трудового законодавства⁷.

Спілка сільськогосподарських та лісних робітників СРСР вела рішучу боротьбу проти експлуатації батраків, вживала заходів до укладання трудових договорів наймитів з куркулями, рекомендувала своїм членам проводити страйки в разі порушень радянського законодавства⁸.

ЦК ВКП(б) у постанові «Про роботу серед сільськогосподарських та лісних робітників і підсумки VI Всесоюзного з'їзду спілки СГЛР»⁹ та ЦК КП(б)У в постанові на доповідь ВУК у спілки сільськогосподарських та лісних робітників¹⁰ вимагали від партійних і профспілкових організацій більш рішучої боротьби проти куркульства шляхом мобілізації батрацько-бідняцьких і середняцьких мас на соціалістичну перебудову села, аж до застосування бойкотів та страйків у куркульських господарствах. Ці постанови обговорювалися на зборах членів спілки сільськогосподарських та лісних робітників, загальних зборах батраків, зборах членів КНС.

У червні — жовтні 1929 р. прокотилась хвиля страйків у куркульських господарствах різних районів України. Наймитів підтримували широкі маси бідняків, середняків, сільськогосподарських і промислових робітників. У червні відбувся страйк 300 батраків у господарствах куркулів-городників під Одесою. Почався він у знак протесту проти звільнення куркулями 11 батраків за їхню участь у зборах, які проводив Комітет спілки сільськогосподарських та лісних робітників. Куркулі спробували підкупити й залякати страйкарів. Але ті припинили роботу й звернулися до

¹ «Комуніст», 11 червня, 8 серпня 1929 р.

² Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, 1929, стор. 33.

³ «Наймит», 26 лютого 1929 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 169, арк. 30, 56, 96, 97.

⁵ Там же, спр. 22, арк. 8; «Наймит», 16 червня 1929 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 169, арк. 30, 56, 96, 97.

⁷ «Наймит», 1 лютого 1929 р.

⁸ «Наймит», 10 квітня 1928 р.

⁹ «Правда», 23 березня 1929 р.

¹⁰ «Наймит», 1 лютого 1929 р.; «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 2, стор. 8—9.

партійних, радянських і профспілкових органів з проханням ліквідувати куркульське господарства та організувати на їх землях радгосп¹¹. Радянська влада задовольнила просьбу. Куркулів було покарано судом, а на місці їх господарств утворено радгоспів¹².

Того ж місяця розпочався страйк 400 батраків у господарствах куркулів-підприємців на околиці Києва — Куренівці в зв'язку з відмовою куркулів підписати новий трудовий договір, вироблений Комітетом спілки сільськогосподарських лісних робітників¹³. На прохання страйкарів замість куркульських господарств було створено радгосп, який існує і зараз. Батраки тоді писали, що їх перемога стала можливою тільки тому, що «ними керувала Комуністична партія — авангард робітничого класу»¹⁴.

У липні страйкували батраки куркульських городніх плантацій с. Арнаутки Херсонського округу¹⁵. Профспілковий комітет виробив нові умови колективного договору, за яким куркулі мали підвищити заробітну плату, а також оплачувати понаднормову працю та невикористані вихідні дні. Куркулі відмовились це зробити, а батраки оголосили страйк. Радянський суд розглянув справу, наклав на куркулів штраф за порушення радянського законодавства й зобов'язав їх задовольнити вимоги страйкарів. Замість виконання вироку суду, куркулі темної ночі пострілювали у вікно тяжко поранили голову робітничого комітету с. Арнаутки. У відповідь на куркульський постріл загальні збори батраків і середняків села схвалили політичний Комуністичний партії і Радянської влади в справі соціалістичної перебудови сільськогосподарства і звернулися до радянських органів з проханням ліквідувати куркульське господарство, а куркулів виселити з села. Страйкова боротьба закінчилася перемогою — на городніх плантаціях було організовано колгосп «Батраки»¹⁶.

Всеукраїнський комітет спілки сільськогосподарських та лісних робітників розіслав Одеському, Київському, Дніпропетровському, Мелітопольському, Херсонському, Маріупольському, Запорізькому, Миколаївському, Харківському й Полтавському окружним комітетам директиву щодо організації страйків і бойкотів у куркульських господарствах, визначивши приводи для їх оголошення: відмова куркулів виконати вимогу профспілки про підписання трудових договорів; порушення взятих зобов'язань по трудових договорах; звільнення з роботи батраків за вступ до спілки і активну участь у роботі сільських Рад, кооперації та ін.¹⁷ ВУК вимагав серйозного керівництва страйковою боротьбою батраків з боку окружних комітетів спілки сільськогосподарських та лісних робітників.

Керуючись постановами ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та директивами ВУКу, профспілкові організації на місцях посилили роботу серед батраків, мобілізуючи на боротьбу проти куркульства. Внаслідок цього у серпні — жовтні 1929 р. страйк батраків став більш організованим. Так, страйк 425 батраків на куркульських городніх плантаціях під Ніжином перетворився на могутню демонстрацію з прапорами і гаслами, що закликали до боротьби проти куркульства. Всі вимоги страйкарів було задоволено. Органи Радянської влади протягом двох днів ліквідували куркульське господарство, передавши городні плантації спілці «Плодоовоч»¹⁸.

Страйк 500 батраків у с. Основа Херсонського округу поширився на сусідні с.с. Малі Судак, Ключову і Логову, привернувши до себе увагу всієї громадськості Радянської України. Робітничий комітет спілки сільськогосподарських та лісних робітників виробив нові умови трудового договору, за якими куркулі мали наймати батраків тільки на сезон; заробітну плату сплачували двічі на місяць і у певні дні вважали всіх сезонних батраків на роботі і після її закінчення, аж до повного розрахунку з ними тощо¹⁹. Але куркулі відмовилися підписувати такий договір. Робітничий комітет сповістив про це Херсонський окружний комітет профспілки просив дати згоду на страйк. Та правоопортуністичні елементи, що проникли до апарату Херсонського окружного, відмовчувались. Тільки після того, як загальні збори членів профспілки с. Основа висловилися за оголошення страйку й почали вимагати, щоб робітничий комітет погодив питання про страйк з окружним окружком ухвалив постанову, якою пропонував робітничому комітету «продовжувати роботу по мобілізації союзнаї маси і громадської думки навколо закріплення робітників на виноградниках на весь час сезонних робіт»²⁰. Внаслідок

¹¹ «Наймит», 16, 19, 26 і 30 червня 1929 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 22, арк. 80.

¹³ Там же, спр. 194, арк. 108.

¹⁴ «Наймит», 15 вересня 1929 р.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 202, арк. 10; спр. 22, арк. 81.

¹⁶ Там же, арк. 10.

¹⁷ Там же, спр. 22, арк. 83.

¹⁸ «Наймит», 30 серпня 1929 р.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 194, арк. 10.

²⁰ Там же, арк. 9, 11, 58.

такого ставлення окружному спілки та слабкої партійної організації села страйк у серпні 1929 р. не відбувся²¹. Тільки 20 вересня бюро Каховського райкому партії розглянуло питання про події в с. Основа, схвалило вимоги батраків, вказавши, що необхідно оголосити страйк. Підготовку нового виступу батраків с. Основа обговорювало бюро Херсонського окружного комітету КП(б)У²², яке засудило хибне ставлення президії Херсонського окружного спілки до страйкової боротьби в с. Основа.

Проте куркулі відмовились підписати нові вимоги, намагалися затягнути справу до заморозків, щоб привести до загибелі багатий урожай винограду. Тому 4 жовтня 1929 р. 500 батраків оголосили страйк, припинивши роботу. Їх підтримали бідняки і середняки сусідніх сіл — всього 3 тис. чоловік. Під час страйку було обрано страйковий комітет, до складу якого ввійшло 11 чоловік. Страйкарі вимагали від куркулів підписати нові трудові договори і звернулися до органів Радянської влади з проханням «спільними зусиллями наймитства, бідноти і середняків побудувати радгоспи і колгоспи»²³ на місці куркульських господарств.

Страйкарів підтримали представники робітничого класу Херсона, Борислава (завод «Червоний хлібороб»), радгоспів «Перемога революції», «Новий побут», а також військові частини Червоної Армії²⁴.

Звістка про трьохтисячну демонстрацію, яка відбулась під час страйку, облетіла всю Україну. На заводах і фабриках республіки відбулися багатолюдні мітинги робітників, які схвалювали рішучий наступ сільської бідноти та її вимоги ліквідувати куркульські господарства і організувати соціалістичні господарства. На мітингах робітники приймали рішення про відрухування місячного заробітку для подання матеріальної допомоги батракам. Так, страйкарі одержали від ВУКу спілки хіміків 1 тис. крб., від Чернігівської окружної ради профспілок — 500 крб., від Артемівської ради профспілок — 500 крб., від Президії ВУКу друкарів — 200 крб.²⁵

Величезне значення для розгортання страйкової боротьби проти куркулів мала постанова Центрального Комітету КП(б)У про страйки батраків у куркульських господарствах, опублікована в день оголошення страйку у с. Основа²⁶. У постанові страйк батраків характеризувався як одна з форм наступу робітничого класу і бідняцьких прошарків проти капіталістичних елементів села — куркулів. Партійним організаціям пропонувалося серйозно готувати страйки і широко інформувати робітників промислових підприємств про хід їх з тим, щоб забезпечити допомогу страйкуючим з боку трудящих міст. Бюро запропонувало окружкомам вжити заходів до ліквідації куркульських городніх господарств навколо міст й організувати замість них великі радгоспи й колгоспи. Виконуючи вказівки ЦК КП(б)У і окружних комітетів КП(б)У, партійні й профспілкові організації посилили роботу по мобілізації мас на страйкову боротьбу проти куркульта, проводили загальні збори батраків сіл і селищ, на яких заслуховувалися доповіді про події, що відбулися в с. Основа, приймалися рішення про виступи проти експлуататорів-куркулів.

Значною подією тих часів був страйк батраків селищ Малі Судакі, Ключова і Лугова на Херсонщині, який відбувся згідно ухвали загальних зборів батраків 8 жовтня 1929 р. У постанові зборів висувалися нові вимоги трудовому договору²⁷. Куркулі відмовилися прийняти ці вимоги, і Мало-Каховський робітничий комітет оголосив страйк 200 батраків, в ході якого в Ключову прибули представники профспілкових організацій, батраків, бідняків і середняків різних сіл, у тому числі й Основи, а також представники від робітників промислових підприємств. Тут відбулася двотисячна демонстрація батраків, бідняків і середняків²⁸. Мітинг у Ключовій ухвалив звернення до всіх трудящих СРСР та обрав делегацію з 25 чоловік для поїздки до Харкова, щоб просити уряд УРСР ліквідувати куркульські господарства в Основі й організувати великий виноградарський радгосп. Делегація прибула до Харкова 20 жовтня 1929 р., де її зустріли робітники міста, які закликали батраків до дальшої боротьби проти експлуататорів, за ліквідацію куркульських господарств і організацію радгоспів і колгоспів²⁹. Уряд Радянської України повністю задовольнив прохання батраків і трудящих мас села.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6, од. зб. 766, арк. 278.

²² Там же.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 22, арк. 81.

²⁴ «Наддніпрянська правда», 8 жовтня 1929 р.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 194, арк. 176, 181, 183, 186.

²⁶ «Наймит», 4 жовтня 1929 р.; «Вісті» ЦК КП(б)У, 1929, № 18, стор. 10—11.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 194, арк. 80.

²⁸ «Комуніст», 10 і 13 жовтня 1929 р.

²⁹ «Харьковский пролетарий», 22 жовтня 1929 р.

Таким чином, страйки батраків у куркульських господарствах України значною мірою сприяли перемозі трудового селянства над його класовим ворогом. Ця страйкова боротьба мала велике політичне значення, оскільки в ході її незмірно зросла свідомість і політична активність не лише батраків і бідняків, а й середняків. Страйковий рух батраків був однією з форм наступу робітничого класу на куркульство, певною складовою частиною боротьби за ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації.

С. В. БОСИЙ

ПРО ПЕРЕБУВАННЯ А. В. ЛУНАЧАРСЬКОГО НА УКРАЇНІ (1920 р.)

Видатний партійний і державний діяч А. В. Луначарський народився й почав свою революційну діяльність на Україні.

З 1904 р. він перебував за кордоном, але й звідти уважно стежив за економічним, політичним і культурним розвитком України, з захопленням читав твори класиків української літератури. Для підтримки постійного контакту з українським читачем він став співробітником газети «Киевская мысль», де вмістив понад 170 своїх статей. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції його зв'язки з Україною стали ще тіснішими.

На жаль, в історичній літературі це питання ще не знайшло належного висвітлення. Правда, за останні роки в українській періодиці на цю тему з'явився ряд статей¹, але вони здебільшого мають нарисовий характер. До того ж, поза увагою дослідників залишилась діяльність А. В. Луначарського на Україні в 1920 р., за винятком побіжних згадок про його роботу в жовтні 1920 р.²

Але ж він працював на Україні й у травні — червні, коли становище республіки в зв'язку з наступом білополяків було надзвичайно тяжким. У той період Радянська Росія подала українському народові матеріально-технічну й моральну підтримку. З ініціативи В. І. Леніна на Україну прибув агітаційно-інструкторський поїзд ВЦВК «Октябрьская революция», а для допомоги в боротьбі з контрреволюцією й за колотами різних банд — великий загін співробітників Всеросійської надзвичайної комісії й бійців внутрішньої охорони. Одночасно для піднесення морального духу, мобілізації прогресивних сил на відсіч ворогові приїхав член радянського уряду Росії А. В. Луначарський.

На об'єднаному засіданні членів міської й районних Рад робітничих і червоноармійських депутатів, представників фабрично-заводських комітетів та правління профспілок Харкова він виступив з доповіддю «Чергові завдання Радянської влади України й Росії в зв'язку з походом імперіалістичної Польщі». У ній Анатолій Васильович значну увагу приділив робітничому класу Харкова, наголосивши на його авангардній ролі в боротьбі з інтервенцією: «Ми повинні напружити всі свої сили й дати зрозуміти, що існує велика, могутня Українська Радянська Республіка і її столиця Червоний Харків».

Учасники об'єданого засідання схвалили резолюцію, закликаючи всіх пролетарів України наслідувати приклад робітників і селян РСФРР, подавати всебічну допомогу робітничо-селянській Червоній Армії, яка несе трудящим визволення³.

«Вісті ВУЦВК» характеризували А. В. Луначарського, як видатного борця російського й міжнародного пролетаріату, талановитого критика, публіциста й письменника, блискучого оратора, людину багатогранної душі, величезної енергії й працелюбності⁴.

5 травня, прибувши до Харкова, Луначарський відразу включився в роботу, розгорнувши широку агітацію серед солдатів та трудящих міста. Вже о шостій годині вечора він виступав на станції Сортувальна перед військами, які йшли на Західний фронт. Понад дві тисячі червоноармійців одностайно схвалили резолюцію,

¹ О. Дейч. Луначарський і Україна.— «Літературна газета», 11 червня 1957 р.; О. Семеновский. А. В. Луначарский и украинская литература.— «Советская Украина», 1958, № 12; О. Дмитренко. Садівник прекрасного дерева.— «Літературна Україна», 23 листопада 1965 р.; Г. Григор'єв. Полтавські роки. Зустрічі з А. В. Луначарським.— «Культура і життя», 21 листопада 1965 р.;

² Л. В. Максаківа. Агитпоезд «Октябрьская революция» (1919—1920 гг.), М., 1956; В. Петров. М. И. Калинин на Украине (1920 г.), К., 1962.

³ «Вісті ВУЦВК», 7 травня 1920 р.

⁴ «Вісті ВУЦВК», 6 травня 1920 р.

яка закликала червоних бійців до розгрому інтервентів⁵. О дев'ятій годині Анатолій Васильович зробив доповідь про поточний момент у червоноармійському клубі Харкова. Бійці й командири зустріли його бурхливими тривалими оплесками. Він дав глибокий аналіз становища на Західному фронті, який становив «останню хмару російської бурі», передрікав розгром поляків: «Товариш Ленін і я,—говорив він,— як і інші відповідальні працівники, ні на хвилину не мали сумніву у швидкій ліквідації польської авантюри»⁶.

Велику увагу народний комісар освіти приділив зміцненню органів Радянської влади, наголошуючи, що для очищення радянських установ від будь-яких недоліків доведеться не раз пустити в хід «кінський шкребок»⁷.

Цього ж дня А. В. Луначарський виступив на загальних зборах комуністів частин і установ штабу Південно-Західного фронту, Харківського окружного та губернського військових комісаріатів з доповіддю про завдання Комуністичної партії й поточний момент. У прийнятій резолюції учасники зборів вітали «в особі т. Луначарського полум'яного борця нашої партії, яка завжди в найтяжчі й грізні моменти боротьби Радянських республік через своїх відповідальних товаришів озброює бойові трудящі маси полум'яним ентузіазмом і революційною дисципліною для нищівно-сміливого удару і перемоги над капіталізмом»⁸.

Перебуваючи у Харкові, А. В. Луначарський зустрічався не тільки з робітниками та червоноармійцями. 6 травня в драматичному театрі він виголосив промову про роль, значення та завдання інтелігенції в соціалістичній країні. «Ми ждемо інтелігенцію і закликаємо її в свої ряди. Який був дорогий покійний професор Тімірязєв, такі будуть нам дорогі і всі ті професори та інженери, які примкнуть до наших рядів, не за жалування, не за пайок, не з-за страху, згнітивши серце, а як істинні спеціалісти»⁹.

Доповідаючи В. І. Леніну про перебування в Харкові, А. В. Луначарський 6 травня написав:

«Дорогий Володимир Іллів,

Я в Харкові. Перші мої враження досить сприятливі. У мене був невеликий червоноармійський мітинг і великий мітинг військових комуністів. Настрій бадьорий і піднесений, зустріч у вищій мірі привітна... Сьогодні виступаю в Харкові три рази, між іншим і перед інтелігенцією...»¹⁰.

8 травня А. В. Луначарський у промові на великому мітингу залізничників Харківського вузла зупинився на характеристиці поточного моменту й завдань залізничників у боротьбі з білополяками та врангелівцями. У прийнятій резолюції робітники вузла обіцяли віддати всі сили для нормалізації роботи залізничного транспорту, щоб забезпечити швидку переброску червоноармійських частин та озброєння для потреб фронту¹¹.

Наступного дня доповідь Анатолія Васильовича про польсько-петлюрівську авантюру заслухали трудящі Петинсько-Журавлівського району міста. Учасники мітингу засудили агресивну політику польської шляхти та висловили тверду й рішучу впевненість у перемозі Радянської влади¹².

Того ж дня на іподромі відбувся парад Харківського гарнізону з участю місцевих партійних, радянських та господарських організацій. Тут були присутні Ф. Е. Дзержинський, голова ВУЦВК Г. І. Петровський та інші видатні діячі партії. А. В. Луначарський виголосив промову, в якій викрив наміри польської шляхти знищити на Україні владу Рад. «За спиною польських поміщиків,—говорив він,—тягнеться їх лакей-зрадник, авантюрист і політичний шулер Петлюра. Той самий Петлюра, який раз уже продав Україну німцям, а тепер вдруге продав її полякам». Звертаючись до червоноармійців, нарком вказав, що боротьба за свободу України — це боротьба за свободу всього світу¹³.

10 травня Анатолій Васильович прочитав у Губчека лекцію, а 11 травня виступив на II загальноміській конференції робітниць¹⁴. Його палкі промови сприяли піднесенню бойового духу червоноармійців та революційного ентузіазму робітників міста, переходу на сторону Радянської влади харківської інтелігенції. Підсумовуючи свою агітаційно-масову роботу, він відзначав: «Взагалі результатами мого перебування у Харкові я дуже задоволений. Рівним чином визнають це дещо затягнуте

⁵ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 1, спр. 385, ч. II, арк. 382.

⁶ «Вісті ВУЦВК», 6 травня 1920 р.

⁷ Там же.

⁸ «Вісті ВУЦВК», 8 травня 1920 р.

⁹ «Вісті ВУЦВК», 7 травня 1920 р.

¹⁰ В. П е т р о в. Назв. праця, стор. 43.

¹¹ Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. III, К., 1967, стор. 100—101.

¹² Там же, стор. 103.

¹³ «Комуніст», 11 травня 1920 р.

¹⁴ «Вісті ВУЦВК», 12 травня 1920 р.

перебування надзвичайно доцільним всі тутешні партійні, урядові та військові установи»¹⁵.

З Харкова А. В. Луначарський виїхав у інші міста України. У Єлисаветградському повіті він побував у Першій кінній армії. Гарне враження справили на нього бадьорий настрій і дисципліна військ. Але він відзначив відсутність систематичної політичної роботи¹⁶.

Його зауваження було враховано. У зв'язку з наступом Червоної Армії командуючий арміями Західного фронту М. М. Тухачевський 2 червня 1920 р. видав спеціальний наказ про поліпшення політичної підготовки бійців, вимагаючи від червоноармійців повністю усвідомити свій революційний обов'язок¹⁷.

У Миколаєві Анатолій Васильович провів на суднобудівному заводі мітинг робітників, що перебували під впливом меншовиків. Після його виступу було ухвалено резолюцію, яка вітала Комуністичну партію й III Інтернаціонал. «Ніхто не утримався від прийняття такої резолюції,— говорив Луначарський.— Це, можливо, і сумно з точки зору меншовиків, але для нас це дуже відрадний фактор»¹⁸.

В Одесі Луначарський виголосив промову перед делегатами губернського з'їзду профспілок, які обрали його почесним головою¹⁹. Він звернув увагу присутніх на необхідність зміцнення Радянської влади й Червоної Армії, посилення боротьби з інтервентами. Він говорив: «Я приїхав сюди не як представник Комісаріату освіти, а як представник Реввійськради Республіки саме тому, що вважаю, що тепер необхідно перш за все відстояти нашу Радянську Республіку від зовнішніх ворогів». Одночасно Анатолій Васильович вказував учасникам з'їзду на роль Комуністичної партії в пролетарській революції. Партія по дисциплінованості й незвичайних політичних успіхах,— підкреслив він,— завдяки такому великому вождю, як Володимир Ілліч Ленін, буде й надалі виконувати ту політичну роботу, яку ставить перед нами життя»²⁰. Присутність Луначарського на з'їзді внесла розлад у ряди меншовиків і зміцнила позиції більшовиків.

За 4 дні перебування в Одесі йому доводилось виступати по два-три рази на добу. Так, 26 травня він взяв участь в Одеській повітовій партійній конференції, присвятивши свій виступ зміцненню союзу робітничого класу та трудового селянства. Цього ж дня виголосив промову про становище в Криму на мітингу-параді червоноармійців прикордонного полку оборони узбережжя Чорного моря та робітників водного транспорту. Про поточний момент, міжнародне становище Радянських республік і події на польському фронті він говорив на урочистому засіданні пленуму Ради робітничих і червоноармійських депутатів з участю представників заводських комітетів та управлінь профспілок.

У прийнятій учасниками пленуму резолюції вказувалось, що робітники м. Одеси вірять «в перемогу російської революції над польськими панамі» і «в надійний союз російського, українського й польського пролетаріату», а також прохають «т. Луначарського передати Раднаркому РСФРР... гарячий привіт і запевнення в тому, що одеський пролетаріат буде чесно, подібно пітерцям і москвичам, захищати, будувати й зміцнювати Радянську владу»²¹.

В останній день перебування в Одесі, 28 травня, Анатолій Васильович зробив доповідь про завдання Комуністичної партії й поточний момент на мітингу Одеського військового гарнізону та на загальних міських зборах комуністів.

На Україні А. В. Луначарський часто виступав у місцевій пресі з пристрасними статтями, організовував випуск листівок для населення.

Від цієї агітаційної поїздки в травні й червні 1920 р. у Анатолія Васильовича залишилось приємне враження. У бесіді з співробітниками полтавської газети «Вісті» він зазначав, що в усіх прошарках українського населення Радянська влада з кожним днем завойовує все більший авторитет²².

З Полтави А. В. Луначарський в ніч на восьме червня виїхав до Харкова, а звідти в Москву, щоб доповісти В. І. Леніну про своє перебування на Україні та взяти участь у роботі II конгресу Комінтерну і сесії ВЦВК.

У 20-х роках він часто бував на Україні і підтримував тісні контакти з її партійними й державними діячами та інтелігенцією. Його промови, численні статті та книги мали величезний вплив на трудящих у їх боротьбі за зміцнення Радянської влади, за побудову нової соціалістичної культури.

В. Я. ХОМЕНКО

¹⁵ ЦДАЖР, ф. 2306, оп. 1, спр. 385, ч. II, арк. 493.

¹⁶ Там же, арк. 427.

¹⁷ Партійно-политическая работа в Красной Армии. Сборник документов, М., 1964, стор. 370—371.

¹⁸ «Вісті» Одеського губвиконкому, 27 травня 1920 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ «Вісті» Одеського губвиконкому, 28 травня 1920 р.

²² «Вісті» Полтавського губвиконкому, 9 червня 1920 р.

Довертаючись до надрукованого

ПРО НАЗВУ ПЕРШОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В МИКОЛАЄВІ

Від часу появи праць В. І. Невського та В. В. Стратена¹ і до останніх років в історичній літературі перша соціал-демократична організація, що виникла в 1897 р. в Миколаєві, називалась «Південноросійським робітничим союзом». Автори запозичили цю назву з матеріалів жандармських і слідчих органів царської влади, не взявши до уваги документи і свідчення, що суперечили цьому. В 1963 р. автор цих рядків вперше ввів у науковий обіг іншу назву цієї організації — «Союз миколаївських робітників»². Вона була прийнята і в інших працях, зокрема в першому томі «Истории Коммунистической партии Советского Союза»³. Тут збереглась у дужках і попередня назва, щоб показати, що мова йде про одну й ту ж організацію у Миколаєві. Я. Л. Журавель, у замітці про цю організацію⁴ стверджує правомірність обох назв. Проте він по-старому користується терміном «Південноросійський робітничий союз», пояснюючи це тим, що така назва зустрічається не лише в жандармських або слідчих документах, а й в спогадах окремих учасників організації.

До названих цим автором джерел, в яких організація у Миколаєві іменується «Південноросійським робітничим союзом», можна б ще додати дві брошури, що вийшли в 1900—1901 рр.⁵. І все ж це не дає підстав назву «Південноросійський робітничий союз» вважати правильною.

Фактичну сторону цього питання слід чітко відрізнити від її відображення в ряді праць, архівних джерел та спогадів. Справа в тому, що запозичена з жандармських документів назва не відповідає змісту роботи союзу, який через свою молодість і організаційну слабкість не міг вийти за межі міста і не ставив такого завдання. Крім того, цей союз не був також і місцевим осередком соціал-демократичного об'єднання півдня Росії, оскільки таке об'єднання не існувало. Нарешті, жоден документ організації не має підпису «Південноросійський робітничий союз», і не містить навіть натяку на таку назву. А без всього цього вказана назва безпідставна і неправомірна.

Оскільки миколаївський союз виник при активній допомозі одеських соціал-демократів, то походження цього терміну слід шукати в Одесі. Дійсно, в 1896 р. так називала себе одеська соціал-демократична група М. Н. Винокура та М. А. Котова, яка прагнула до об'єднання соціал-демократів півдня Росії⁶. В кінці року вона надрукувала на гектографі статут союзу, робітничої каси і бібліотеки, випустила новорічну листівку до робітників за підписом «Південноросійський робітничий союз»⁷. Січніві арешти 1897 р. припинили її діяльність. На слідстві жандарми дізнались про намагання одеських соціал-демократів утворити «Південноросійський робітничий союз». Згодом вони помітили посилені контакти між соціал-демократами Києва, Одеси, Катеринослава, Миколаєва та інших міст. Не знаючи, що активізація соціал-демократів України була викликана підготовкою до I з'їзду РСДРП, жандарми в своїх документах стали твердити про існування соціал-демократичного робітничого союзу на півдні Росії⁸. Після масових арештів у Миколаєві в січні 1898 р. слідство велося у тому напрямку,

¹ В. И. Невский. Южно-русский рабочий союз в городе Николаеве в 1897 г. М., 1922; В. Стратен. Николаевский «Южно-русский союз». (1897 г.) — «Пролетарская революция», 1922, № 9.

² «Український історичний журнал», 1963, № 2, стор. 71.

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. I, М., 1964, стор. 559.

⁴ «Український історичний журнал», 1967, № 11, стор. 110—112.

⁵ Рабочее движение в Одессе и Николаеве. Женева, 1900; Доклад о русском социал-демократическом движении Международному социалистическому конгрессу в Лондоне в 1900 г. Женева, 1901.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 70, т. 3, од. зб. 309, арк. 40—41.

⁷ Там же, арк. 41—42; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, Огляд найважливіших дізнань, проведених у жандармських управліннях за 1897 р., стор. 46—48.

⁸ В фондах ДП ОВ та МЮ, що знаходяться в ЦДАЖР СРСР, зберігається кілька справ про «Південноросійський робітничий союз» та його відділення в Миколаєві, Єлисаветграді та інших містах.

щоб за всяку ціну довести належність місцевої організації до міфічного «Південно-російського робітничого Союзу». На це вказував ще в 1922 р. В. І. Невський: «офіційно в революційних колах імені такої організації не було, жандарми приклеїли цю назву кільком революційним організаціям»⁹. На допитах слідчі оперували лише цим терміном, нав'язували його заарештованим, внаслідок чого останні самі стали користуватись ним для визначення своєї організації. Від них цю назву запозичили автори звіту про робітничий рух в Одесі і Миколаєві, які, до того ж, були знайомі з діяльністю групи Винокура і Котова. Така назва Миколаївської організації потрапила і в доповідь про російський соціал-демократичний рух Міжнародному соціалістичному конгресу в Лондоні. Це пояснює, чому навіть частина членів цієї організації у спогадах називає її «Південноросійським робітничим союзом».

Вирішальним джерелом у визначенні назви першої соціал-демократичної організації в Миколаєві, повинні бути документи самої організації. А в них назва «Південноросійський робітничий союз» не фігурує. Жандармські документи, наприклад, свідчать, що влітку 1897 р. на зборах миколаївських гуртків був прийнятий «Статут Південноросійського робітничого союзу»¹⁰. Насправді ж, перша частина цього документу, надрукованого на гектографі, викладаючи мету і принципи побудови «Союзу», не була озаглавлена, а друга називалась «Статутом каси»¹¹. Не зустрічається ця назва і в газеті «Наше дело», та в листівках Миколаївської соціал-демократичної організації. Видані в вересні — листопаді 1897 р. листівки були або непідписані, або видавались від імені робітників окремих підприємств. Лише в кінці жовтня, коли було вирішено об'єднати всі гуртки в єдиний союз, почались пошуки назви організації. В грудні передостання листівка Миколаївської організації була підписана іменем «Союзу адміралтейських робітників в м. Миколаєві». В ній також було зазначено, що вона видана в друкарні «Союзу миколаївських робітників»¹². Іменем «Союзу миколаївських робітників» була підписана і остання листівка, випущена 13 січня 1898 р., за тиждень до ліквідації організації¹³. Отже, саме ці дві листівки дають відповідь на питання про назву Миколаївської організації 1897—1898 рр.

Все вищезгадане свідчить про те, що першу соціал-демократичну організацію в Миколаєві слід іменувати так, як називалась вона її засновниками — «Союзом миколаївських робітників».

П. Л. ВАРГАТЮК

⁹ В. Невский. Ответ моему критику. — «Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 71.

¹⁰ Див. В. І. Невський. Назв. праця, стор. 19—22; ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 2, арк. 136—137, 216—217; ф. МЮ 1898, спр. 11453.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. Колекція нелегальних видань, Б-3563, арк. 1—10. На першій сторінці документа рукою якогось чиновника, чорнилами, в квадратних дужках і лапках, вписано слова «Статут Південноросійського робітничого союзу», до чого видавці, зрозуміло, не мають ніякого відношення. Документ вилучено з ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 2, арк. 120—121.

¹² В. І. Невський. Назв. праця, стор. 33, 66—67.

¹³ Там же, стор. 33, 68—71; ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1898, спр. 11514.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М. І. ПОНОЧОВНИЙ

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ — ОРГАНІЗАТОР ШЕФСЬКОЇ ДОПОМОГИ МІСТА СЕЛУ (1959—1965 рр.)

Шефська допомога робітничого класу селу народилася в перші роки існування Радянської держави і відіграла важливу роль у розвитку продуктивних сил сільсько-го господарства.

В. І. Ленін уважно вивчав форми зв'язків робітничого класу і трудового селянства, і в праці «Сторінки з щоденника» глибоко обгрунтував необхідність і важливість шефства міста над селом. «Це наш обов'язок, це одно з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»,— вказував Володимир Ілліч¹.

Втілюючи в життя ленінські ідеї та настанови, Комуністична партія визначає форми і методи цієї роботи в залежності від конкретно-історичних умов соціалістичного будівництва в нашій країні. З метою висвітлити основні аспекти роботи партії по керівництву шефською роботою в роки семирічки було використано матеріали партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України ф. 1, оп. 208, од. зб. 1851, 2210, 2325, 2531, 2481; оп. 209, од. зб. 2263, Київського обкому КП України ф. 5, оп. 1, од. зб. 88; оп. 20, од. зб. 84, 249, 215, 401; оп. 28, од. зб. 22; ф. 9938, оп. 1, од. зб. 182, 103, 248; Житомирського обкому КП України ф. 76, оп. 12, од. зб. 2; оп. 58, од. зб. 12; ф. 4596, оп. 1, од. зб. 20, Черкаського обкому КП України ф. 4619, оп. 38, од. зб. 14, 25; оп. 41, од. зб. 8, 11; ф. 5608, оп. 5, од. зб. 6; оп. 41, од. зб. 11, Чернігівського обкому КП України ф. 470, оп. 11, од. зб.; ф. 8331, оп. 1, од. зб. 5, 16; ф. 8332, оп. 2, од. зб. 4, а також матеріали газет: «Правда», «Правда України», «Радянська Україна», «Київська правда», «Радянська Житомирщина», «Черкаська правда», «Деснянська правда».

В досліджуваний період партійні організації шефських колективів зосередили свою увагу на основних проблемах дальшого розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема на дальшій механізації трудомістких процесів у тваринництві. Лише в 1960 р. з допомогою шефських колективів м. Києва в колгоспах області було збудовано 184 тваринницьких приміщення, механізовано й обладнано системами водопостачання 213 ферм, виготовлено 100 доїльних агрегатів та виконано інші роботи. Заслужовує на увагу досвід Смілянського машинобудівного заводу Черкаської області, в підшефних колгоспах якого — «Серп і Молот», «Україна» та «Зоря комунізму» протягом 1961 р. було збудовано і обладнано широкогабаритні птичники, завдяки чому ці господарства почали продавати державі яєць у 2—3 рази більше. Шефська комісія заводу координувала зусилля колгоспів і підприємства, спрямовані на впровадження механізації у тваринництві.

Загалом за роки семирічки в колгоспах і радгоспах України з допомогою та безпосередньою участю шефів обладнано близько 22 тис. кормоцехів і кормокухонь. Кількість поголів'я худоби в приміщеннях з механізованим водопостачанням зросла більш як удвоє. Значного поширення набуло механізоване роздавання кормів та електро-доїння корів.

Шефські колективи подавали значну допомогу колгоспам і радгоспам республіки в ремонті сільськогосподарської техніки. Тільки в 1961 р. робітники, інженерно-технічні працівники м. Києва відремонтували в підшефних господарствах 643 трактори, 995 комбайнів, 866 вантажних автомобілів, 840 сівалок та близько 4 тис. інших сільгосп-машин.

У комплексі накреслених партією заходів по дальшому піднесенню сільського господарства важливе місце займала його хімізація. Робітничий клас, учені, всі трудящі України включились у боротьбу за виконання поставлених завдань. Так, робітники підприємств м. Черкас і області зобов'язалися в 1964 р. обладнати в підшефних господарствах 50 стаціонарних і понад 200 переносних агрохімлабораторій.

ЦК КП України схвалив ініціативу партійних організацій ряду підприємств, вузів і наукових закладів Луганської, Донецької, Київської та Одеської областей, які вирішили в порядку шефської допомоги обладнати в кожному виробничому управлінні агрохімлабораторії, укомплектувати їх досвідченими кадрами. Ця ініціатива бу-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 410.

ла підхоплена в інших областях республіки і за її межами, зокрема в Москві, Ленінграді, Ростові-на-Дону, Грозному та інших містах. Уже в першій половині 1964 р. з допомогою шефів було створено і обладнано 250 агрохімлабораторій у селах та 20 — при обласних сільськогосподарських станціях.

Важливим резервом збільшення виробництва зерна та інших продуктів землеробства є зрошення та осушення заболочених земель. Прикладом умілої організації шефської допомоги в цьому напрямку є діяльність Київської обласної партійної організації. За завданням обкому КП України в жовтні — листопаді 1963 р. було обстежено землі в підшефних господарствах. За осінньо-зимовий період 1963—1964 рр. 40 проектних організацій міста розробили проєктно-кошторисну документацію на будівництво 127 зрошувальних комплексів для поливу 14 тис. га посівів. До виконання цих робіт обком КП України залучив понад 120 будівельних організацій Києва. Для координації зусиль шефських колективів при обкомі і райкомах партії були створені шефські комісії. Обласну шефську комісію очолював другий секретар обкому партії О. П. Ботвин. Внаслідок цілеспрямованої організаторської роботи партійних організацій та зусиль робітничого класу уже в першій половині 1964 р. в колгоспах і радгоспах Київської області було збудовано зрошувальні системи на площі 6 тис. га.

Подібну роботу проводили й інші міські партійні організації республіки, завдяки чому в 1964—1965 рр. шефи спорудили в колгоспах і радгоспах малих зрошувальних систем на площі 93,6 тис. га. Загалом за роки семирічки в колгоспах і радгоспах України збудовано зрошувальних систем на площі 826 тис. га, проти 75 тис. га в попередні сім років.

Шефські колективи багато робили по електрифікації сільського господарства. Наприклад, у 1960 р. колективи підприємств і будівельних організацій м. Львова електрифікували тваринницькі ферми в 86 колгоспах. Робітники м. Черкас лише в 1961 р. збудували в колгоспах області 40 км ліній електропередач. Особливо ця робота посилилась після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС.

В Закарпатті завдяки постійній увазі з боку місцевих партійних організацій та шефській допомозі робітників протяжність ліній електропередач збільшилася в 1965 р. проти 1958 р. більше як у 4 рази, а споживання електроенергії в сільському господарстві — у 6 разів. Лише села Кримської області в 1966 р. використали понад 0,5 млрд. кВт. год. електроенергії, тобто стільки, скільки все сільське господарство нашої країни в передвоєнному 1940 р. За семирічку споживання електроенергії колгоспами і радгоспами України зросло більш як у 3 рази і в 1966 р. досягло понад 5 млрд. кВт. год. — стільки, скільки споживала вся країна в 1928 р.

Наведені факти свідчать, що в роки семирічки робітничий клас республіки, подаючи шефську допомогу колгоспам і радгоспам, сприяв дальшому поліпшенню матеріально-технічної бази господарств, зміцненню їх економіки. Головним напрямком шефства була виробничо-технічна допомога.

В ході цієї роботи в партійних організаціях України народжувалися нові організаційні форми і методи: шефські комісії, штаби, комітети, пости тощо. Це давало змогу вести шефську роботу плановірно і систематично, робило її всебічною і масовою.

В. І. БОГАЙЧУК

РАДЯНСЬКЕ БУДІВНИЦТВО НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ В 1920 р.

В дослідженнях, присвячених революційній боротьбі трудящих західноукраїнських земель у 1917—1920 рр.¹, радянське будівництво на Тернопільщині висвітлюється побіжно. Тому автор розглядає лише це питання, використавши, крім названих джерел та літератури, збірник документів «Революційна боротьба на Тернопільщині» (Тернопіль, 1959), архівні матеріали ЦДАЖР УРСР (ф. 2, оп. 1, спр. 610; ф. 2189, оп. 1, спр. 29, 35; ф. 3135, оп. 1, спр. 1), Тернопільського обласного державного архіву (ф. Р-2286, оп. 1, спр. 1; ф. Р-2290, оп. 1, спр. 2; ф. Р-2367, оп. 1, спр. 5, 19, 33, 39; ф. Р-2369, оп. 1, спр. 9, 15, 25, 26, 28), ЦДАРА СРСР, ф. 104, оп. 4, спр. 2408 та ін.

Влітку 1920 р. радянські війська визволили значну частину західноукраїнських земель від білополяків. Трудящі Тернопільщини палко вітали прихід визволителів, по-

¹ А. Я. Ярошенко. Боротьба трудящих Восточной Галиции за установление Советской власти в 1920 г., К., 1951; Е. Галушко. Боротьба рабочих и крестьян Западной Украины за Советскую власть в 1920 г., Львов, 1952; І. Богодист. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр., Львів, 1952; М. Кучеров. Комуністична партія Східної Галичини — організатор Радянського будівництва в 1920р. — «Український історичний журнал», 1964, № 4; Під прапором Жовтня. Збірник документів, Львів, 1957.

давали їм всіляку допомогу, в ширих розмовах розпитували червоноармійців про Радянську владу.

Галицький оргкомітет КП(б)У, що перебував тоді в м. Підволочиську, спільно з командуванням Першої кінної армії звернувся до трудящих західноукраїнських земель із закликом підніматись на збройне повстання проти польських та українських експлуататорів, а Галицький ревком 1 серпня 1920 р. ухвалив декрет «Про встановлення соціалістичної Радянської влади в Галичині».

Бійці Червоної Армії допомагали місцевому населенню в створенні органів влади Рад, у проведенні різних сільськогосподарських робіт. 10 серпня 1920 р. газета «Більшовик» писала, що 7 серпня у передмісті м. Збаража і в с. Базаринці 25 червоноармійців влаштували суботник: «Перевозили кіньми своєї роти снопи з поля для селян, котрі зовсім не мають коней. Звезено 141 гарбу. Робота йшла весело й дружно. Суботник залишив у селян і червоноармійців якнайкращі спомини». Допомога червоноармійців трудомому селянству в його повсякденній роботі наочно переконувала, що лише Радянська влада стоїть на варті інтересів трудящих.

На Тернопільщині, як і в інших визволених районах Західної України, утворювалися революційні комітети, через які впроваджувались у життя перші декрети Радянської влади. Так, у селах Збаразького повіту революційні комітети було обрано майже всюди до 16 серпня 1920 р. В ході виборчої кампанії ухвалювалися резолюції й постанови, в яких трудящі Тернопільщини виявляли прихильне ставлення до Робітничо-Селянської влади й таврували зрадницькі дії українських буржуазних націоналістів. До ревкомів обирали переважно робітників, безземельних або малоземельних селян. На них Радянська влада спиралась у своїй революційній і господарській діяльності. До складу ревкому обиралося 3 члени у селах з населенням до 2 тис. і 5 — з населенням понад 2 тис. чоловік. Одночасно при ревкомах створювались відділи народної міліції (3—10 чоловік).

З перших днів визволення трудящі активно включалися в соціалістичне будівництво. Для налагодження роботи підприємств, якими вже керували робітники, необхідно було насамперед відбудувати шляхи сполучення. У цьому велику допомогу подали бійці Червоної Армії, які лише в серпні 1920 р. відремонтували 50 мостів та перевели 150 верст залізниці з вузької на широку колію. Уже з другої половини серпня 1920 р. фабрики й заводи Тернопільщини запрацювали.

Оскільки Тернопільщина була аграрним краєм (понад 80% сільського населення), в центрі уваги Галицького ревкому стояло земельне питання, яким займалися земельні відділи при повітових і сільських ревкомах. Протягом серпня—вересня безземельні й малоземельні селяни одержали наділи з поміщицьких, куркульських, церковних та інших земель, як це мало місце в Скалатському, Заліщицькому, Гусятинському, Чортківському та інших повітах Тернопільщини. Крім того, приймалися рішення про передачу поміщицьких коней безтягловим селянським господарствам. Велику роботу по наділенню безземельних і малоземельних селян землею провели комземами.

Одержавши від Радянської влади землю, селяни виявляли бажання спільно її обробляти і користуватися сільськогосподарським реманентом. З їх ініціативи на базі поміщицьких маєтків організовувались сільськогосподарські комуні. Так, до середини вересня 1920 р. в Скалатському повіті їх було створено дві: в Новосілці Гримайлівській (охоплювала 40 господарств) і в Оріхівцях (50 господарств).

Безмежну відданість Радянській владі трудящі Тернопільщини доводили і своїм добровільним вступом до лав Червоної Армії.

Керівною й спрямовуючою силою галицьких робітників і селян у соціалістичних перетвореннях виступала Комуністична партія Галичини. У визволених повітах Тернопільщини було створено партійні комітети, які вживали всіх заходів, щоб на керівних посадах у ревкомах стояли комуністи або співчуваючі їм, здатні втілювати в життя рішення Радянської влади. З метою політичного виховання трудящих та залучення їх до соціалістичного будівництва комуністи проводили мітинги, збори, лекції та бесіди, дбали про забезпечення населення політичною літературою. Їм постійно допомагали в цьому політвідділи військових частин. Так, 26 серпня 1920 р. політвідділ 41-ої дивізії надіслав повітовому парткому в Бучачі 10 примірників газети «Красная звезда», 36 різних листівок, 15 примірників постанов і декретів Галицького ревкому та 10 плакатів.

Поряд із здійсненням соціально-економічних заходів, ревкоми під керівництвом партійних організацій розгортали культурне будівництво, запроваджували загальне обов'язкове навчання. Всі школи переводились на державний бюджет. Вони відкривались навіть у тих селах, де їх раніше не було. Для швидкої підготовки вчительських кадрів колишні учительські семінарії було перетворено в чотирикласні педагогічні школи. Крім того, ревкоми вимагали залучати освічених людей до викладацької роботи, до організації читалень, хорів, лекцій і т. д. Розгорнувся рух за ліквідацію неписьменності серед молоді й навіть дорослого населення. Налагоджувалась робота театрів, клубів, читалень та ін. У серпні 1920 р. схвалено положення про хати-читальні як вогнища політико-освітньої роботи на селі, що відіграло значну роль у вихованні трудящих у комуністичному дусі, в ознайомленні їх з радянським будівництвом.

Значну роботу провадив Галревком по інтернаціональному вихованню трудящих. Це було особливо важливо в зв'язку з багатонаціональним складом населення західноукраїнських земель. Спеціальним законом проголошувалась рівноправність мов та національностей. Такою політикою Радянська влада згуртовувала навколо себе населення Тернопільщини як і всіх західноукраїнських земель.

Було проведено також велику роботу по охороні здоров'я та поліпшенню матеріально-побутових умов трудящих. Відкривались безплатні лікарні, амбулаторії, працювали націоналізовані аптеки.

Місцеві ревкоми зробили перші кроки по соціальному забезпеченню престарілих, поданням допомоги багатодітним матерям, безробітним, сиротам та ін.

Значну роль у будівництві нового радянського життя відіграли профспілки, які згуртовували робітничий клас, забезпечували його роботою та мобілізували на ліквідацію розрухи в промисловості. В серпні — вересні 1920 р. вони виникли в багатьох містах. Їх правління знаходились у Тернополі. Найбільшою була профспілка залізничників.

Створювалась також Робітничо-Селянська Інспекція, яка здійснювала контроль за точним виконанням розпоряджень і рішень партійних та радянських органів.

За 40—50 днів існування народної влади у визволених повітах Тернопільщини робітники й селяни на власному досвіді переконалися в перевазі радянського ладу. Коли буржуазно-поміщицька Польща знову загарбала Галичину, трудящі повели наполегливу боротьбу за відчовлення влади Рад.

І. М. ЗАБРОДА

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЗАШТАТНИХ ПАРТІЙНИХ КОМІСІЙ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ідейна й організаційна згуртованість партії значною мірою залежить від її складу. В. І. Ленін писав: «Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатися піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище...»¹. В наші дні ця ленінська вказівка набуває виняткового значення: «Піклування про чистоту партійних рядів, про те, щоб кожний комуніст гідно носив і виправдував звання члена ленінської партії, є законом життя партії, всіх партійних організацій»².

Центральний Комітет КПРС послідовно тримає курс на дальшу демократизацію внутріпартійного життя, на розширення прав місцевих партійних органів у питаннях організаційного будівництва. У грудні 1960 р. ЦК КПРС за пропозицією Московського міськкому партії ухвалив постанову «Про створення в порядку досвіду партійних комісій при міськкомах і райкомах партії м. Москви, Ленінграда і Московської області»³. Ці комісії попереднього розгляду питань, пов'язаних з прийомом у партію та персональних справ комуністів цілком себе виправдали. 11 січня 1962 р. ЦК КПРС ухвалив постанову про поширення цього досвіду на всі місцеві партійні комітети. На початку 1962 р. позапартійні комісії вже працювали при 700 райкомах і міськкомах партії.

На основі матеріалів партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 208, од. зб. 1825), Закарпатського обкому КП України (ф. 1, оп. 7, од. зб. 42), журналів «Коммунист», «Партийная жизнь» та ін. встановлено, що в Закарпатській області 1962 р. позапартійні партійні комісії існували в 13 міськкомах і райкомах партії. 1965 р. вони налічували 109 комуністів, об'єднаних у групи від п'яти до п'ятнадцяти чоловік. З них 76 були працівниками промисловості, решта — пенсіонерами. До складу комісій входило 32 члени райкому і міськкому партії.

Уважне ставлення до людини, глибоке проникнення у суть справи — ось що визначає характер і стиль їх роботи. Якщо раніше всі документи по прийому в партію та персональні справи комуністів розглядали окремі інструктори організаційних відділів партійних комітетів, то тепер, як правило, — партійні комісії, а це дало можливість старанніше готувати відповідні питання на бюро.

У 1958—1959 рр. Закарпатський обком КП України відмінив близько чверті рішень райкомів і міськкомів партії щодо персональних справ комуністів, а по Ужгородському міськкому, Виноградівському й Ужгородському райкомах партії — третину. Коли почали працювати позапартійні комісії, картина зовсім змінилася: 1963 р. обком партії відхилив 11% рішень райкомів і міськкомів, 1964 р. — 10% і 1965 р. — 9,4%. Значно скоротився і строк розгляду цих питань. 1960 р. лише 48% справ про виклю-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 447.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 182.

³ Справочник партийного работника. Вып. четвертый, М., 1963, стор. 470.

чення комуністів з партії розглядались у статутний строк, а після 1962 р., уже з участю комісій,— 80%.

Заслуговує на увагу робота позаштатної партійної комісії при Перечинському РК КП України. Її члени систематично відвідують партійні організації, де знайомляться з тими, хто подав заяву про вступ до партії, готують їхні документи і передають на розгляд бюро. За рекомендацією комісії на бюро РК КП України було заслухано секретарів парторганізацій колгоспів ім. Леніна та 31-ї річниці Жовтня про зростання рядів КПРС і виховання молодих комуністів.

Закарпатська обласна партійна організація за роки семирічки виросла більше, ніж удвоє. Поліпшенню її складу значно сприяло посилення ідейного виховання і партійного загартування молодих комуністів, прищеплення їм почуття високої партійної відповідальності, непримиренності до недоліків.

Враховавши досвід партійних організацій, пропозиції місцевих партійних органів і комуністів, XXIII з'їзд партії вніс до Статуту КПРС часткові зміни й доповнення, спрямовані на подальше підвищення авторитету звання комуніста і розширення внутріпартійної демократії.

Переважає більшість позаштатних партійних комісій Закарпаття, аналізуючи недоліки в роботі по прийому до партії, а також причини виникнення персональних справ комуністів, інформує партійні комітети про свої висновки, вносить конкретні пропозиції щодо усунення хиб, поліпшення організаційно-партійної роботи. Голови багатьох позаштатних комісій систематично виступають на семінарах секретарів та заступників секретарів первинних партійних організацій, на партійних зборах.

Закарпатський обком, міськкоми й райкоми партії періодично проводять для членів комісій семінари по обміну досвідом роботи. Успішно працюють ті комісії, членів яких запрошують на засідання партійних бюро, на пленуми, наради секретарів первинних партійних організацій і т. д.— тобто, коли є постійна підтримка з боку партійних комітетів.

Партія шукає і знаходить удосконалені форми діяльності, що сприяють подальшому розвитку роботи на громадських засадах. Однією з таких випробуваних форм стали позаштатні комісії для попереднього розгляду питань прийому до партії та персональних справ комуністів.

На допомогу викладачу історії

ВАЖЛИВІ ФОРМИ Й МЕТОДИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ПЕДІНСТИТУТАХ

Комуністична партія завжди турбувалась і турбується про ідейну загартованість молоді, вироблення в неї марксистсько-ленінського світогляду. В цій важливій справі велике значення має ознайомлення з багатою ідейною спадщиною та чудовим життєвим шляхом В. І. Леніна. Наполегливе оволодіння ідеями В. І. Леніна і вміння працювати, вчитися і жити по-ленінськи є запорукою успішного будівництва комуністичного суспільства.

Центральною фігурою в справі навчання і виховання молодого покоління, безпосереднім провідником заходів партії і держави в освітнянській роботі В. І. Ленін вважав народного вчителя. У підготовці педагогічних кадрів провідну роль відіграють вузи. А першочергове значення у розробці й практичному здійсненні навчально-виховного процесу в них має виховання студентської молоді на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна. Кожна риса Володимира Ілліча дорога для нас не тільки як пам'ять про великого вождя. Наслідування ленінського стилю допомагає вірно вирішувати практичні завдання комуністичного будівництва, енергійніше боротись з недоліками. Сила ленінського прикладу — це могутнє джерело підвищення рівня виховної роботи. Про це свідчать, зокрема, слова урочистої клятви, даної молоддю у Москві 11 вересня 1966 р.: «Тут, на Красній площі, біля священних стін Кремля, ми, внуки тих, хто штурмував Зимовий, діти тих, хто здобув рейхстаг, від імені нашого покоління серцями своїми присягаємо на вірність справі Леніна, справі партії, справі Жовтня»¹.

Проблема формування марксистсько-ленінського світогляду студентів вирішується всім комплексом вузівського життя, насамперед навчально-виховним процесом, про підвищення методологічного рівня та посилення ідейно-політичної спрямованості якого повсякчас дбають партійні комітети, ректорати, кафедри. Викладачі історії КПРС будують курс лекцій так, щоб студенти змогли чітко побачити нерозривну єдність життя В. І. Леніна з славною історією Комуністичної партії, зрозуміти велику роль Володимира Ілліча в створенні партії і першої в світі соціалістичної держави, відчутти нерозривну єдність заповітів Леніна з революційними та трудовими традиціями радянського народу, з практичним їх втіленням в життя.

Особлива увага звертається на підготовку текстів лекцій, які час від часу обговорюються на засіданнях кафедр або методичних комісій. З метою обміну досвідом в педінститутах проводяться відкриті лекції та семінари, на яких бувають інші викладачі. Це сприяє підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання курсу, глибокому розкриттю теоретичних положень праць В. І. Леніна. Так, кафедра історії КПРС Київського педагогічного інституту особливу увагу звертає на написання викладачами текстів лекцій з таких складних питань курсу, як «Ленінська програма з національного питання», «Ленінська теорія соціалістич-

¹ «Радянська Україна», 13 вересня 1966 р.

ної революції», «Книга В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», «Ленінський план побудови соціалізму в СРСР» та інші.

Методологічна робота кафедр спрямована на те, щоб кожна лекція мала виховний характер, була б доповненням загально-інститутського плану ідейно-виховної роботи. Так, кандидат історичних наук А. Н. Тамбовцева (Ніжинський педінститут) в лекціях з історії КПРС під час вивчення твору В. І. Леніна «Сторінки з щоденника» відзначає, якого великого значення надавав Володимир Ілліч радянському вчителю як провідникові комуністичних ідей серед широких мас².

Удосконаленню педагогічного процесу у вузах, зокрема ознайомленню з образом В. І. Леніна, сприяє широке використання на лекціях короткометражних фільмів, діафільмів, репродукцій з картин художників, магнітофонних записів тощо. Це підтверджується практикою роботи кафедр суспільних наук Київського, Кіровоградського, Сумського, Чернігівського та інших педінститутів. Так, протягом 1964/65 навчального року в Кіровоградському педінституті на заняттях з суспільних наук студентам було продемонстровано 39 кінофільмів, в тому числі «Початок революційної діяльності В. І. Леніна», «Від Лютого до Жовтня», «Синій зошит», а в Київському лише на лекціях з історії КПРС — 29 кінофільмів, зокрема «В. І. Ленін в роки Радянської влади», «Живий Ленін», «На початку віку» та ін.³ В Дрогобицькому, Луцькому, Кіровоградському та інших інститутах студенти слухали записи виступів В. І. Леніна на грампластинках — «Що таке Радянська влада», «Звернення до Червоної Армії», «Про селян-середняків», «Пам'яті голови ВЦВК Я. М. Свердлова», «III Комуністичний Інтернаціонал»⁴. Студенти з великим інтересом дивляться фільми і слухають записи. Після цього семінари проходять значно активніше, глибше засвоюється теоретичний матеріал.

Вища школа не тільки дає знання з тієї чи іншої науки, а й повинна прищепити майбутнім фахівцям навички самостійно поглиблювати і розширювати свої знання після закінчення вузу, озброїти їх діалектичним методом оцінки, аналізу, узагальнення практики. А цього не можна добитись без ретельної організації самостійної роботи студентів у вузі, без пробудження в них почуття ініціативи, віри у власні сили. Кафедри історії КПРС проводять лекції і консультації з питань методики роботи над першоджерелами. Широко висвітлюючи ленінську методику роботи з книгою, викладачі Київського, Бердянського, Кіровоградського, Сумського та інших педінститутів щорічно читають для студентів лекції «Методика роботи над творами класиків марксизму-ленінізму», «Як Ленін працював над книгою» та ін. Особлива увага звертається на те, що свої енциклопедичні знання В. І. Ленін одержав не лише внаслідок обдарованості, але й тому, що він працював систематично, за продуманим планом і суворим розпорядком, акуратно і наполегливо. В. І. Ленін записував все найбільш цікаве, конспектував усю книгу або окремі розділи. Наприклад, вивчаючи філософію, Володимир Ілліч склав конспекти таких праць, як «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук» (ч. 1), «Лекції з історії філософії» і «Лекції з філософії історії» Г. Гегеля, «Виклад, аналіз і критика філософії Лейбніца» Л. Фейєрбаха, «Філософія Геракліта Темного із Ефеса» Ф. Лассалля, «Метафізика» Арістотеля та інших⁵.

² Поточний архів Міністерства освіти УРСР (далі — МО УРСР). Звіт про роботу Ніжинського педінституту ім. М. В. Гоголя за 1966/67 навчальний рік, стор. 46.

³ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 1049, арк. 19.

⁴ Там же, арк. 20.

⁵ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 29, стор. VIII.

Активно допомагають студентам у вивченні марксизму-ленінізму, життя і діяльності В. І. Леніна і його соратників кабінети суспільних наук, в яких систематично надаються консультації, студенти забезпечуються необхідною літературою, наочними посібниками тощо. Слід відзначити кабінети марксизму-ленінізму Вінницького, Івано-Франківського, Київського, Кіровоградського, Чернігівського, Полтавського педінститутів⁶.

Важливою формою допомоги в кращому засвоєнні матеріалу, вивченні життя і діяльності В. І. Леніна є залучення до участі в семінарах або лекціях ветеранів Комуністичної партії, які живим словом розкривають найголовніші риси характеру Ілліча як людини, вождя, товариша. Так, один із семінарів на першому курсі мовно-літературного факультету Київського педінституту з теми «Ленінський план побудови соціалізму в СРСР» пройшов дуже цікаво завдяки участі в ньому старого комуніста О. Пирогова, який поділився враженнями від зустрічей з В. І. Леніним⁷. Після закінчення читання лекції «Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції» була організована екскурсія до музею В. І. Леніна, де студенти ознайомились також з документальним фільмом «В. І. Ленін», зустрілися з членом сім'ї Ульянових — старим комуністом Г. Я. Лозгачовим-Єлізаровим, який розповів про життя і діяльність великого вождя⁸.

Більш глибокому оволодінню програмним матеріалом з історії КПРС, поліпшенню виховної роботи сприяють екскурсії до історичних, краєзнавчих, літературно-меморіальних музеїв, що проводяться в позалекційний час. Кожний студент Київського педінституту відвідує філіал музею Леніна не менше трьох-чотирьох разів. Ніжинський педінститут влаштовує екскурсії до Києва з обов'язковим відвідуванням філіалу Музею В. І. Леніна. У 1966/67 навчальному році студенти Кіровоградського, Ровенського й інших інститутів відвідали київський і ленінградський філіали Музею Леніна.

В позалекційний час партійні комітети, партбюро факультетів, комітети комсомолу розгортають пропаганду матеріалів, зв'язаних з діяльністю В. І. Леніна і сім'ї Ульянових. Викладачі читають лекції і доповіді, проводять семінари для агітаторів академічних груп, бесіди в студентських гуртожитках і аудиторіях. Бібліотеки влаштовують виставки творів В. І. Леніна і про Ілліча. У Київському педінституті постійно привертала увагу виставки «В. І. Ленін завжди з нами», «В. І. Ленін і тепер живіший за всіх живих», «Життя великого Леніна — приклад служіння народу». Великий інтерес студентів викликали організовані бібліотекою Чернігівського педінституту виставки про життя соратників В. І. Леніна — «Хай життя їх завжди тобі буде зразком», «Борці за щастя народне» та інші.

Теми, зв'язані з життям, творчістю, партійною і державною діяльністю В. І. Леніна, займають почесне місце на заняттях студентських гуртків, на теоретичних конференціях, тематичних вечорах. Так, гуртківці Сумського педінституту виступили на студентській науковій конференції з доповідями: «В. І. Ленін — вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Квітневі тези В. І. Леніна та їх всесвітньо-істо-

⁶ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 824, арк. 29; Поточний архів МО УРСР. Звіт про роботу Чернігівського педінституту ім. Т. Г. Шевченка за 1966/67 навчальний рік, арк. 74.

⁷ Поточний архів МО УРСР. Звіт про роботу Київського педінституту ім. О. М. Горького за 1966/67 навчальний рік, арк. 65.

⁸ Архів МО УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 709, арк. 28.

ричне значення» й ін. Силами членів гуртка в гуртожитку інституту проведено вечір, присвячений пам'яті великого вождя, під час якого були прочитані реферати: «Образ В. І. Леніна в образотворчому мистецтві» та «Образ Ілліча в кіно». У квітні 1967 р. на теоретичній конференції в Ніжинському педінституті виступили 83 студенти. Доповіді 14 студентів Ровенського педінституту — учасників теоретичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження великого вождя, були рекомендовані на міжвузівський конкурс.

Подібні конференції дають можливість студентам зосередити увагу на питаннях діалектичного зв'язку марксистсько-ленінської теорії із завданнями, що стоять перед партією на даному етапі будівництва комунізму.

В навчально-виховній роботі серед студентів певну роль відіграють численні студентські клуби. Завжди гостинно розкриває двері клуб «Нескінченна повість доблесті» в Мелітопольському педінституті. Сюди запрошуються герої війни і праці, ветерани партії і революції, ті, кому випало щастя працювати, зустрічатись з Володимиром Іллічем. На вечір «Вони зустрічались з Леніним» прийшли член КПРС з 1917 р. В. Ф. Романов та почесний громадянин Мелітополя, член КПРС з 1920 р. І. Т. Червоний-Столбін, які розповіли про незабутні зустрічі з вождем світового пролетаріату.

Центрами ідейно-виховної роботи майже в усіх вузах є ленінські кімнати-музеї, кімнати бойової слави, історії інститутів. Тільки в 1963 р. понад 3 тис. чоловік ознайомилися з експозицією музею В. І. Леніна, що працює на громадських засадах в Луцькому педінституті⁹.

Виховання студентів на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна — невід'ємна ділянка ідейно-політичного виховання майбутнього покоління вчителів. Ця робота має проводитись систематично, цілеспрямовано, всім колективом інституту. Видатний діяч Комуністичної партії С. М. Кіров закликав, щоб «все, навіть технічне, навчання було пройняте ленінським вихованням. Потрібно так поєднувати роботу, щоб в кожному робочому дні залишався час для ленінського виховання. Ленінське виховання комсомолу потрібно приурочувати не тільки до окремих кампаній, а включити його в програму щоденної роботи»¹⁰. Не можна обмежуватись тільки тим, що студенти одержують конкретні знання про життя і вчення В. І. Леніна. Потрібно пробуджувати серед молоді постійне бажання жити і працювати по-ленінськи, завжди і скрізь виконувати ленінські заповіді. Партія закликає, щоб молодь «завжди відчувала зв'язок часів наших революцій, вчилася сприймати життя в усій його глибині і складності, усвідомлювати свою роль і відповідальність за побудову комунізму»¹¹. В зв'язку з цим важливі завдання покладаються на партійні організації, ректорати, комсомольські та інші громадські організації інститутів. Тут потрібно діяти всім разом, використовуючи найрізноманітніші форми і методи виховної роботи у вузі, прагнучи до єдиної мети — готувати повноцінних фахівців важливої ділянки комуністичного виховання. В. І. Ленін підкреслював, що «сотні тисяч учителів — це є апарат, який повинен посувати роботу, будити думку, боротися з передсудами, які ще досі існують в масах»¹².

⁹ Архів МО УРСР, ф. 19, оп. 6, спр. 1178. арк. 84.

¹⁰ К молодіж, М., 1958, стор. 91—92.

¹¹ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 74.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 329.

Готуючись гідно відзначити 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, слід виявляти ще більше творчості, ініціативи в пошуках дальшого удосконалення важливої ділянки ідеологічної роботи у вузах.

П. І. БАКУМЕНКО, М. М. ОСТРЯНКО

РОЛЬ ШКІЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА В КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Радянський народ готується гідно зустріти 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Підготовка до славного ювілею викликає трудове й політичне піднесення найширших верств нашого народу, розгортання ідейно-виховної роботи.

Важливим засобом формування моральних якостей нової людини в середній школі № 1 ім. М. Островського м. Острога Ровенської області став шкільний музей В. І. Леніна, який було створено в 1963 р. з ініціативи комсомольців та піонерів при підтримці партійної організації та дирекції. Він розташований у класній кімнаті, де вчився видатний державний і партійний діяч Д. З. Мануїльський.

З комсомольсько-піонерського активу створено раду музею, в складі 4 секцій: екскурсиводів; збирання та впорядкування матеріалів; бібліотечної й листування.

Спочатку було виготовлено й художньо оформлено 4 великі стени, які відтворюють життя та революційну діяльність вождя. Але для проведення багатогранної виховної роботи в школі необхідний був новий матеріал. Тому вирішили відобразити й героїчний шлях Комуністичної партії, Ленінського комсомолу, виконання піонерами заповітів Ілліча.

Учні підтримують тісний зв'язок з рядом музеїв В. І. Леніна в нашій країні та закордоном, що дало можливість поповнити експозицію новими цікавими матеріалами. Уже в 1965 р. успіхи музею було відзначено на республіканському огляді.

Це запалило комсомольців та піонерів школи ще повніше відтворити життєвий шлях Володимира Ілліча. У виготовленні ряду макетів їм подали допомогу майстри місцевої меблевої фабрики. Вдало зроблено макет куреня біля озера Розлив, а незабаром й інші — камери австрійської тюрми, в якій було ув'язнено В. І. Леніна, підпільної друкарні в Москві на Лісній вулиці, де передруковували «Искру», броньовика, будинку Ульянових у Симбірську тощо. Засоби унаочнення допомагають учням краще засвоїти відповідні сторінки життя й революційної діяльності вождя.

Щоб показати Ілліча як досвідченого революціонера й конспіратора, біля макету тюрмної камери експоновано чорнильницю з хліба та аркуш паперу з написаними молоком словами: «9 грудня 1895 р.— 13 лютого 1897 р. В. І. Ленін перебував у одиночній камері будинку попереднього ув'язнення за революційну роботу, яку він проводив серед петербурзьких робітників. З метою конспірації Ленін писав нелегальні документи молоком, яке наливав у чорнильницю, зроблені з хліба».

На тому самому аркуші чорнилом зазначено: «Дорогий товаришу! Ти читаєш записи, зроблені молоком і прогріті над вогнем». Інтерес до цього експоната дуже великий. Виготовлено також діораму «В. І. Ленін біля куреня».

Окремі учні й класи працюють над оформленням певного експона-

та. Так, дев'ятикласники виготовили електрифіковану карту «Тут жив і працював Ілліч», а піонерські загони IV—V класів збирають додаткові відомості до неї.

В музеї є альбоми з такої тематики: «Музика в сім'ї Ульянових», «Улюблені пісні Ілліча», «Лауреати Ленінських премій», «Образ Леніна в кіномистецтві». Інтерес становить також колекція марок та значків з зображенням вождя трудового народу, надісланих з усіх кінців нашої Батьківщини й братніх соціалістичних країн.

Тексти доповідей та лекцій вчителів, кращі реферати учнів IX—X класів зібрано в куточку «На допомогу лектору». Тут же — багата література про В. І. Леніна, розробки його праць, добірки газетних вирізок.

Важливе місце в роботі музею займає краєзнавчий матеріал. На стенді «Ім'я Леніна на карті нашої області» позначено пам'ятники Володимиру Іллічу, площі та вулиці, підприємства й колгоспи, культурні установи, що носять ім'я вождя, зібрано відомості з їх історії.

Спеціальний стенд присвячено першим організаторам Радянської влади на Ровенщині, партизанам і воїнам Радянської Армії, які брали участь у визволенні області від німецько-фашистських загарбників.

Учні збирають спогади членів КПЗУ, старих більшовиків, учасників революційних боїв. Рада музею листується з О. П. Пироговим, який працював у Кремлі в 1918—1921 рр. і особисто випишував великому вождю партквиток. Учні VII класу збирають матеріали про перебування в нашій області відомих письменників Д. Бедного та Дж. Ріда, які знали Володимира Ілліча.

Рада музею часто організовує зустрічі учнів та вчителів з учасниками революційних подій і Великої Вітчизняної війни, людьми трудової слави. Так, із спогадами виступав тов. С. П. Маландюк, який на легендарному крейсері «Аврора» брав участь у Жовтневому збройному повстанні в Петрограді.

Щоденно на нашу адресу надходить декілька листів від Героїв Соціалістичної Праці і підприємств, нагороджених орденом Леніна. Жваве листування розгорнулось також із заводами та фабриками, які носять велике ім'я, зокрема і в братніх соціалістичних країнах. Надходження останнього тижня експонуються для загального ознайомлення. Великий інтерес викликають листи артистів, які відтворюють образ Ілліча на сцені. Оформлюється стенд «Образ В. І. Леніна в театральному мистецтві».

Виготовлення експонатів вимагає від учнів прочитати відповідну літературу про певний період революційної діяльності В. І. Леніна. Це їх духовно збагачує, сприяє вихованню комуністичного світогляду, формуванню твердих ідейних переконань.

Кожної суботи випускається інформаційний «Бюлетень роботи шкільного музею В. І. Леніна за минулий тиждень».

Колгоспники, робітники, воїни Радянської Армії, учні й студенти Ровенщини та сусідніх областей — часті й бажані гості шкільного музею. Вони висловлюють свої побажання й подають учням допомогу.

Різноманітні форми діяльності нашого музею допомагають вчителям виховувати учнів активними будівниками світлого майбутнього людства, борцями за справу Комуністичної партії.

А. В. ТКАЧУК

Спогади

К. М. МАЛЯРОВА

СПОГАДИ ПРО В. І. ЛЕНІНА

У січні 1921 р. після демобілізації з рядів Червоної Армії я працювала в Києві в райкомі профспілки водників Дніпровського басейну завідуючою позашкільним підвідділом. У лютому мене відрядили до Москви на курси, відкриті в приміщенні Палацу праці на Солянці. Там ми, курсанти, і жили.

25 лютого Пролетарський райком партії виділив для слухачів кілька запрошень на II Московську губернську конференцію робітниць та селянок. Одне з них було вручено мені. Я дуже зраділа, бо нам повідомили, що на конференції, можливо, виступатиме Володимир Ілліч. Побачити і почути великого вождя було моєю давнішньою мрією.

Конференція проводилась у театрі Зиміна (зараз філіал Великого театру). Сюди ми (нас було троє чи четверо, прізвись товаришів не пам'ятаю) добирались пішки, хоча й довелось подолати чималу відстань. Зібралось тоді понад 3 тис. делегаток з усіх повітів губернії і районів Москви. В залі було холодно, театр не опалювався, всі сиділи одягнені.

На порядку денному стояли питання: міжнародний жіночий день; продовольче становище; міжнародне і внутрішнє становище; завдання робітниць та селянок на виробництві. З доповідями виступали тт. Колонтай, Янсон, Колигіна та ін. До почесної президії були обрані В. І. Ленін, Н. К. Крупська, Клара Цеткін, О. М. Колонтай.

Доповідачі висвітлили обстановку в країні, розповіли про класову боротьбу, яка точилась на селі, про розруху в промисловості.

Делегатки уважно слухали, посиляли багато записок до президії, у виступах розповідали про роботу на фабриках і заводах, про боротьбу з куркулями, які гноїли і морозили картоплю, обливали гасом хліб, щоб він не дістався робітникам та бідноті. Багато ставилось запитань, чи приїде Володимир Ілліч на конференцію. І яке було розчарування, коли з президії відповіли, що В. І. Ленін через перевантаженість на роботі приїхати не зможе. У відповідь на це з різних кінців залу залунали вигуки: «Просимо Володимира Ілліча! Леніна! Леніна!».

Голова, члени президії намагались вгамувати делегатів, які наполегливо вимагали прибуття Володимира Ілліча. Нарешті, хвилин через десять, головуюча заявила, що вирішили звернутись до вождя з проханням взяти участь у конференції.

Засідання тривало, всі з нетерпінням чекали відповіді Ілліча. І ось з президії оголосили: В. І. Ленін просив передати, що він не зможе приїхати, бо прийматиме торгову делегацію з Турції.

І зал вибухнув. Всі повскакували з своїх місць і скандували «Леніна просимо!.. Леніна!.. Леніна!.. Ілліча!»...

Спроби заспокоїти присутніх були марні. І це зрозуміло — адж учасники конференції горіли бажанням побачити і почути дорогого вождя. І знову послали представника до Володимира Ілліча. Коли ж

і цього разу відповідь була негативною, виникла думка піти до Ілліча самим, всією конференцією. З цією пропозицією до нього вирушили дві делегатки.

Під час перерви в роботі конференції всі попрямували до буфету. Тут вишикувалось кілька черг за одержанням скромного пайка (шматочок сиру і восьмушка чорного хліба). Я стояла в першій черзі, недалеко від східців, які вели до залу, та весь час, як і інші делегатки, стежила за входними дверима. І раптом побачила, що до театру під'їхала автомашина, з якої вийшов чоловік у пальто і шапці-ушанці. Серце у мене завмерло. «Ленін!» — вигукнула я. Тут всі побачили Володимира Ілліча. Скрізь залунали слова привітання.

Володимир Ілліч відкрив входні двері, швидко пішов наверх по східцях. Ми всі кинулись за ним. Зал умить заповнився. Мені пощастило опинитись біля самого бар'єру перед сценою. Незважаючи на те, що в залі було дуже холодно, Володимир Ілліч роздягнувся, залишившись в одному костюмі. В руці він тримав годинника і дивився на нього, даючи нам зрозуміти, що не можна гаяти дорогоцінного часу. Чути було вигукки: «Хай живе Ленін! Хай живе Ілліч!». Час ішов, а овації не вшухали.

Нарешті делегатки вгамувались, і Володимир Ілліч заговорив. Ми завмерли, ловлячи кожне його слово. Ленін просто, дохідливо розповів про становище в країні, відзначив труднощі у відбудові зруйнованого господарства, закликав нас зміцнювати союз робітничого класу і селянства. Під час своєї промови Володимир Ілліч не стояв на одному місці, а ходив по сцені, то простягаючи руки вперед, то засовуючи їх за жилет. Говорив недовго, але слова його були такі яскраві і зрозумілі, немов він звертався окремо до кожної з нас і роз'яснював, що саме їй треба робити для боротьби з розрухою, голодом і холодом.

Закінчивши виступ, Володимир Ілліч швидко одягнувся. Знову залунали здравиці: «Хай живе Ленін! Хай живе Ілліч!». І оплески, оплески... А Ленін так же спішно вийшов, як і прийшов.

На жаль, ця промова великого вождя не була застенографована. Я багато разів ділилась спогадами про виступ В. І. Леніна на II Московській губернській конференції робітниць і селянок. Але документів на підтвердження моїх спогадів знайти не вдалось. І з великою радістю зовсім недавно я довідалась, що зберігся все-таки документ, тісно пов'язаний з подіями, свідком яких мені пощастило бути. Це записка секретаря Володимира Ілліча, де вказувалось: «Володимир Ілліч, зараз прийшли дві робітниці — делегатки від безпартійної конференції, так настирливо вимагають, щоб Ви приїхали хоча б на 5 хвилин, що ніхто нічого з ними вдіяти не може. Семашко не захотіли слухати. Делегатки говорять, що робітниці збираються всією масою прийти в Кремль, якщо Ви до них не прийдете. Закривається у 8 годин. Вони прохають відповіді». І на полях цієї записки рукою В. І. Леніна позначено: «Якщо на 5 хвилин, то можу в 2³/₄, якщо встигнете перенести турецьку делегацію»¹.

День, коли я бачила і чула В. І. Леніна, для мене знаменний. Він назавжди залишився у моїй пам'яті.

¹ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 42, стор. 594.

Наш календар

ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ ЯКОВА ОСТРЯНИНА І ДМИТРА ГУНІ

Після поразки повстання під проводом П. Бута (Павлюка) весною 1637 р.¹ запорізькі козаки і селяни почали збирати сили для нового виступу проти польсько-шляхетського панування. Наприкінці 1637 р. на Запоріжжі вже було понад 6 тис. козаків, збіглих селян і міщан. Там виготовлялась зброя, молодь навчалась військового мистецтва. Козацька старшина формувала полки, сотні, курені, на чолі яких ставила відважних і досвідчених козаків. Цією підготовкою керував талановитий гетьман запорізьких козаків Яків Острянин, який уже відзначився в кількох селянсько-козацьких повстаннях.

На початку 1638 р. Я. Острянин послав Карпа Скидана на Дон домовитися з донськими козаками про спільну боротьбу. Ті погодилися весною направити на Україну великий загін свого війська, і одразу надіслали на Січ зброю, порох, коней та ін. Польський гетьман М. Потоцький писав, що Я. Острянин мав намір з допомогою донських козаків узяти під свою владу всю Лівобережну Україну і приєднати її до Росії.

Протягом січня — лютого 1638 р. на Полтавщині, Київщині, Брацлавщині, Волині й Поділлі запорізькі козаки, послані Я. Острянином, вели агітацію серед населення, піднімаючи його на боротьбу. В селах і містах вони поширювали гетьманські універсали і листи з закликком до селян і міщан озброюватися, запасатися порохом, свинцем і готуватися до всенародного повстання проти польсько-шляхетського панування. Такі козаки-агітатори одночасно були й розвідниками. Вони дізнавались про розташування королівських гарнізонів, їх чисельність, озброєння і готовність до наступу на Запоріжжя. Допомогали у цій справі козакам часто бандуристи, торгівці, ремісники та ін.²

У лютому 1638 р. у Польщі стало відомо, що на Запоріжжі зосередилася велика кількість нереєстрового козацтва і збіглих селян. Занепокоєний польський уряд розгорнув підготовку до походу королівської армії на Запоріжжя. Полковник С. Потоцький, який очолював польське військо на Україні, зобов'язав ротмістра Мелецького та керівника реєстрових козаків І. Караїмовича з 6-тисячним загоном жовнірів і реєстрових козаків вирушити на Запоріжжя, захопити Січ і знищити «свавільне козацтво»³.

Про похід королівського війська завчасно дізналися запорожці. Під керівництвом Д. Гуні вони зустріли ворогів біля дніпровських порогів і розгромили їх. Більшість реєстрового козацтва не хотіла виступати проти своїх і примкнула до повсталих⁴. Про цей невдалий похід Мелецький у своєму листі до С. Потоцького писав: «З допомогою козаків важко воювати проти їх же народу — як вовком орати. Ці ж зрадники ніяк не схотіли схилитися у сприятливий бік... Ті, що кочують на Запоріжжі, є ватажки всього свавілля»⁵.

По всій Україні ширились чутки про неминучість селянсько-козацького повстання. Його з нетерпінням чекали трудящі маси українського народу. Шляхта готувалася не допустити вибуху народного гніву. За наказом С. Потоцького було підсилено гарнізони в Чигирині, Корсуні, Черкасах, Каневі тощо. Українські й польські магнати Подніпров'я привели свої війська в бойову готовність. З Польщі на Україну прибули додаткові загоони жовнірів з гарматами та великим військовим спорядженням.

Початок весни 1638 р. на Україні ознаменувався піднесенням боротьби проти магнатів, шляхти, королівських гарнізонів і католицького духовенства. У березні біля

¹ Детально про повстання на Україні в 1637 р. див. «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 133—135.

² Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вип. II, К., 1896, стор. 91.

³ Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 192.

⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 98.

⁵ Там же, стор. 98—99.

Лубен, Ніжина і Гадяча з'явилися численні озброєні загони селян і козаків. У районі Чигирин козацький полковник Іван Злий зібрав 700 чоловік, які мали намір приєднатися до запорожців. Наприкінці березня кілька загонів запорізьких козаків вирушили з Січі Дніпром та іншими шляхами на Київщину і Полтавщину. Так, загін, очолюваний К. Скиданом, узяв Чигирин, розгромив королівський гарнізон, а місцевих реєстрових козаків приєднав до свого загону. Повстанці оволоділи рядом міст і сіл Лівобережжя, захопили переправи через Дніпро. Тоді Я. Острянин розіслав по Україні багато універсалів, в яких закликав трудящі маси озброюватися, об'єднуватися у загони і розгортати всенародну боротьбу проти магнатів і шляхти.

Від Дніпра козаки пішли на Полтавщину, де визначили місце зосередження своїх основних сил. На початку квітня вони перетворили в укріплений табір м. Голтву. На високій могилі перед замком поставили гармати. Польський шляхтич С. Окольський тоді писав, що Я. Острянин тисячі людей посадив на валах, гармати поставив на шанці, сотні повстанців були на вежі і брамі⁶. Скільки там зосереджувалося людей — точно не відомо. Польські урядовці гадали — близько 10—11 тис. Готуючись до тривалої і тяжкої боротьби, козаки запасалися порохом, продовольством, а у Трахтемирові влаштували лікарню⁷.

20 квітня до Голтви підійшло 12-тисячне королівське військо. 25 квітня Потоцький вирішив розпочати наступ. Але тільки-но ворожі сили наблизилися до міста, козаки відкрили шалений гарматний і рушничний вогонь, і шляхтичі мусили відступити, залишивши на полі сотні вбитих і поранених. Вночі Я. Острянин вирядив великий загін у розташування ворога. Коли вранці С. Потоцький розпочав наступ, козаки вдарили з тилу, знищивши навальною атакою чимало найманої німецької піхоти. В цій сутичці противник зазнав великих втрат — понад 3 тис. вбитими і пораненими⁸.

С. Потоцький змушений був відступити. Зайнявши під Лубнами оборону, він чекав на допомогу з Польщі. До Лубен прибуло кілька загонів з магнатських маєтків, які поповнили королівську армію і піднесли її бойовий дух.

Тимчасом повстанці встановили свою владу над усією Полтавщиною; вони могли вільно підтримувати зв'язки з Запорізькою Січчю, Переяславщиною, Правобережжям і Доном. Захопившись успіхом, Я. Острянин вирішив остаточно розгромити ворога і повів усіх (близько 12 тис.)⁹ повстанців на Лубни. Але то було необдумане рішення. Слід було залишатись на попередніх позиціях, зосередити всі свої сили, а тоді вже вирушати. Під час походу козаки розтяглися на багато кілометрів. Коли передові частини наблизилися до Лубен, вони натрапили на добре укріплений польський табір. 6 травня невідготовлені козаки змушені були прийняти бій. Королівська кіннота прорвалася у табір повстанців і завдала їм тяжкого удару. Тимчасом Я. Острянин підтягнув резервні частини. Бій закінчився лише вночі, в ньому загинуло багато людей з обох сторін.

Тієї ж ночі Я. Острянин вдавсь до хитрощів — він направив великий табун коней до води, де розташовувався ворожий табір. Противник був переконаний, що то козаки пішли в наступ. У таборі зчинилась паніка. Скориставшись з цього, Я. Острянин відійшов з своїм військом берегом Сули до м. Лохвиці. Внаслідок цього непродуманого рішення інші загони повстанців, що йшли на з'єднання з основними силами, потрапили в пастку. Так, наступного дня за 14 км від Лубен королівська кіннота оточила близько 2500 озброєних селян і 500 донських козаків під проводом Путивльця й Ріпки¹⁰. Нерівний бій тривав до ночі. Вранці С. Потоцький запропонував оточеним припинити опір, гарантуючи всім волю. Та коли останні вирішили скласти зброю, королівське військо віроломно напало на них і більшість знищило. Проте повстанці завдали йому таких втрат, що С. Потоцький мусив на півтора тижні затриматись у Лубнах для поповнення свого війська новими силами.

У районі Лохвиці, Сенчі, Ромен основні сили повсталих під проводом Я. Острянина зміцнили свої ряди за рахунок місцевих загонів, відремонтували гармати, заготовили багато пороху і вирушили берегом р. Хорол через міста Миргород, Хорол у пониззя Сули. Там вони, спорудивши на правому березі річки біля с. Лукомля міцний військовий табір, підготувалися до оборони. Тимчасом розвідка донесла, що з Києва на Лубни рухається шляхетська кіннота, очолювана магнатом Є. Вишневецьким. Щоб не пропустити ворога до Лубен, Я. Острянин залишив Лукомлю і вирушив з своїми полками на шлях Київ — Полтава. Вони зупинилися між Яблоновим і Лубнами. Назустріч ворожій кінноті виступив полк козаків під проводом Секирявого.

⁶ S. Okolski. Dziennik transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporożskim, Kraków, 1858, стр. 92—95.

⁷ Там же.

⁸ Русский исторический сборник, т. III, СПб., 1869, стр. 158.

⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стр. 214.

¹⁰ Там же.

Але опізнився — Вишневецький встиг пройти раніше, ніж передбачалось, і 29 травня був у Лубнах. Тоді ж сюди підоспів великий загін гусар і близько 4 тис. королівських піхотинців.

На початку червня зміцнена польсько-шляхетська армія з'явилася біля табору повстанців. Я. Острянин, не діждавшись Секирявого, відступив до Лукомлі. Полк же Секирявого, повертаючись до своїх, натрапив на ворога. Козаки хоробро билися, королівська армія втратила тоді понад 2 тис. чоловік убитими й пораненими, але загинув майже весь полк, а ватажок його через необачність потрапив у полон¹¹.

Звістка про поразку Секирявого дійшла до Я. Острянина, коли він відступав на Жовнин. 3 червня його наздогнали польсько-шляхетські війська. Розгорілась запекла битва, під час якої Я. Острянин з частиною кінноти був відрізаний від свого табору. Вважаючи, що бій програно, він поспішив на Ромни (згодом Я. Острянин з вірними йому козаками оселився на Слобожанщині в м. Чугуєві).

Після втечі гетьмана повстанці продовжували боротьбу. Оборonoю керували Дмитро Гуня та сотники Кудра і Пешта. Битва тривала до пізньої ночі. Королівське військо зазнало великих втрат. Про це польський мемуарист писав: «Полягло так багато і товариства, і рицарства, і найманого, і панського війська, що великий жаль не дає їх підрахувати»¹². Коли б Я. Острянин не втік, а вдарив по ворогові з тилу, козаки змогли б здобути перемогу.

Табір вирішено було перенести на нове місце — високий берег Сули, оточений з трьох боків водою і болотом, що робило його неприступним для ворога. Козаки, зокрема загін К. Скидана, поспішали на допомогу повсталим з запасами продовольства, боєприпасів. У сутичці з шляхетськими військами багато козаків загинуло, сам К. Скидан був тяжко поранений і згодом потрапив до рук ворога. У табір прорвалась невелика частина загону.

В той час королівською армією командував польський гетьман М. Потоцький, що прибув з великим військом для придушення повстання. Сподіваючись допомоги з Запоріжжя, Д. Гуня розпочав з польським гетьманом мирні переговори. Польське командування запропонувало козацькій старшині «здатись на ласку М. Потоцького», видати всіх керівників, віддати все військовоє спорядження, зброю. Такі вимоги повстанці відхилили, а королівського посланця прогнали геть з табору.

Командування королівської армії лютувало. У повідомленні М. Потоцького королю про сили козаків і селян говорилося, що коли певна кількість повсталих гине, на їх місце наступного дня прибуває ще більше. Вони (повстанці) «з усіх боків сунуть»¹³.

Щоб мати безпосередній зв'язок з Правобережжям і Дніпром, Д. Гуня в ніч з 11 на 12 червня організував відступ своїх понад 10 тис. козаків на урочище Старець, де Сула впадає в Дніпро. На острові козаки швидко укріпили табір, до якого вороги навіть не могли наблизитись: за кілька днів насипали вали, викопали глибокі рови, ями, шанці і т. д.¹⁴ Тогочасний польський мемуарист про ці укріплення писав: «Не один інженер дивувався праці й добрій винахідливості простого селянина, коли дивився на розташування валів, шанців, батарей, заслонів. Коли б коронне військо пройшло їх ями, рови та ін. колодязі, повалило грудьми палі і частоколи, перейшло вали і привалки, то значно більше потрібно було б відваги на те, щоб подолати всі перешкоди всередині табору»¹⁵. А гетьман М. Потоцький повідомляв короля, що взяти штурмом табір повстанців неможливо.

Зручне розташування між Сулою і Дніпром давало можливість тримати зв'язок з навколишніми районами, сприяло успішній боротьбі з переважаючими силами противника.

Тоді королівське командування вирішило змінити тактику. М. Потоцький направив свої війська в прилеглі села, щоб їх спалити, а населення винищити. Всюди запалали пожежі. Цими варварськими діями ворог намагався ізолювати повстанців від місцевого населення, яке допомагало їм. Табір же щоденно обстрілювався з гармат і рушниць. Проте і ці дії не дали бажаних наслідків. Козаки завдавали ударів по ворогу під час нічних вильазок. Та доставляти продукти і боєприпаси у табір ставало чимдалі тяжче. 26 липня кризь польські застави намагався пройти козацький загін під керівництвом Філоненка. У сутичці з польсько-шляхетськими військами 27 липня загинуло багато воїнів обох сторін. У табір удалось прорватися лише небагатою з невеликими запасами пороху й продовольства¹⁶. Інші загопи, які йшли на допомогу повстанцям, ворог відбивав.

¹¹ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 99.

¹² Sz. Okolski. Diariusz, стор. 136—137.

¹³ М. Грушевський. Історія України-Руси, т. VIII, ч. I, К., 1922, стор. 303.

¹⁴ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II, стор. 141.

¹⁵ Sz. Okolski. Diariusz, стор. 141.

¹⁶ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 101—102.

На той час в обох таборах склалося таке становище, що продовжувати війсьні дії далі було неможливо. Польські жовніри в навколишніх районах знищили увесь урожай. Повстанці з великими зусиллями діставали зерно за Дніпром, харчувались переважно рибою й кониною. У польському таборі з'їли багато коней, майже вичерпали запаси пороху, сірки, свинцю і селітри. Польське військо відмовлялось воювати. Чимало шляхтичів тікало з свого табору.

Командування обох сторін розпочало мирні переговори. В одному з своїх листів М. Потоцькому Д. Гуня писав: «Зрозуміло, що ми не хотіли б далі бачити пролиття безневинної крові... Хай би провадили війну з нами, з військом запорізьким, яке вирішило віддати своє життя і піти на суд і волю всевишнього... аби залишив у спокої бідних, непричетних і пригнічених людей, що їх голос і безвинно пролита кров закликає до помсти бога і нас». Далі Д. Гуня радив М. Потоцькому вибирати справедливий мир або справедливу війну, «інакше ми не складемо своєї зброї»¹⁷. У вимогах козацького ватажка говорилося, що на Україні потрібно відновити права, записані в Переяславській угоді 1630 р. 28 липня переговори були майже завершені, Д. Гуня залишив свій табір і вирушив на Запоріжжя. Пізніше він переселився на Слобожанщину, де разом з донськими козаками брав участь у боротьбі з агресивними нападами турків і татар.

Після від'їзду Д. Гуні ведення переговорів перейшло до козацької старшини, яка поставила такі вимоги польському командуванню: 1) припинити військові дії і дати спокій мирному населенню; 2) після примирення не чинити розправи над повстанцями і дати можливість їм вільно повернутися додому; 3) зберегти реєстрове військо, в якому об'єднати козаків, незалежно від того, на чому боці вони воювали; 4) повернути реєстровим козакам Трахтемирів і їхні попередні права; 5) скликати їх спільну раду у Корсуні, на якій обрати делегатів до польського короля для затвердження мирної угоди і з'ясування майбутньої долі реєстрового козацтва. Звичайно, такі вимоги повстанців не могли сподобатися М. Потоцькому, а тому він не схвалював їх і не відкидав, а пообіцяв передати польському королеві для остаточного вирішення. М. Потоцький пропонував повстанцям передати артилерію реєстровим козакам, яких він залишав під своєю владою до проведення ради в Корсуні¹⁸.

28 липня королівська армія стала спішно готуватися до відступу. На другий день про війну уже ніхто не говорив. озброєні повстанці вільно ходили в польський табір, а королівські жовніри — в козацький, розглядаючи його укріплення як музейні експонати. 30 липня М. Потоцький забрав свої полки і вирушив у Польщу. Про розправу над учасниками повстання, видачу їх керівників, роззброєння ніхто й не гадував. За рекомендацією М. Потоцького на чолі реєстрових козаків залишилися полковники: Л. Бубнівський, Р. Пешта, К. Прокопович, М. Мануїлович, В. Скакун, І. Боярин — троє від тих реєстрових, що були серед повстанців, і троє від тих, що були в польському таборі. Основні сили повстанців розійшлися в різних напрямках: запорізькі козаки повернулись на Запоріжжя, а селяни і міщани — до своїх домів. Реєстрові козаки вирушили в Корсунь на свою раду.

Таким чином, королівське командування відмовилося продовжувати війну не з гуманних мотивів, а тому, що не сподівалося перемоги. Фактично під кінець кампанії сили повсталих не поступалися перед королівською армією.

Після цих подій на Україні, зокрема на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині і Брацлавщині, боротьба озброєних селян, міщан і нереєстрових козаків проти магнатів і шляхти не припинялася¹⁹.

В той час старшина реєстрових козаків на радах у Корсуні й Києві погодилася знову стати на службу до польського короля і прийняти «Ординацію 1638 р.», зобов'язалася придушити всі виступи селян і взяти під свою владу Запорізьку Січ. Самовіддана боротьба проти польсько-шляхетських загарбників не принесла здійснення мрій народу: на Україні залишилися панування магнатів, шляхти, урядовців, ксьондзів і єзуїтів; іноземні загарбники експлуатували і гнобили трудяще населення; королівські гарнізони стояли в містах і селах, де чинили розправу над непокірними людьми; посилювався наступ католицького духовенства. Все це вело до неминучості боротьби українського народу за своє визволення. Деякі польські буржуазні історики намагались довести, ніби десятиріччя 1638—1648 рр. — період «золотого спокою» на Україні для польських магнатів і шляхти. Насправді про спокій не може бути й мови. Класова і національно-визвольна боротьба на Україні тривала. Основні суперечності між трудящими масами українського народу і польсько-шляхетськими загарбниками не зникли, а ще більше загострилися.

Десятиліття після повстання й було періодом активної підготовки трудящих мас України до ще успішнішої боротьби за визволення своєї вітчизни від іноземних загарбників.

Д. І. МИШКО

¹⁷ Sz. Okolski. Diariusz, стор. 150—152.

¹⁸ Там же, стор. 176—178.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 257—258.

ДО 90-РІЧЧЯ ВИХОДУ В СВІТ ЖУРНАЛУ «ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ»

На початку квітня 1878 р. сталася знаменна подія в житті українського народу — у Львові вийшов перший номер першого революційно-демократичного журналу рідною мовою «Громадський друг». Заслуга в цьому належить насамперед І. Франкові і М. Павлику, яким удалось залучити до журналу авторів з усієї України. Особливо велику роль відіграв Франко як автор і редактор. Видання журналу було необхідне для популяризації соціалістичних ідей, для боротьби з реакційними силами у країні, які єдиним фронтом виступали проти революційно-визвольного руху.

Назва «Громадський друг» означала збереження традиції прогресивного «Друга»¹ і вказувала на зв'язки з женецькою «Громадою» Драгоманова. Останній у слові «громада» вкладав тоді зміст, ближчий до вживаного в соціалістичній літературі слова «комуна», ніж до слова «община» в розумінні російських народників². «Громадський друг» призначався не тільки для молоді й інтелігенції, а й для селян.

Ідею його видання схвалив М. П. Драгоманов. Більше того — він прислав необхідні кошти. «По виході з в'язниці 1878 р., — писав І. Франко, — ми оба з Павликом за підмогою М. Драгоманова, який на се на руки М. Павлика переслав, здається, місячними ратами 500 рублів, одержаних ним як пай із Уварівської премії, призначеної видавцям «Історических песен малорусского народа», почали видавати місячник «Громадський друг» радикальною драгоманівською фонетикою і з доволі острим, свіжим і ярко соціалістичним змістом»³.

В той час у Галичині був ґрунт для поширення соціалістичних ідей. Вже існував робітничий клас, ряди якого поповнювались переважно за рахунок розорених селян і ремісників. Серед селянства йшов процес класової диференціації. Відбувались масові виступи трудящих, зокрема страйки робітників. Все це й визначило прогресивну спрямованість журналу.

У першому номері вказувалося, що він «містити буде повісті з галицького життя, переклади реалістичної літературної школи, статті по економії політичній, історії культури і критичний перегляд руху літературного і суспільного, найбільш Галичини і України».

Який резонанс викликав «Громадський друг» у Галичині, видно з листів М. Павлика до М. Драгоманова. 21 квітня 1878 р. він писав: «У нас тут усюда по школах і т. д. публічні інквізиції, щоб з нами молодіж не сходилась. Всі лютяться на І[-ий] №2 «Г[ромадського] др[уга]» і настрашилися того, що за нами усе більше іде молодіжі»⁴. 12 травня після виходу другого номера Павлик зазначав, що журнал читають «молодіж з прихильності, старі і «народовці» зі злості, а крім того [читає] **народ**, хоть він з нього лиш дещо може розуміти»⁵.

Таким чином, «Громадський друг» був з захопленням зустрінутий прогресивними колами Галичини. І, навпаки, реакційним «москвофілам» і «народовцям» не сподобався. Про негативне ставлення останніх свідчить їх періодичні видання. Московське «Слово» і народовська «Правда» обливали журнал брудом, робили доноси в поліцію. «Газета школьна», призначена для вчителів народних шкіл, намагалась дезорієнтувати їх, писала: «Кажуть, що цілий номер [Громадського друга] переповнений був напастями на «Просвіту», на священство, на церкву, ба навіть блаженствами на самого бога!.. Гроші на удержання соціалістів і на видавництво «Громадського друга» мають іти аж з Петербурга. Іще того нам бракувало»⁶.

Не сподобався напрямок журналу і владі, яка конфіскувала майже весь тираж першого і другого (травневого) номерів, та альманахів «Дзвін» і «Молот»⁷, що були продовженням журналу. В одному з судових обвинувачень з приводу конфіскації журналу зазначалось, що видавець М. Павлик, «двічі караний судом за злочин таємного стоваришення з соціалістичними цілями, почав тепер за допомогою періодичного часопису сильну соціалістичну агітацію і єдиним і головним завданням поставив собі розвивати соціалістичну пропаганду в найширшій програмі»⁸.

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР у Львові), ф. 152, оп. 2, спр. 14389, арк. 55.

² О. І. Дед. Українська революційно-демократична журналістика, К., 1959, стор. 196—197.

³ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів, 1910, стор. 247.

⁴ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895), т. II (1876—1878), Чернівці, 1910, стор. 296.

⁵ Там же, стор. 306.

⁶ «Газета школьна», 1878, стор. 72.

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14668, 14816.

⁸ Див. М. Возняк. Нариси про світогляд Івана Франка, Львів, 1955, стор. 105.

М. Павлик у листі до М. Драгоманова від 18 липня 1878 р. писав: «Треба Вам знати, що поліція обложила друкарню (в якій друкувався «Дзвін». — М. К.) шпіонами та обіцяла 200 гульденів тому, хто покаже, де схованій 2[-ий] № Гр[омадського] др[уга], за котрий мене потягнуто в слідство перед присяжних»⁹. Не врятувало становища і перетворення журналу в альманах. М. Павлик був заарештований, і збірку «Молот» уже готував сам Франко.

«Громадський друг» увійшов в історію української журналістики як справді бойовий революційно-демократичний орган, що відбивав інтереси трудящих мас. Пропаганда соціалістичних ідей є однією з найцінніших його рис.

Правда, Франко і Павлик тоді тільки поверхово були знайомі з теорією наукового соціалізму, наслідком чого було друкування праць про соціалізм буржуазних філософів А. Шеффле і Ф. Ланге. Сам Франко пізніше з цього приводу писав: «Щоправда, соціалістична теорія заступлена була [в журналі] не зовсім щасливо. На перший раз вибрано свіжо видану тоді брошуру Шеффле «Quintessenz des Sozialismus», у якій автор доволі важким і непрозорим способом викладає головні теорії соціалізму з основною тенденцією показати його неможливість. Далеко більше для пропаганди соціалістичних ідей могла причинитися книжка Альберта Ланге «Die Arbeiterfrage», але ми оба з Павликом здужали перекласти з неї ледве два перші розділи»¹⁰. Незважаючи на тенденційність праць Шеффле і Ланге, публікація їх на сторінках журналу відіграла позитивну роль в ознайомленні громадськості Галичини з окремими положеннями марксизму.

З метою пропаганди соціалістичних ідей було опубліковано працю Б. Лімановського «Мореллі, Руссо і Маблі — соціалістичні писателі XVIII віку»¹¹ та коротку бібліографію різних соціалістичних видань. Пафосом боротьби за ствердження соціалістичних ідеалів пройняті вперше надруковані такі художні твори, як «Каменярі», «Товаришам з тюрми», «Моя стріча з Олексою» І. Франка та «Пропащий чоловік» М. Павлика.

Популяризація соціалістичних ідей «Громадським другом» тісно пов'язувалася з гострою критикою капіталістичного ладу. Оригінальним твором, в якому відбилася творча трансформація ряду теоретичних положень наукового соціалізму була Франкова повість «Boa constrictor», написана під безпосереднім впливом праць К. Маркса¹². У повісті реалістично показано жорстоку експлуатацію робітників при капіталізмі. І. Франко в допису «Зарібки і життя львівського зецера» прийшов до висновку, що навіть найкраще оплачуваній категорії робітників — друкарям не вистачає їх заробітку для прожиткового мінімуму.

Багато уваги приділив журнал висвітленню становища українського селянства. У статті Є. Борисова «Дещо про релігійні секти на Україні» говорилося: «Кому зже, здається, гірш всього приходитьсь, як не нашому українцеві-хліборобові: доволі того, що в нього відняли землю, свободу, навіть мову відняли...»¹³ У дописах «Самодурство російського [у]ряду на Вкраїні і дещо про українські земства»¹⁴, «Гарзди Оглядівської громади»¹⁵, «Про життя-буття віжомельців», «Про комарнянських зарібників і оліярників», «Культурні і феодальні штуки в Снятинщині», «Сільські робітники Східної Галичини р. 1876», «Доходи і видатки вбогого священика», «Лихва на Буковині»¹⁶ та інших наведено переконливі факти про зростання злиднів в українському селі, про визиск селянської бідноти державою, поміщиками, лихварями і духовенством. На думку журналу, єдиним виходом з цього становища може бути лише організація громадського господарства.

«Громадський друг» указував також на політичне безправ'я трудящих України, на їх національне гноблення. Сміливий захист права українського народу на вільний розвиток своєї мови й культури — одна з характерних його рис.

Журнал не лише констатував важке становище трудящих, він намагався розбудити в них протест проти своїх гнобителів, хоч і не вказував їм конкретних шляхів боротьби. Цій же меті служить пояснення редакцією страйкової форми боротьби¹⁷, надихаючі слова про те, що «...у нас на Вкраїні скрізь — од низу доверху во-рушаться люди та думають про волю»¹⁸ і т. д.

⁹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876—1895), т. II (1876—1878), стор. 309.

¹⁰ І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., стор. 247.

¹¹ «Молот», 1878.

¹² О. І. Де й. Назв. праця, стор. 228—229.

¹³ «Громадський друг», 1878, № 1, стор. 76.

¹⁴ Там же, № 2.

¹⁵ «Дзвін», 1878.

¹⁶ «Молот», 1878.

¹⁷ «Громадський друг», 1878, № 1, стор. 81.

¹⁸ «Дзвін», 1878, стор. 231.

Неможливо було обійти і питання про роль політичних партій у роботі з масами. Йому і присвятив спеціальну статтю «Критичні письма о галицькій інтелігенції» І. Франко, де затаврував «народовців» і «москвофілів» за їх відрив від народу, резонно довів, що вони становлять «зав'язок буржуазії по образу і подобию західноєвропейському...»¹⁹ Тут, як і в інших статтях, журнал повністю відмежовувався від цих політичних течій. Увесь його зміст був переконливим доказом дальшого зміцнення й ідейної кристалізації нової радикальної течії, для прихильників якої найвищим ідеалом було самовіддане служіння рідному народові.

Проголошені «Громадським другом» передові ідеї стали на довгий час ідейною зброєю західноукраїнських революційних мас. У статті «Українська альманахова література» Франко відзначав, що видання журналу «посіяло більше здорового зерна, дало більше імпульсів до корисної праці для народу, ніж будь-яке інше з українських видань у Галичині»²⁰. Своею суспільно-політичною діяльністю «Громадський друг» готував ґрунт для створення революційно-демократичної української радикальної партії 90-х років XIX ст.

М. М. КРАВЕЦЬ

¹⁹ «Молот», 1878, стор. 87.

²⁰ І. Франко, Твори в двадцяти томах, т. XVI, К., 1955, стор. 120.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Разом з народами Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, з усім прогресивним людством трудящі Польської Народної Республіки урочисто відзначили як своє національне свято, 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Саме до цього закликав їх Центральний Комітет Польської об'єднаної робітничої партії в своєму спеціальному рішенні з нагоди піввікового ювілею першої в світі Радянської держави¹.

Прагнучи гідно зустрінути знаменну дату, вчені ПНР, які працюють в різних галузях суспільних наук, підготували значну кількість різноманітної літератури. Об'єктом нашого дослідження є головним чином ті роботи польських істориків, що вийшли окремими виданнями протягом минулого року.

Аналізуючи всі ці праці, можна поділити їх на три основні групи. Перша — це книжки безпосередньо про Жовтневі події в Росії, тобто про переможну ходу революції, про перші кроки робітничо-селянського уряду, про боротьбу більшовиків з різними ворожими угрупованнями тощо. Потреба в такого роду літературі досить велика. Адже протягом перших двох десятиріч після перемоги Великого Жовтня, коли в Польщі влада перебувала в руках експлуататорських класів, вони робили все можливе, щоб будь-якою ціною очорнити революцію в сусідній країні на Сході, зобразити події там у спотвореному вигляді. Тим самим вони силкувалися сіяти серед народних мас ненависть до ідей соціалізму взагалі і до Країни Рад зокрема. Тим-то прагнення польських істориків-марксистів напередодні 50-річчя Великого Жовтня ще раз розповісти правду про революційні битви заслуговує цілковитого схвалення.

Які ж саме праці ми маємо на увазі? Це, передусім, науково-популярна книжка Гелени Занд і Мар'яна Жиховського «Великий Жовтень, 1917»². Її автори, викладачі Вищої школи суспільних наук при ЦК ПОРП, докладно описують події, які безпосередньо передували пролетарській революції, хід Жовтневого збройного повстання, перші заходи шойно створеного уряду Радянської країни. Крім того, в книзі робиться спроба узагальнити наведені факти, дати їм оцінку.

В основному тій же популяризаторській меті служить і капітальна праця заступника відповідального редактора журналу «3 поля вальки» Яна Собчака «Перші дні революції. Хроніка, 6 листопада — 3 грудня 1917 р.»³ Тут у строго хронологічному порядку розглянуто більші або менші за своїм значенням події, що сталися протягом першого місяця існування влади Рад. Значення книги Я. Собчака виходить за межі звичайної популяризації. По суті вона являє собою ґрунтовне наукове дослідження.

Зовсім інший характер має монографія Валери Наміоткевича «Стратегія революції — з історичної перспективи»⁴. В ній мова йде не про ті чи інші події, а про ідеї та програмні концепції різних напрямків робітничого руху, про розвиток революційної марксистської думки. Зображуючи ідеологічну боротьбу лєнінізму проти бернштейніанського ревізйонізму, троцькізму та інших чужих справі робітничого класу течій, автор розкриває перед читачем характерні риси і суть лєнінської стратегії соціалістичної революції, показує її торжество.

Цікаве і водночас малодосліджене навіть у радянській історіографії питання висвітлює вже згадувана Гелена Занд в іншій своїй книжці — «Спір за владу після

¹ Uchwała KC PZPR w sprawie 50 rocznicy Wielkiej socjalistycznej rewolucji Październikowej. — «Nowe drogi», 1967, № 6.

² Helena Zand, Marian Zychowski. Wielki Październik 1917. «Wiedza powszechna», Warszawa, 1967, 240 c.

³ Jan Sobczak. Pierwsze dni rewolucji, Kronika, 6/XI—3/XII 1917, Wydawnictwo MON, Warszawa, 1967, 470 c.

⁴ Walery Namiotkiewicz. Strategia rewolucji — z perspektywy historycznej, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 204 c.

Жовтневої революції в Росії, Ради і Установчі збори»⁵. В ній досліджується гострий конфлікт між більшовиками і різними дрібнобуржуазними партіями, які виступали за те, щоб Росія стала звичайною буржуазно-демократичною республікою. В цій праці, що висвітлює перший етап боротьби за зміцнення Радянської влади (жовтень 1917—січень 1918 рр.), аналізуються також погляди і діяльність різних політичних партій, представлених у Радах робітничих, селянських і солдатських депутатів.

* * *

Другу групу праць сучасної польської історіографії, присвяченої Великому Жовтню, становлять книги, в яких висвітлюється значення переможної пролетарської революції для розгортання революційного руху в Польщі і для відновлення в 1918 р. її державності, втраченої ще наприкінці XVIII ст. У них також показується вплив Жовтневої революції на радянсько-польські відносини, на становище різних політичних, зокрема буржуазних партій в країні.

Серед цієї групи дуже цінним і корисним для всіх полоністів є довідник про матеріали архівів ПНР — «Жовтнева революція та її вплив на польські справи в 1917—1921 рр.»⁶. У першому розділі вміщено дані про архіви, які підлягають Головній дирекції державних архівів (Архів нових актів і Центральний архів стародавніх актів, а також воеводські архіви в Бидгощі, Гданську, Катовіцах, Кельцах, Кракові, Любліні, Лодзі, Познані, Жешові, Щеціні і Вроцлаві), а в другому — про Центральний архів Міністерства внутрішніх справ, Центральний військовий архів, Архів Інституту історії партії при ЦК ПОРП і Архів Польської Академії наук.

«Польсько-радянські відносини в 1917—1945 роках»⁷ таку назву має науково-популярний збірник документів і матеріалів, підготовлений Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН. Майже шоста частина документів цього збірника (25), знайдених у радянських та польських архівах, а також у тогочасній пресі, яка стала нині бібліографічною рідкістю, охоплює період Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни в нашій країні. Серед цих документів — договори і конвенції між СРСР і Польщею, заяви і дипломатичні ноти урядів обох країн, резолюції та відозви політичних партій, виступи їх діячів, передусім, творця Радянської держави В. І. Леніна.

До цієї ж групи належать три фундаментальні праці. Це збірник статей «Жовтнева революція і Польща»⁸, підготовлений Відділом суспільних наук ПАН, під редакцією директора Інституту історії польсько-радянських відносин Тадеуша Цесляка і Леона Гроссфельда. Відкривається він досить великою розвідкою видатного польського історика, міністра освіти і вищої школи Генрика Яблонського про вплив Великого Жовтня на здобуття Польщею незалежності в 1918 р. і на громадські відносини в польській буржуазно-поміщицькій державі.

Інші вміщені в книжці матеріали знайомлять читача з боротьбою польського пролетаріату в 1918—1919 рр. (Генрик Маліновський), ставленням до соціалістичної революції в Росії польських марксистських і угодовських робітничих партій (Фелікс Тих і Єжи Гольцер), а також партій польської буржуазії (Єжи Мислінський і Анджей Гарліцький), розповідають про роль Жовтневої революції в розгортанні боротьби на селі (Вітольд Станкевич і Ян Моленда), зародження польської пролетарської поезії (Кристіна Сероцька) тощо. Принагідно сказати, що частина згаданих тут матеріалів попередньо друкувалася на сторінках теоретичного і політичного органу ЦК ПОРП — журналу «Нове доріг».

На відміну від шойно названої праці, в якій зачіпаються питання, що стосуються всієї Польщі, монографічне дослідження «Відгуки на 1917 рік у Домбровському басейні, Ченстохові і Сілезії»⁹, підготовлене авторським колективом Сілезького наукового інституту в складі Яна Вальчака, Владислава Зелінського, Адама Калужі, Генрика Реховича, Генрика Ролі, Ізраєля Фіги і Юзефа Хлебовчика, зображує революційні події 1917—1920 рр., які мали місце на території нинішнього Катовицького воеводства — найбільш розвинутого в промисловому відношенні району народної Польщі. В останній, III частині книги міститься розповідь про те, як гірники і металурги Сілезії, Дом-

⁵ Helena Zand. Spór o władzę po rewolucji Październikowej w Rosji, Rady i Konstytuanta, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 297 c.

⁶ Rewolucja Październikowa i jej wpływ na sprawy polskie w latach 1917—1921, Informator o materiałach w archiwach PRL, Warszawa, 1967, 555 c.

⁷ Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917—1945, Dokumenty i materiały, Pod redakcją Tadeusza Cieślaka. Opracował Euzebiusz Basiński, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 570 c.

⁸ Rewolucja Październikowa a Polska, Rozprawy i studia, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1967, 439 c.

⁹ Odgłosy 1917 roku w Zagłębiu Dąbrowskim, Częstochowie i na Śląsku, Pod redakcją Henryka Rechowicza, Wydawnictwo «Śląsk», Katowice, 1967, 383 c.

бровського басейну і Ченстоховсько-Піотрковського округу, зв'язані з робітничим класом Радянського Союзу нерозривними узами пролетарського інтернаціоналізму, в період між першою і другою світовими війнами, незважаючи на поліцейські переслідування, святкували річницю Жовтневої революції.

Специфічний історико-педагогічний характер має книжка Л. Курдибахи «Вплив Жовтневої революції та радянської школи на польську освітню думку (1918—1939 рр.)»¹⁰.

В цій частині огляду нам залишається сказати про дві науково-популярні праці — «Жовтнева революція і справа незалежності Польщі» Генрика Яблонського та написану ним же у співавторстві з директором Інституту міжнародних відносин Адамом Кручковським науково-популярну брошуру «Велика Жовтнева соціалістична революція і Польща (в 50-у річницю)»¹¹. Якщо хронологічні рамки першої праці по суті не виходять за межі 1918—1919 рр., то друга охоплює піввіковий період від Великого Жовтня і до наших днів. У ній автори торкаються широкого кола питань — значення Жовтневої революції для відновлення польської державності та для антиурядових виступів польських трудящих у міжвоєнний період, спільна боротьба народів СРСР і Польщі проти німецького фашизму, висвітлюють радянсько-польську дружбу і братерське співробітництво на сучасному етапі та ін.

* * *

Нарешті, в останній, третій групі праць, найчисленнішій і найгрунтовнішій, розкривається безпосередня участь польських трудящих, які в силу тих чи інших причин в роки першої світової війни опинилися на території Росії, в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в різних кутках нашої країни, в тому числі й на Україні. Саме цьому згадані праці викликають у нас, українських радянських істориків, особливий інтерес. Тому й зупинимось на них більш докладно.

Чільне місце серед цієї групи літератури належить своєрідному біографічному словнику про поляків — учасників Жовтневої революції, що був підготовлений Інститутом історії партії при ЦК ПОРП¹². Це надзвичайно оригінальне видання (наскільки нам відомо, в жодній іншій зарубіжній соціалістичній країні такої книги ще немає). Тут вміщено більше чи менші — в залежності від наявного матеріалу — біографічні довідки близько 7700 осіб. Схвальної оцінки заслугує наукова сумлінність упорядників Александра Коханського, Лідії Калестинської і Веслави Топорович, які переглянули десятки, якщо не сотні, тисяч справ в архівах ПНР і СРСР¹³. Тільки в нашій республіці вони використали матеріали ЦДАЖР УРСР і Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, Київського і Харківського обласних державних архівів, Партархіву Одеського обкому партії.

Познайомившись з усіма біографіями, наведеними в словнику, читач довідається, що на Україні діяли майже 1300 польських революціонерів. Словник багато ілюстрований.

Колективна праця польських істориків безперечно заслуговує високої оцінки. Але користуючись нагодою, ми хочемо назвати імена деяких учасників революційних подій на Україні, що не увійшли до словника. Так, одним з керівних працівників Іноземної колегії в Одесі була вчителька Гелена Гжелякова. Відзначилися там і депутати міської Ради Казімеж Водзінський, слюсар Станіслав Карасінський, Ян Міллер, робітник Лейба Жмудський, Ян Глінка, Антоні Вонсік, столяр Владислав Шершень, Вацлав Вармузінський (Говорек), Антоні Невінський¹⁴.

Слід згадати тут і прізвища активних учасників революційних подій у Кам'ян-

¹⁰ L. Kurdybacha. Wpływ rewolucji Październikowej i szkoły radzieckiej na polską myśl oświatową (1918—1939), Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1967.

¹¹ Henryk Jabłoński. Rewolucja Październikowa a sprawa niepodległości Polski, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 122 с.; Henryk Jabłoński, Adam Kruczkowski. Wielka socjalistyczna rewolucja Październikowa a Polska (W 50 rocznicę), «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 94 с.; Генрик Яблонський, Адам Кручковський. Великая Октябрьская социалистическая революция и Польша, М., 1967, 120 с.

¹² Księga polaków uczestników rewolucji Październikowej, 1917—1920, Biografie, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 993 с.

¹³ Lidia Kałestynska, Aleksander Kochański, Wiesława Toporowicz. Polscy bohaterowie rewolucji Październikowej.— «Z pola walki», 1967, № 3; Aleksander Kochański. Polacy — bojownicy rewolucji Październikowej.— «Nowe drogi», 1967, № 7.

¹⁴ Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 28, 55, 56 і 57; ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 135.

ському — модельника Юзефа Ружальського, ливарника Люціана Гаєвського, робітника К. Душинського та ін.¹⁵

Ми також хотіли б назвати і тих осіб, біографічні дані яких покищо нам залишаються невідомими, хоч прізвища їх зустрічаються в різних джерелах. В Києві, наприклад, працювали член редколегії газети «Комуніста польські» С. Тітовський, заступник комісара в польських справах С. Вуйт¹⁶, члени комісії по народній освіті при групі КРПП Юзеф Чарлінський, Веслава Целецька і Марія Будняк¹⁷, члени тимчасового комітету цієї ж групи тт. Рогуцький, Вейнер, Стшемніцький, Бзовський, Нос, Матвеевський¹⁸, члени групи СДКПІЛ учителька Стефанія Гутвинська, перукар Людвик Лазорек, робітник фабрики Матісона Август Упман¹⁹, учасники січневого збройного повстання на заводі «Арсенал» робітник шорного цеху Ф. Вереземський, похований разом з дружиною у братській могилі в Пролетарському парку, робітник Ф. Ржедзіцький і голова цехового комітету складального цеху (?) Дзержинський, які також загинули в січні 1918 р.²⁰, секретар тимчасового оргкомітету по скликанню конференції ППС-лівіці на Україні С. Мінкевич²¹.

У Харкові довгий час працювали Комісар у польських справах Я. (Ю?) Шуфлет (Шефлет?), члени комітету групи КРПП Васадо і Бобож. член ППС-лівіці Александер Островський²², у Катеринославі — голова міського комітету СДКПІЛ Юзеф Хенчинський²³, а у Луганську — член ППС-лівіці Фелікс Ракочі, токарь залізничних майстерень Едвард Фальчинський і ливарник патронного заводу Юзеф Лепацький²⁴.

Можна було б навести прізвища багатьох польських трудящих, які відстоювали здобутки Жовтня в Криму, зокрема Фелікса Свідерського, Едварда Вінценти Кубашького, Тадеуша Дзікевича (він зараз живе в Харкові), Фелікса Косяжа, Станіслава Урбанського, Едварда Карпінського, Юзефа Франковського, Яна Хвістецького, Генрика Добровольського, Пія Шротаса і Станіслава Недзвецького²⁵. Чимало імен польських революціонерів містить змістовна стаття львівського історика І. І. Белякевича, зокрема — Антоні Фельд і Францішек Шиханович²⁶. Ми не згадуємо тут списки поляків, мобілізованих до Червоної Армії в 1920 р., скажімо, по Одеській губернії²⁷.

Так, докладно ми зупинилися на цьому питанні, щоб на ділі допомогти польським колегам, і ще й для того, щоб наочно показати, що згадувана цифра 1300 учасників Жовтневої революції та громадянської війни на Україні (із загальної кількості близько 7700 чол. по всій Країні Рад, які є в словнику) — занижена.

Зустрічаються в біографічному словнику окремі фактичні й хронологічні неточності та описки. Так, наприклад, І. Фіялек у Києві, а Ф. Кон у Харкові були комісарами не в польських справах, а в справах біженців (стор. 226, 419). Зауважимо також, що в травні 1920 р. С. Борський не міг бути членом Польбюро ЦК КП(б)У на Правобережній Україні (стор. 105), тому що воно було створене лише в липні 1920 р. Леонард Гюбе (Броніслав Краузе) не був наркомом праці в першому уряді Радянської України (стор. 260). Цей пост займав М. О. Скрипник. Є у нас окремі зауваження з приводу неправильного написання імен та прізвищ, а також назв міст і селищ.

На нашу думку, ряд біографічних довідок варто було б поповнити за рахунок дуже істотних фактів. Наприклад, Сергіуш Конарський влітку 1919 р. очолював у Києві Польвоєнсек (Польську секцію при Відділі закордонної пропаганди Політуправління Наркомату у військових справах Радянської України) і редакцію його друкованого органу — газети «Глос Армії Червоної»; І. Фіялек був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад; Ігнаці Півонь і Антоні Гадось брали участь у січневому збройному повстанні (1918 р.) на київському заводі «Арсенал». Біографію Владзімежа Відмонта

¹⁵ Партійний архів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 4, оп. 4, од. зб. 42; ф. 7, оп. 7, од. зб. 79.

¹⁶ «Głos komunisty», 20 березня 1919 р.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 227.

¹⁸ «Komunista Polski», 25 лютого 1919 р.

¹⁹ «Голос социал-демократа», 15(28), 18(31) липня, 19 липня (1 серпня) 1917 р.

²⁰ Киевский Арсенал в пролетарской революции, К., 1928, стор. 123, 126—127.

²¹ «Вестник Украинской Народной Республики», 22(9) лютого 1918 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 69; «Коммунар», 16 березня 1919 р.; «Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 15 березня 1919 р.; Roman Jabłoński. Wspomnienia, 1905—1928, Warszawa, 1962, стор. 173.

²³ «Звезда», 2(15), 5(18) липня 1917 р.

²⁴ «Донецкий пролетарий», 30 липня (12 серпня) 1917 р.

²⁵ М. Озеров. По следам героев революции, Симферополь, 1967, стор. 15—17, 21, 24, 36, 69, 77.

²⁶ Iwan Bielakiewicz. Internacjonalisci polscy w walce o ustanowienie władzy Rad na Krymie (marzec 1917—styczeń 1918).—«Z pola walki», 1967, № 3, стор. 57 і 68.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 135.

не слід обривати на 1927 р. Адже відомо, що він уже після Великої Вітчизняної війни працював у ЦК КП Литви.

Але наші зауваження не зменшують важливості цього цікавого і оригінального дослідження. Здійснена упорядниками титанічна робота і сам словник заслуговують найвищої оцінки.

До проаналізованого словника безпосередньо примикають три монографії. Автор однієї з них, професор Валентина Найдус, свою першу працю про участь польських трудящих у Жовтневій революції надрукувала ще в 1952 р. у журналі «Пішгльонд гісторични». Кілька статей було опубліковано нею в 1957 р. А до 50-річчя Великого Жовтня В. Найдус підготувала капітальну монографію «Поляки в революції 1917 року»²⁸.

Широка джерельна база* дозволила науковцю створити цінне дослідження, в якому крок за кроком простежується діяльність різних польських соціалістичних організацій, в тому числі й тих з них, які в радянській історіографії називаються угодовськими. З винятковою глибиною автор зобразила докладну картину примусової евакуації підприємств і установ та культурно-освітніх закладів з території Королівства Польського вглиб царської Росії, внаслідок чого, як ми довідемося з книжки, на Україні розмістилося 25 підприємств і установ, а також 2 торгових банки, вивезені з Польщі. Добре показано роботу таких філантропічних організацій, як Центральний громадянський комітет і Польське товариство допомоги жертвам війни, а також культурне життя поляків на чужині.

Головну увагу автора привертає діяльність політичних польських організацій, передусім соціалістичних. І в цьому — головна цінність книги. Значний інтерес викликають наведені в монографії підрахунки (стор. 372—374) кількості місцевих організацій польських політичних партій, які (підрахунки) дещо відрізняються від тих даних, що мають у своєму розпорядженні радянські дослідники.

Згідно з авторським задумом центр ваги в монографії перенесено на висвітлення внутрішнього життя різних польських груп і організацій, політичних поглядів їхнього керівництва. І це саме по собі добре. Однак, на нашу думку, слід було б глибше розкрити численні факти участі польських трудящих у багатьох революційних установах і подіях періоду між лютим і жовтнем 1917 р., скажімо, в роботі Рад робітничих депутатів (про що говориться аж надто скупом на стор. 110). Відносно слабо показана діяльність місцевих організацій як СДКПіЛ, так і ППС-лівіці.

Щоправда, ряд цих питань автору вдалося висвітлити або уточнити в інших своїх нових працях, які в хронологічному відношенні є ніби продовженням розглянутої книги²⁹. Щодо решти зауважень, то вони, можливо, будуть тою чи іншою мірою враховані В. Найдус в іншій її монографії — про події 1918—1920 рр., яка перебуває у видавництві. Поряд з зазначеними вище недоліками цієї праці є у нас ще кілька зауважень. Група СДКПіЛ у Краматорську була створена не в червні (стор. 197), а в квітні 1917 р. На стор. 109 розповідається про Едмунда Стефанського і Александра Данелюка, а між тим це одна і та ж особа. Книга виграла б, якби автор написала до неї передмову.

У дослідженні Ірени Спустек «Поляки в Петрограді, 1914—1917»³⁰ йдеться про життя польського населення в столиці царської Росії напередодні і протягом першого року війни, зображуються також події, які мали місце після прибуття до Петрограда польських біженців. Книжка закінчується передднем Лютневої революції і, таким чином, становить ніби розгорнутий вступ до щойно проаналізованої монографії В. Найдус.

Якщо в останній питання про поляків — військовослужбовців старої російської армії, відмову значної частини з них воювати на боці експлуататорських класів та про виступи солдатів Белгородського полку на захист пролетарської революції розглядаються лише в одному розділі, то добре написана науково-популярна праця Ігнаці Павловського і Казімежа Собчака «Вони боролись за Польщу. Поляки і польські загони в Жовтневій революції та громадянській війні в Росії 1917—1921»³¹ цілком охоплює всі ці питання.

²⁸ Walentyna Najdus. Polacy w rewolucji 1917 roku, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1967, 403 c.

* В роботі використано документальні матеріали з архівів Москви, Ленінграда, Києва, Тбілісі і Харкова та окремі справи з Ростовського, Красноярського і Саратовського архівів. Крім того, В. Найдус ґрунтовно вивчила архіви ПНР і польську періодичну пресу, яка виходила в 1917 р. у нашій країні.

²⁹ Walentyna Najdus. Poglądy grup SDKPiL-KPRP w Rosji na kwestię narodową, 1917—1920.— «Z pola walki», 1967, № 2; її ж. Powstanie i działalność Komisarjatu Polskiego.— «Przegląd historyczny», 1967, № 2.

³⁰ Irena Spustek. Polacy w Piotrogradzie, 1914—1917, Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa, 1966, 446 c.

³¹ Ignacy Pawłowski i Kazimierz Sobczak. Walczyli o Polskę, Polacy i oddziały polskie w rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji, 1917—1921, Wydawnictwo MON, Warszawa, 1967, 268 c.

Розповівши про основні польські революційні частини, автори книжки роблять висновок, що загальна кількість поляків—солдатів революції становила понад 130 тис. чоловік. Між іншим, деякі польські дослідники вважають, що ця цифра не відбиває справжнього становища, що кількість польських революціонерів, які зі зброєю в руках разом з трудящими Росії захищали завоювання Жовтня, була набагато більшою³².

Насправді, зараз, через півстоліття після далеких і грізних подій, коли смерть своєю косою безжалісно косила захисників революції, коли був відсутній систематичний облік, уже неможливо встановити точну цифру польських трудящих, які боролись за встановлення і зміцнення Радянської влади. До того ж чітко не визначено, кого саме слід вважати учасником революції—тільки того, хто з гвинтівкою в руках ішов на штурм старого світу, чи й того, хто, скажімо, шив обмундировання для потреб фронту. Саме цими обставинами пояснюються надто великі розбіжності в даних, що їх наводять різні дослідники. Так, співробітник Інституту історії партії при ЦК ПОРП А. Коханський на сторінках «Трибуни люду» говорить про 200 тис. чоловік³³, а у книзі «На рубежі епох, Спогади про участь поляків у Жовтневій революції та громадянській війні в Росії 1917—1921» наводиться вдвоє менша цифра—100 тис. чоловік³⁴.

Згаданий нами збірник, підготовлений колективом упорядників Інституту історії партії при ЦК ПОРП в складі Збігнева Іваньчука, Романа Юрія, Гелени Камінської, Генрика Маліновського та Яга Собчака, вміщує спогади 100 учасників Жовтневої революції та громадянської війни в Країні Рад. Переважна більшість цих цікавих документів (83) ще ніде не публікувалася. Вони були відібрані в Інституті історії партії при ЦК ПОРП, а також у ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, де їх свого часу зібрала Польська комісія Істпарту. Решта спогадів друкувались у 20-х роках польською, російською, українською і білоруською мовами в газетах. Кожному окремому матеріалу передую коротенька біографічна довідка про життєвий шлях автора і його фото-знімок. Мова і стиль авторів спогадів, як правило, збережені.

В структурному відношенні книга «На рубежі епох» ділиться на 7 розділів залежно від місцевості, де діяли учасники революції. Такий поділ, звичайна річ, є дещо умовним, бо нерідко одна і та ж сама людина відстоювала здобутки Жовтня в різних, часто далеко відлеглих один від одного районах нашої Батьківщини. Саме тому спогади учасників Жовтневих подій та громадянської війни на Україні вміщено в п'яти розділах (всього їх у книзі 26).

Українського історика, без сумніву, зацікавлять розповіді про події в Одесі Станіслава Косцелевського (Яна Квятковського), Едмунда Томашевського та листи Зигмунта Дуніновського; спогади Вацлава Тшасковського, Романа Гартенберґера і Яна Любінецького (Ігнаці Рильського), які перебували довгий час в м. Кам'янському. Останній з названих комуністів був делегатом першого з'їзду КП(б)У. Францішек Перковський цікаво змальовує боротьбу за владу Рад у Чугуєві, а Станіслав Толвінський, Станіслав Палінський та Мар'ян Нахтман—у Слов'янську. Нагороджений Радянським урядом в зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня орденом Леніна Тадеуш Барцішевський, а також Юзеф Подсядло, Адам Пецольд, Антоні Лепперт, Антоні Стахурський, Станіслав Жолнерович і Генрик Плавінський розказують про свою діяльність в різних частинах Червоної Армії. Не можна без хвилювання читати спогади Александра Данилюка (Едмунда Стефанського), озаглавлені «Між Чугуєвим і поїздом смерті».

Не всі матеріали, вміщені в збірнику, рівноцінні за своїм значенням і достовірністю. Подекуди впадає в очі авторська суб'єктивність в оцінці тих чи інших подій, деякі неточності. В цілому ж можна сказати, що колектив упорядників підготував цінну книжку, яка є значним кроком уперед у порівнянні з трьома невеликими збірками спогадів, виданими з нагоди 40-річчя Жовтневої революції у Варшаві, Катовіцах і Гданську.

Наприкінці минулого року в Лодзі з'явився ще один збірник—«Спогади ветеранів революції 1905 і 1917 років»³⁵. Те ж саме видавництво випустило спогади Стефана Шпінґера «З Першого Кінною»³⁶. В роки громадянської війни він спочатку працював в Автономній Радянській Соціалістичній Республіці Німців Поволжя, а потім хоробро воював у Першій Кінній армії, де був військовим комісаром однієї з бригад 14-ї дивізії. З особливим інтересом читаються 12—15 розділи, де описуються бойові

³² «Trybuna ludu», 12 грудня 1967 р.

³³ «Trybuna ludu», 28 жовтня 1967 р.

³⁴ Na granicy epok, Wspomnienia o udziale polaków w rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji, 1917—1927, «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, стор. 13.

³⁵ Wspomnienia weteranów rewolucji 1905 i 1917 roku, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, 1967, 455 с.

³⁶ Stefan Szpinger. Z Pierwszą Konną, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź, 1967, 210 с.

дії кавалеристів С. М. Будьонного на Україні проти військ Пілсудського, Врангеля і банд Махна. В 1920 р. С. Шпінгер за мужність і хоробрість, проявлені в боях з воюючим, одержав найвищу тоді урядову нагороду — орден Червоного Прапора.

До ювілею Жовтневої революції окремими виданнями вийшли з друку спогади інших активних учасників громадянської війни — Александра Данелюка (Едмунда Стефанського) і Здзіслава Куша. Уривки з них, як і з спогадів С. Шпінгера, вміщено в збірнику «На рубежі епох».

В другій частині огляду ми вже характеризували збірник статей «Жовтнева революція і Польща». У вміщеній в ньому статті Тадеуша Цесляка «Участь поляків у Жовтневій революції»³⁷ подано короткий нарис спільної боротьби польських трудящих разом з радянськими людьми проти капіталістів і поміщиків за перемогу Радянської влади. Але у даній статті ми помітили дві фактичні неточності. Станіслав Новосельський не був комісаром у польських справах в Артемівську (стор. 380). Не підтверджується документами і факт існування секції ППС-лівниці в Проскуріві (нині Хмельницький) (стор. 374). Автором другої, досить великої статті — «Відображення Жовтневої революції в польських газетах і журналах, які видавались в Петрограді і Москві (жовтень 1917—1918 рр.)» — є викладач факультету журналістики Варшавського університету Анджей Сліш³⁸. В ній розглядається не тільки робітнича, а й ліберальна та буржуазна преса. До речі, цього року має з'явитись ще одна праця А. Сліша приблизно на таку ж саму тему.

Нарешті, слід згадати брошуру суто популярного характеру «Участь поляків у Жовтневій революції та захисті її здобутків» Тадеуша Буткевича і Анджея Сліша³⁹ та багато ілюстрований документальними фотознімками альбом «Участь поляків у Жовтневій революції» Валентини Найдус⁴⁰. Цінність цих праць — в їх узагальненнях і підсумках.

На закінчення варто також сказати про перевидання у Варшаві польською мовою монографії радянського вченого О. Я. Манусевича, присвяченої участі польських інтернаціоналістів у Жовтневій революції⁴¹.

* * *

Ми розповіли про основні нові праці істориків Польської Народної Республіки, присвячені Великій Жовтневій соціалістичній революції. На закінчення вважаємо за потрібне коротко сказати ще й про надруковані на ротаринті численні доповіді та повідомлення або їх тези на наукових сесіях і конференціях, влаштованих з нагоди 50-річчя Великого Жовтня. Такі сесії і конференції відбулися у Варшаві та в усіх воеводських центрах. Польські вчені взяли участь у кількох наукових форумах у Радянському Союзі.

Досить активною була участь учених ПНР у науковій сесії в Москві «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка відбулася в березні минулого року. На ній виступали Юзеф Ковальський, Тадеуш Цесляк, Броніслав Беднаж, Леон Гроссфельд, Генрик Малиновський, Міхал Пірко і Генрик Зелінський. Вони говорили про вплив Жовтневої революції на дальше розгортання робітничого і національно-визвольного руху в Польщі, ставлення західних держав до польського питання після Великого Жовтня, про те, як польські трудящі, що перебували в нашій країні, спільно з радянськими людьми боролися за владу Рад⁴².

³⁷ Tadeusz Cieślak. Udział polaków w rewolucji Październikowej. — «Rewolucja Październikowa a Polska», стор. 367—381.

³⁸ Andrzej Słisz. Odbicie rewolucji Październikowej w czasopiśmie polskich, wydawanych w Piotrogradzie i w Moskwie (październik 1917—1918); там же, стор. 383—428.

³⁹ Tadeusz Butkiewicz, Andrzej Słisz. Udział polaków w rewolucji Październikowej i obronie jej zdobyczy, Towarzystwo przyjaźni polsko-radzieckiej, Warszawa, 1967, 48 с.

⁴⁰ Валентина Найдус. Участие поляков в Октябрьской революции, изд-во «Интерпресс», Варшава, 1967, 67 с.

⁴¹ Aleksander Manusiewicz. Polacy w rewolucji Październikowej (luty-październik 1917 г.), «Książka i wiedza», Warszawa, 1967, 422 с.

⁴² Юзеф Ковальський. Польша и Октябрьская революция (Некоторые проблемы периода 1917—1919 гг.), М., 1967, 97 с.; Леон Гроссфельд, Свержение царизма, Октябрьская революция в России и позиция центральных держав по отношению к польскому вопросу, М., 1967, 14 с.; Г. Малиновский, Влияние Октябрьской революции на формы борьбы польского рабочего класса в период формирования II Польской Республики (1918—1919 гг.), М., 1967, 15 с.; Генрик Зелінський. Революционные стремления и борьба за национальное освобождение в Верхней Силезии в 1918—1921 годах, М., 1967, 13 с.; Тадеуш Цесляк. Несколько замечаний

Цікаві доповіді були заслухані на загальнопольській конференції, присвяченій 50-річчю Великого Жовтня і проведеній у Варшаві 23 і 24 листопада минулого року Польською Академією наук, Інститутом історії партії при ЦК ПОРП, Інститутом історії польсько-радянських відносин ПАН та Вищою школою суспільних наук при ЦК ПОРП. В них розглядалися питання про історичні корені Жовтневої революції, її вплив на польський робітничий рух, на утворення польської держави і на розвиток конституціоналізму та ін.⁴³

Основні матеріали ювілейної наукової сесії в м. Катовіцах, яка була організована в жовтні 1967 р. Сілезьким науковим інститутом та філіалом Ягеллонського університету і в якій на запрошення польських колег взяв участь автор цих рядків, були видані окремим збірником⁴⁴. Таких прикладів можна навести дуже багато.

* * *

Підсумовуючи, можна без перебільшення сказати, що вчені Польської Народної Республіки підготували до знаменної дати в житті соціалістичних країн і всього прогресивного людства, якою є піввіковий ювілей Радянської держави, значну кількість праць про Великий Жовтень — про хід пролетарської революції, її значення для історичної долі польського народу, про участь його представників у боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад у нашій країні.

З усієї, так би мовити, «жовтневої» історичної літератури найбільш цінним і вагомим є доробок наших зарубіжних колег в галузі вивчення участі польських трудящих у соціалістичній революції і в захисті її завоювань на території Росії, України, Білорусії та інших радянських республік. Такі праці, як розглянуті вище біографічний словник, монографія В. Найдус, статті Г. Яблонського і Ф. Тиха із збірника «Жовтнева революція і Польща» стали значним надбанням сучасної історіографії. Тому вони одержали спеціальні премії на конкурсі Польської Академії наук. Менш опрацьованими залишаються питання про роль Жовтневої революції в розгортанні революційного руху польських народних мас і відновленні польської державності. Сподіваємось, що вони знайдуть дальшу глибоку розробку в нових працях і польських, і радянських вчених.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

об отношении поляков к революции 1917 года, М., 1967, 10 с.; Бронислав Беднаж. Участие поляков в революционных частях русской армии и в Красной Армии Советской России, М., 1967, 13 с.; Михал Пирко. Борьба за привлечение польских солдат к пролетарской революции в России в 1917 году (На примере Белгородского полка), М., 1967, 13 с.

⁴³ Henryk Lowmianński. Zagadnienia genezy Wielkiej socjalistycznej rewolucji Październikowej, Warszawa, 1967, 28 с.; Sylwester Zawadzki. Wpływ rewolucji Październikowej na rozwój konstytucjonalizmu, Warszawa, 1967, 69 с.; Józef Kowalski. Rewolucja Październikowa a polski ruch robotniczy (Wybrane zagadnienia), Warszawa, 1967, 54 с.; Tadeusz Cieślak. Znaczenie rewolucji Październikowej dla utworzenia państwa Polskiego, Warszawa, 1967, 19 с.

⁴⁴ 50 lat ZSRR, Sesja naukowa, Katowice, 1967, 137 с.

ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР,

вид-во «Наукова думка», К., 1967,

Том перший.

**ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.**

Редакційна колегія тома: В. А. Дядиченко
(відповідальний редактор), М. Ю. Брай-
чевський, М. Н. Леценко, К. І. Стецюк,
552 с. Том другий.

**ВІД ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ ДО НАШИХ
ДНІВ**

Редакційна колегія тома: І. І. Компанієць
(відповідальний редактор), І. Х. Ганжа,
І. І. Слинько, 536 с.

Багата історія селянства здавна привертала увагу дослідників. З 20-х років її розробляють історики Радянської України. Певним підсумком багаторічної наукової роботи в даній галузі є видання Інститутом історії АН УРСР рецензованої двотомної праці з історії селянства України.

В першому томі, створеному колективом відомих істориків України, при висвітленні важливих проблем соціально-економічної історії селянства та його багатовікової боротьби проти соціального й національного гніту критично використано праці буржуазної історіографії та підсумовано численні дослідження радянських істориків. У передмові піддано критиці буржуазно-націоналістичну теорію «єдиного потоку», зроблено змістовний, хоч і не зовсім повний огляд історіографії питання. Наприклад, не згадано ряд важливих праць українських дослідників з історії селянства до XIX ст., зокрема С. В. Юшкова, М. Н. Петровського, а також тритомний збірник документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией. 1648—1954» (М., 1954) та ін. Показ історії українського селянства XV—першої половини XVI ст. (стор. 10) ґрунтується на книзі Д. І. Мишка «Соціально-економічні умови формування української народності» (К., 1963), а тимчасом автори обходять ряд праць, що вийшли раніше. Недостатньо відображені в огляді література та опубліковані документи з історії селянства Лівобережної України другої половини XVIII ст.

У перших розділах книги йдеться про селянство стародавньої Русі. Його виникнення правильно пов'язується з розвитком землеробства, розкладом первісно-общинного ладу та зародженням феодалізму у східних слов'ян. На конкретному матеріалі добре показано соціальне становище селянства, посилення феодального гніту та ан-

тифеодальну боротьбу в часи Київської Русі й феодального роздроблення. Але спірним є твердження, ніби данина була формою феодальної ренти. Ряд істориків вважає, що в Київській Русі найдавнішою була відробіткова феодальна рента. Хоч данина (часто хутром) і була в ранньо-феодальний період основною формою експлуатації смердів, проте вона «перероджувалась у відробіткову й натуральну земельну ренту в зв'язку з процесом освоєння землі різного типу феодалами і разом з перетворенням вільного смерда в залежного, напівкріпака або кріпака»¹.

У розділі про українське селянство XIV—першої половини XVI ст. схарактеризовано землеволодіння і землекористування, групи селян, зростання податків і феодальної ренти, боротьбу селян проти феодального гніту та іноземних загарбників. Виклад має дещо описовий характер, містить ряд нечітких формулювань, зокрема, щодо таких важливих питань, як зростання феодальної ренти та закріпачення селян. Трапляються суперечливі твердження. Наприклад, на стор. 71 сказано: «З другої половини XIV ст. в історії України наступив новий період у розвитку феодалізму, характерний інтенсивним розширенням феодального землеволодіння і масовим покріпаченням селян». А на стор. 79 зазначається, що про покріпачених селян у другій половині XIV ст. «зустрічаються лише окремі згадки» (підкреслення наші.—К. Г., Л. М.). Суперечить загальновідомим історичним фактам твердження про те, що за час з XIV до середини XVI ст. «розширилося селянське землеволодіння і землекористування».

З інтересом читаються розділи, присвячені другій половині XVI—XVIII ст., де розповідається про посилення феодально-шляхетського гніту та селянсько-козацькі війни другої половини XVI—першої половини XVII ст., визвольну війну 1648—1654 рр., наступ польських, українських і російських феодалів на життєві інтереси селянства в другій половині XVII ст., посилення його закріпачення та селянські повстання в XVIII ст.

У книзі переконливо розкрито велике прогресивне значення возз'єднання України з Росією для історичної долі українського народу, показано спільну боротьбу народних мас проти російських і українських феодалів. На жаль, мало уваги приділено селянським рухам на Лівобережжі в другій половині XVIII ст.

¹ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси, М.—Л., 1946, стор. 215.

Висвітлюючи розклад феодально-кріпосницької системи в кінці XVIII — першій половині XIX ст., автор дає стислу характеристику продуктивних сил сільського господарства України (показано широке застосування ручної праці, рутинність техніки й відсталість агротехніки, схарактеризовано основні галузі землеробства і т. ін.). На основі великого фактичного матеріалу зроблено правильний висновок, що протягом першої половини XIX ст. в результаті розвитку товарно-грошових відносин сільське господарство ставало на шлях товарного виробництва. Розвивалось тваринництво, а навколо великих міст — городництво й садівництво. Проте не досить повно розкрито питання сільськогосподарської спеціалізації окремих районів України.

На наш погляд, слід було виділити окремий параграф про розвиток продуктивних сил у пореформеному селі, що дало б можливість переконливо показати як «Росія (а так само і Україна. — К. Г., Л. М.) сохи і ціпа... стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки...»². Розповідаючи про становлення капіталістичних відносин у сільському господарстві, автор після стислої характеристики нових умов для розвитку капіталізму в землеробстві зразу ж переходить до показу розшарування селянства в пореформений період, не вказуючи на значне поліпшення агротехніки, широке впровадження у великих господарствах, особливо Південної України, нових знарядь праці та парових двигунів. В цьому відношенні Україна йшла попереду інших районів Росії³. Не сказано про аграрну кризу 70-х років. Отже проникнення капіталістичних елементів у сільське господарство висвітлено не досить повно.

На основі фактичного матеріалу відзначається, що реформа 1861 р. внесла великі зміни в життя селянства, яке в процесі капіталістичного розвитку перетворювалось з феодального класу-стану на класи капіталістичного суспільства. Однак мало уваги приділено зміні економічної природи українського селянства після 1861 р. Якраз показано процес класової диферен-

ціації українського селянства, аграрне ренаселення на Лівобережній і Правобережній Україні. Ретельно розкрито як вислідок проведення століпінської реформи економічно посилювалось куркульство і розорювалась основна маса селянства, досліджено формування основних груп сільського населення в епоху капіталізму. Але варто б докладніше розкрити соціальні процеси всередині громади та її розпад.

У томі ґрунтовно висвітлюються боротьба бідноти проти сільської буржуазії, роль класових боїв пролетаріату під керівництвом партії більшовиків у пробудженні політичної свідомості селянства. На жаль, розвиток ідеології селянства, особливо в кінці XIX і на початку XX ст., висвітлено занадто стисло і поверхово, чітко не розкрито всю складність і суперечливість цього процесу.

Прикро, що в т. I недостатньо показано матеріальну й духовну культуру та побут українського селянства на різних історичних етапах, вагомо не розкрито його вклад у розвиток української культури.

В книзі належно не розкрито зв'язок історії селянства з етнічним розвитком українського народу, з процесами формування української народності й нації, а також роль селянства в цих процесах.

Слід зробити зауваження щодо структури тома. Селянству західноукраїнських земель доби домонополістичного капіталізму відведено окремий розділ XIV. А матеріал про попередній і наступний періоди чомусь викладається у параграфах розділів, присвячених Наддніпрянській Україні. Напевно, доцільніше історію селянства західноукраїнських земель викладати в окремих розділах.

Трапляються повторення й неточності. Наприклад, аналогічний матеріал про селянське розшарування подається на стор. 300 і в окремому параграфі (стор. 392—315). На стор. 467 читаємо напис під ілюстрацією: «Захоплення поміщицької землі в Ізюмському повіті на Херсонщині». Проте цей повіт був у складі Харківської губернії.

Загалом же в т. I вдало висвітлюється складна, повна глибокого соціального змісту історія селянства УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

К. Г. ГУСЛИСТИЙ, Л. Г. МЕЛЬНИК

* * *

² В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 515.

³ Матеріали для статистики парових двигателів в Российской империи, Спб., 1882, стор. 6—7.

За 50 років Радянської влади трудяще селянство України пройшло складний шлях розвитку. Мільйони дрібних, розпорошених одноосібних селянських господарств під керівництвом Комуністичної партії, керуючись ленінськими настановами, створили великі соціалістичні господарства, оснащені передовою технікою. Колгоспи стали невід'ємною частиною радянського суспільства.

Колгоспний лад у республіці — це результат творчої активності трудового се-

лянства України в період соціалістичного будівництва. Його участь в розгромі фашизму, відбудові й дальшому розвитку сільського господарства, в створенні матеріально-технічної бази комунізму широко висвітлені в т. II рецензованої книги, написаної на багатому фактичному матеріалі. В ній використані твори В. І. Леніна, рішення з'їздів і конференцій КПРС, пленумів ЦК, постанови урядів СРСР та УРСР, з'їздів Рад, комнезамів та інші документи.

У томі докладно розкрито боротьбу се-

лянства України в союзі з робітничим класом за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автори переконливо довели, що всякі базікання націоналістичних писак про безбуржуазність української нації, «гармонію суспільних інтересів», привнесення революції на Україну не мають нічого спільного з історичною дійсністю. Трудящі маси рішуче стали на бік революції і Радянської влади, розгорнули героїчну боротьбу проти Центральної ради, гетьманщини, німецько-австрійських окупантів, Директорії, Денікіна та антантівських інтервентів. Великий інтерес становлять сторінки, присвячені організації перших колективних господарств, земельній політиці Комуністичної партії на Україні в роки громадянської війни. Відзначаються помилки, допущені при створенні радгоспів і колгоспів, що вчасно були виправлені завдяки втручанню В. І. Леніна.

Значна увага приділена діяльності комнезамів, які розпочали перерозподіл землі згідно з соціалістичним законодавством.

На основі великого фактичного матеріалу розкриваються економічні й соціальні зміни, які сталися в українському селі у 1921—1927 рр. Відбудувати сільськогосподарське виробництво в умовах, коли в основі його лежало дрібне одноосібне селянське господарство, було складною справою. Комуністична партія і Радянський уряд провели ряд важливих економічних заходів, які забезпечили швидке розв'язання поставленого завдання. На жаль, в книзі цьому не приділяється достатньої уваги. Викликає подив відсутність навіть згадки про існування сільських партійних організацій, даних про кількість селян у КП(б)У, про активну участь робітничого класу у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства.

Цінним є матеріал про роль трудящого селянства України в побудові фундаменту соціалістичної економіки, в нагромадженні коштів і т. д. (стор. 98—99).

Глибоко і змістовно висвітлена колективізація сільського господарства — одна з найважливіших складових частин соціалістичної революції. Показано роль партії в докорінній перебудові села, гостру боротьбу бідняцько-середняцьких верств проти куркульства. Автори наводять цікаві дані про допомогу робітничого класу селянству в цей період. Значне місце приділено політвідділам, які провели велику роботу в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. Вдало показано також зміну психології селянства внаслідок соціалістичних перетворень, особливо трудящих жінок. Це знайшло свій вияв у зростанні громадсько-політичної активності трудівників села. Імена Марії Демченко, Марини Гнатенко, Ганни Кошової, Паші Ангеліної та сотень інших героїв праці назавжди ввійшли в золоту книгу трудової слави України.

Цілком вірно, що автори ввели розділ про революційну боротьбу трудящого се-

лянства західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною. Вони наводять яскравий фактичний матеріал, який свідчить про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційно-визвольного руху в західноукраїнському селі, підкреслюють, що возз'єднання з Радянською Україною принесло трудящим цього краю не тільки визволення від економічного гніту, а й дало політичні права. Показано перші кроки соціалістичної перебудови сільського господарства в західноукраїнських областях і ті сприятливі умови, за яких проходив цей процес.

Автори переконливо доводять, що в роки Великої Вітчизняної війни колгоспне селянство як на фронті, так і в тилу виявило високу політичну свідомість, виступило активною силою в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Але варто було більше уваги приділити громадській діяльності трудівників села, їх участі в багатьох політичних кампаніях і т. д. Це ж стосується й періоду четвертої п'ятирічки. Докладно висвітлено трудовий героїзм колгоспників у неймовірно тяжких умовах перших післявоєнних років, у відбудові й дальшому розвитку сільського господарства.

Велике місце в книзі відведено ролі колгоспного селянства України на завершальному етапі будівництва соціалізму (1951—1958 рр.), показано, як трудівники села разом з робітничим класом та інтелігенцією створювали економічні й політичні передумови переходу до розгорнутого будівництва комунізму. Підкреслюються соціальні зміни серед колгоспного селянства, яке брало активну участь у політичному житті країни.

Останній розділ книги присвячений досягненням колгоспників у створенні матеріально-технічної бази комунізму, творчій активності трудівників села в будівництві нового суспільства, коли на основі дальшої механізації та електрифікації виробничих процесів праця хлібороба стає продуктивнішою, зростає чисельність колгоспної інтелігенції, механізаторів, підвищується освітній рівень і кваліфікація трудівників ланів, незмірно поліпшується матеріальне становище селян.

Колгоспний лад докорінно змінив економіку села, змінилися й самі люди. Вірний союзник робітничого класу — колгоспне селянство внесло свій гідний вклад у повну, остаточну перемогу соціалізму в нашій країні й зараз є активною силою у будівництві комунізму. Про все це докладно розповідається в монографії.

Позитивно оцінюючи т. II колективної праці «Історія селянства УРСР», висловимо й ще деякі зауваження та побажання. Окремі розділи книги перевантажені цифровим матеріалом, який часто подається без глибокого аналізу й узагальнюючих висновків. Подекуди (стор. 288, 290, 301, 302—303, 305, 331—332, 342 та ін.) рябють загальні цифри, що не допомагає розкрити

процеси, які відбувалися серед селянства. На наш погляд, зайвим є розділ IX про соціалістичну перебудову сільського господарства в західних областях Української РСР у післявоєнні роки. Доцільніше було б дати параграф у розділі, присвяченому четвертій п'ятирічці, де вказати на окремі специфічні умови відповідних областей. Це дозволило б уникнути повторень у викладі матеріалу. До речі, повторення цифрових даних, однотипних прикладів, прізвиськ є й в інших розділах.

Слід ще вказати на деякі неточності. На стор. 412 при характеристиці відставання сільського господарства до 1953 р. вказується тільки на суб'єктивні причини і нічого не говориться про об'єктивні (шкода, заповідня нашої економіці фашистською навалюю, неможливість забезпечити одночасно значними капітальними вкладеннями та кадрами промисловість і сільське господарство і т. д.). Автори чомусь відно-

сять Рафалівський і Острозький райони (стор. 275) до Волинської області. Насправді, вони входили й входять до Ровенської області. Помилково зазначається, що ініціатором проведення виробничих семінарів у колгоспах в 1956 р. виступив Гайсинський район на Вінниччині (стор. 439), тоді як цей почин належав Гайворонському району Кіровоградської області.

Текст книги добре ілюстрований. Очевидно, доцільно було б іще вмістити хронологію найважливіших подій з історії селянства, іменний та географічний покажчики та ряд додаткових карт з історії найбільших селянських рухів XVI—XVIII ст.

Загалом же двотомна монографія — це оригінальна праця, яка є першою спробою дати систематизований виклад історії селянства.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ, І. П. КОЖУКАЛО

ІСТОРІЯ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР.

Редакційна колегія: Бабко А. К., Бажан М. П. (заступник головного редактора), Білодід І. К., Гуржій І. О., Зеров Д. К., Касименко О. К., Кучеров П. С., Лашкарьов В. Є., Митропольський Ю. О., Мізерницький Б. М. (відповідальний секретар), Новиченко Л. М., Овчаренко Ф. Д., Палладін О. В., Патон Б. Є. (головний редактор), Першин П. М., Пастушенко Г. С., Підоплічко І. Г. (заступник головного редактора), Савін Г. М., Субботін С. І., Терлецький В. М., Федорченко І. М., Чаговець Р. В., Штокало Я. З., Головна редакція УРЕ, К., 1967, т. I, 726 с., т. II, 835 с.

Протягом останніх років радянська, зокрема українська історіографія, збагатилася рядом фундаментальних досліджень, що висвітлюють процес культурного розвитку соціалістичного суспільства на різних соціально-економічних етапах. Усілякого схвалення заслуговує видання до 50-річного ювілею Великого Жовтня двотомної «Історії Академії наук УРСР», в якій простежується весь процес організації і діяльності цього найважливішого наукового центру на Україні.

Вдала структура праці дала можливість показати історичні передумови виникнення різних галузей наукового знання на території України в давні часи, розвиток його в умовах феодалізму та капіталізму, детально проаналізувати весь історичний шлях Академії наук Української РСР, окремих її установ, творчу діяльність видатних вчених, які своєю працею внесли значний вклад у вітчизняну й світову науку.

У першій книзі, в нарисі, присвяченому дожовтневому періоду, розкрито передумови, в яких зароджувалася наука на

Україні. Однак, шкода, що автори не вказали того рубежу, коли практичний досвід людей, набутий в процесі суспільного життя і зіткнення з природою, її явищами, стає науковим знанням.

У розділі «Етапи історичного розвитку Академії наук Української РСР» на великому фактичному матеріалі досліджується процес створення і діяльності на Україні цього наукового центру.

Вдалою є і побудова самого розділу, який має три підрозділи, що відповідають трьом історичним періодам (1917—1936, 1937—1958 і 1959—1967 рр.). Параграфи перших двох побудовано за хронологічним принципом, а останнього — за тематичним, що дозволяє більш глибоко і всебічно проаналізувати діяльність АН УРСР на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Автори наводять цікаві матеріали, що свідчать про ту величезну увагу, яку Комуністична партія і Радянський уряд приділяли з перших днів після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції забезпеченню організаційної та науково-дослідної роботи Української академії наук, зміцненню її матеріальної бази, постійному збільшенню мережі наукових установ. З року в рік зростало число науковців. Автори скрупульозно наводять дані про поповнення складу дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР. На жаль, в книзі не згадано, скільки співробітників працювало в Українській Академії наук на початку її діяльності.

Досить докладно висвітлюються досягнення українських вчених у розробці актуальних проблем, хоч частково в цьому розділі дублюється матеріал нарисів про розвиток окремих напрямів науки, а також установ АН УРСР. В даному розділі слід було б насамперед зосередити увагу на суспільному значенні наукових досліджень, показати їх безпосередній вплив на розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, на розгортання ідейно-виховної ро-

боти. Певне теоретичне відображення в книзі, хоч і не досить повне й чітке, знайшов процес перетворення радянської науки в безпосередню продуктивну силу суспільства (стор. 162). Шкода, що відповідні твердження не підкріплені фактичним матеріалом. А таке важливе й актуальне питання необхідно було розкрити на конкретному досвіді роботи цього великого наукового центру.

Серед основних проблем, порушених авторами, значне місце відведено проблемі співробітництва українського народу з іншими братніми народами Радянського Союзу в галузі науки. В книзі наводяться цікаві факти, які свідчать про те, що вже з перших років існування Радянської влади встановилися тісні зв'язки між вченими України та їх колегами, зокрема з РРФСР.

Читач дізнається про обрання в 1929 р. академіками ВУАН Г. М. Кржижановського, білоруського поета Янки Купали, а українських вчених С. Н. Бернштейна, М. М. Крилова, М. С. Грушевського, Д. К. Заболотного — академіками АН СРСР, П. А. Тутковського — членом Білоруської академії наук. Це свідчення зростаючого авторитету української науки, визнання її успіхів.

Не досить чіткою є назва великого підрозділу «АН УРСР в роки будівництва комунізму», оскільки, власне, період комуністичного будівництва продовжується від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. У підрозділі мова йде лише про роки, визначені в радянській історіографії як період розгорнутого комуністичного будівництва.

Досить докладно розкривають автори міжнародні наукові зв'язки республіки. Цілком правильно підкреслюється величезне зростання авторитету української, як і всієї радянської науки, в цілому світі. Та напевно слід було б більш чітко охарактеризувати творче співробітництво між вченими нашої країни та їх колегами з країн соціалістичної співдружності.

Читачеві, особливо історикю, який вивчає шляхи вітчизняної науки, діяльність її

великих центрів, безумовно, цікаво мати уявлення про характер джерельної бази, знати, звідки взято наведені в тексті матеріали і документи. Але цьому перешкоджає досить поширена видавнича практика знімання частини посилань на джерела та літературу, чого не уникала й рецензована праця. Проте аналіз її змісту свідчить, що автори використали цінні, різноманітні за своїм характером як опубліковані, так і архівні джерела, зокрема з фондів архіву АН УРСР.

Добре враження справляє розділ «Огляд розвитку окремих наук і наукових напрямків в Академії наук Української РСР». Написані фахівцями, що самі плідно працюють в тій чи іншій галузі, ці нариси дають уявлення про вклад українських учених в дальше піднесення вітчизняної і світової науки. В цьому розділі велику увагу приділено, зокрема, суспільним наукам. Авторі цілком правильно підкреслюють, що з перших років після перемоги Великої Жовтня поступово в усіх галузях знань утверджувався марксизм-ленінізм як методологічна основа науки. На жаль, у нарисі, присвяченому українській радянській історіографії, досить мало місця відведено працям з історії комуністичного будівництва в Українській РСР.

У другій книзі «Історії Академії наук Української РСР» подано стислий огляд процесу створення і розвитку її установ, творчої праці наукових колективів. Вміщено також короткі нариси про життя та діяльність дійсних членів і членів-кореспондентів АН УРСР, дано об'єктивну оцінку їх вкладу в розвиток радянської науки. Вдало підібрано ілюстрації, всілякого схвалення заслуговує іменний покажчик.

В цілому опублікування «Історії Академії наук УРСР» напередодні 50-річчя наукового центру республіки є важливим досягненням авторського колективу. Це видання, безумовно, займе гідне місце в радянській історіографії серед праць, підготовлених на честь знаменного ювілею — 50-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

УКРАЇНСЬКА РСР НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ.

Збірник документів (1917—1923 рр.), вид-во «Наукова думка», К., 1966, 667 с.

Опубліковані в останні роки збірники документів дозволяють скласти об'єктивне уявлення про зовнішню політику та дипломатичну діяльність Української РСР, розвінчати буржуазних фальсифікаторів, ствердити історичну правду.

Вміщені в рецензованому збірнику матеріали відображають зовнішньополітичну і міжнародно-правову історію молодшої Української Радянської Соціалістичної Республіки до передачі нею своїх зовнішньополітичних функцій у компетенцію Союзу

РСР (липень 1923 р.). Книга вводить у науковий обіг велику кількість маловідомих або зовсім невідомих документів. Слід зауважити, що окремі питання зовнішньополітичної діяльності УРСР періоду 1917—1923 рр. були частково висвітлені у тематичних збірниках, підготовлених Народним Комісаріатом Закордонних справ УРСР*, але багато архівних матеріалів, які мають великий науковий інтерес, не ввійшли до них. До того ж, ці книги, видані понад 40 років тому невеликим тиражем, тепер стали бібліографічною рідкістю.

* Красные книги, Сборники дипломатических документов и исторических материалов, кн. I, II, III, Харьков, 1921.

Зміст збірника незаперечно показує, що створена в грудні 1917 р. Українська Радянська держава стала справжнім виразником суверенної волі українського народу, захисником корінних його інтересів як у галузі соціально-політичного й економічного життя, так і в міжнародних відносинах. Одним з перших дипломатичних кроків молодого української республіки була участь її представників у мирних переговорах у Брест-Литовську, де вони поставили питання про визнання робітничо-селянського уряду України як єдиного виразника волі українського народу.

Як свідчать документи збірника, Українська РСР з перших днів свого існування, спираючись на братерську допомогу РРФСР, рішуче відстоювала завоювання революції від зазіхань міжнародного імперіалізму, активно боролася за створення зовнішньополітичних умов зміцнення Радянської влади на Україні.

Документи збірника переконливо висвітлюють братерську співпрацю на зовнішньополітичній арені урядів РРФСР та УРСР. Відносини, які склались у той час між двома республіками, були першим в історії прикладом міжнародних стосунків нового типу, заснованих на принципах повної рівноправності, тісного співробітництва, взаємного поважання та безкорисливої допомоги, проникнутих духом пролетарського інтернаціоналізму.

Ці принципи з усією повнотою проявились і у взаєминах між УРСР та Угорською і Словацькою Радянськими республіками. Коли в середині квітня 1919 р. імперіалісти почали агресивні дії проти Угорської Радянської Республіки, Україна подала їй народові дійову братню допомогу. В збірнику зокрема наводяться ультимативні ноти РРФСР і УРСР від 1 й 2 травня 1919 р. королівському уряду Румунії, армія якої становила основну збройну силу інтервентів (док. №№ 67, 68, стор. 98—101).

Важливе місце в історії міжнародних відносин республіки посідають українсько-турецькі стосунки, що встановилися на початку 20-х років. Характерні в цьому відношенні матеріали, присвячені надзвичайному посольству УРСР на чолі з М. В. Фрунзе в Туреччині в 1921—1922 рр., під час якого 2 січня 1922 р. було підписано українсько-турецький договір (док. №№ 182, 196, 197, 229).

З сьогоднішнім днем перекликаються слова листа наркома закордонних справ РРФСР Г. В. Чичеріна надзвичайному послу у Туреччині М. В. Фрунзе про радянсько-турецькі відносини. Г. В. Чичерін підкреслював, що «...лінію друзів з Туреччиною ми вважаємо нерозривною складовою частиною нашої радянської політики» (док. № 299, стор. 438). У боротьбі проти імперіалістів Український Радянський уряд, за прикладом уряду РРФСР, звертався безпосередньо до народних мас капіталістичних країн. Заклики солідаризуватись з Радянською Україною містяться в звернен-

нях уряду УРСР до трудящих Франції, Англії, Італії, Польщі, Фінляндії, до пролетаріату та біднішого селянства всього світу (док. 56, стор. 88; док. 83, стор. 115—117; док. 84, стор. 117—119; док. 103, стор. 144; док. 119, стор. 164—166).

Документи свідчать, що народні маси ніколи не мали такої великої ваги у вирішенні долі миру, як після перемоги Жовтневої революції. Нові принципи зовнішньої політики, народжені Жовтнем, особливо розвинулись тепер, коли існує велика світова співдружність соціалістичних країн. Тому цілком зрозумілий інтерес, викликаний досвідом співробітництва радянських республік з іншими країнами в перші роки існування Радянської влади, їх дипломатичною діяльністю.

Питання про взаємовідносини з імперіалістичними державами постало перед робітничо-селянським урядом Радянської України відразу ж після вигнання буржуазно-націоналістичних банд з основної території республіки і зіткнення революційних військ з частинами інтервентів, які окупували землі Причорномор'я. 6 лютого 1919 р. було надіслано ноту урядам Великобританії, Франції, Італії, Японії та США з вимогою негайного виведення «військ держав Згоди з території України» (док. № 45, стор. 66). Радянська Україна висловлювала готовність «...укласти договір, що забезпечував би економічні інтереси держав Згоди, сумісні з інтересами робітничого і селянського населення України» (док. № 45, стор. 67).

Послідовно відстоюючи ленінські принципи мирного співіснування країн з різними соціальними системами, уряд Радянської України використовував кожен можливість для вирішення спірних питань мирним шляхом. Про це свідчать наведені в збірнику дипломатичні заяви, документи про мирні переговори з Польщею, договори з Латвією, Литвою, Естонією, Чехословаччиною, Угорщиною, ноти урядам Франції, Бельгії, Німеччини, Австрії, Італії, Румунії та інші матеріали.

Вивченню документів сприяють вміщені в збірнику змістовні примітки. Однак упорядникам слід було дещо розширити довідковий матеріал, використовуючи архівні та інші джерела, не включені до книги.

Для кращого пояснення зовнішньополітичної діяльності УРСР в примітках цитуються деякі документи капіталістичних країн, без вказівки на джерело. На жаль, багато направлених РНК УРСР заяв і нот буржуазних урядів у збірнику з невідомих причин зовсім не наведено. Ширше слід було представити матеріали про велику допомогу Радянській Україні з боку робітничого класу капіталістичних країн. Ця підтримка була яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму і міжнародної солідарності трудящих.

З незрозумілих причин відсутні підписи під важливими урядовими документами. Адже відомо, що зовнішньополітичним проблемам приділяли увагу видатні діячі Ко-

муніципальної партії України — Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Ф. Я. Кон, Ю. М. Коцюбинський, Д. З. Мануйльський, М. О. Скрипник та ін.

Мільйони людей в усіх кінцях земної кулі звертаються до всесвітньо-історичного досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тому й збірник «Українська РСР на міжнародній арені (1917—1923 рр.)», в

якому правдиво розкриті принципи зовнішньої політики молодого Української Радянської республіки в перші післяреволюційні роки, має велику наукову і політичну цінність. Потребу в його появі вже давно відчували як фахівці, так і читацька громадськість.

Б. М. ЗАБАРКО,
К. Ф. МАРТЬЯНОВ

**А. В. ЛИХОЛАТ. ЗДІЙСНЕННЯ
ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ. 1917—1920,
вид-во «Наукова думка», К.,
1967, 304 с.**

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та побудови соціалізму пригноблені народи нашої країни, зокрема український, здобули власну державність, ліквідували свою економічну та культурну відсталість, прилучилися до вищих, соціалістичних форм господарювання, високої культури.

Великі випробування випали на долю трудящих України, коли в період соціалістичної революції й громадянської війни під керівництвом В. І. Леніна, Комуністичної партії вони у союзі з російським пролетаріатом та іншими братніми народами самовіддано боролися за соціальне і національне визволення, за утвердження Радянської влади.

Важливу проблему здійснення ленінської національної політики на Україні в цей відповідальний період досліджує в рецензованій монографії А. В. Лихолат. Автор вивчає проблему на основі опублікованої літератури, а також нових архівних матеріалів, мемуарів, які певний час не використовувалися дослідниками. Найбільше уваги він приділяє процесові поєднання боротьби за соціальне визволення з боротьбою за знищення національного гніту, створення і становлення української радянської державності. Викриваючи ворожу ідеологію шовінізму і націоналізму, антинародну політику буржуазно-націоналістичних партій, автор показує наполегливу роботу Комуністичної партії по вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, дальшого зміцнення державного союзу і братерської дружби українського та російського народів. А. В. Лихолат узяв за основу хронологічний принцип висвітлення теми, внаслідок чого часом забагато уваги приділяє загальним питанням історії України, що певною мірою відволікало його від глибокого висвітлення обраної тематики. Але слід зауважити, що загальноісторичні питання досліджуються на новому фактичному матеріалі, з урахуванням досягнень сучасної історіографії.

Значне місце в книзі приділено соціально-економічному становищу України перед Лютневою буржуазно-демократичною революцією, зокрема зміцненню взаємовідносин між українським і російським пролетаріатом на ґрунті класових інтересів,

спільної революційної боротьби проти самодержавства і буржуазії, оскільки умови життя і українських, і російських пролетарів за капіталізму «ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську»¹. На жаль, ця ленінська теза в монографії повністю не розкрити, зокрема стосовно співвідношення інтернаціонального і національного елементів в історичному розвитку пролетаріату — провідної сили у практичному здійсненні ленінської національної політики.

У книзі показано, з якою увагою В. І. Ленін стежив за розвитком революційних подій на Україні в період підготовки і проведення соціалістичного перевороту в жовтні 1917 р., як він спрямовував увагу ЦК РКП(б) на організацію допомоги з боку Радянської Росії, російського пролетаріату — трудящих України в їх боротьбі проти австро-німецьких окупантів, буржуазно-націоналістичної контрреволюції, денікінщини, білополяків і врангелівщини. Автор підкреслює, з якою гнучкістю партія застосовувала ленінські теоретичні положення і практичні вказівки з національного питання.

Монографія розкриває класову буржуазну суть, реакційну політику Центральної ради, інших націоналістичних органів влади, а також партій. У зв'язку з цим широко висвітлено наполегливу боротьбу більшовиків за трудящі маси, які поступово переконувалися в правильності політичної лінії Комуністичної партії і йшли за нею.

Центральну раду автор правильно характеризує як класовий орган української сільської буржуазії та обуржуазнених поміщиків, діяльність якого була спрямована проти трудящих мас українського народу, на угоду буржуазії. Але, загалом правильно оцінюючи класову суть Центральної ради, автор допускає суперечливі твердження. На стор. 54 зазначається, що наприкінці мирного періоду розвитку революції вона зрадила класові національні інтереси українських трудящих мас, а на стор. 47 — що вона з самого початку свого існування була виразником інтересів буржуазії.

У книзі наводяться численні факти безкорисливої взаємодопомоги трудящих Російської Федерації і України. Росіяни зі зброєю в руках відстоювали разом з пролетарями України Радянську владу в Києві, Харкові, Катеринославі та в інших промислових центрах, давали відсіч внутрішній

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

та іноземній контрреволюції, допомагали у відбудові і розвитку народного господарства республіки. На Україну направлялись досвідчені партійні працівники, спеціалісти народного господарства і т. д. Україна, з свого боку, надсилала російським братям продовольство, відряджала своїх синів на активну участь у революційних боях на території РРФСР.

Проголосивши суверенну Українську Радянську республіку, трудящі України вирішували всі найважливіші проблеми боротьби за соціалізм спільно з російським народом. Автор правильно зазначає, що хоч «федеративні зв'язки Радянської України з Радянською Росією не були спочатку оформлені спеціальним договором або якимсь конституційним актом, вони були дуже міцними і визначеними» (стор. 132). Відповідний договір укладено між Україною і Росією та іншими республіками 9 червня 1919 р. Тому вживати до цієї дати термін «Радянська федеративна держава» (стор. 131) недоречно. В книзі не розкрито, які зв'язки були між республіками, та за яким принципом здійснювалося в них господарське управління.

Багато уваги автор приділив питанням збагачення культури українського народу внаслідок зміцнення взаємозв'язків і взаємовпливу радянських національних культур українського і російського народів. Розвиток освіти, літератури, мови українського народу автор пояснює саме успішним здійсненням ленінської національної політики.

У завоюванні широких мас трудящих на бік соціалістичної революції й Радянської влади Комуністична партія рішуче відповідала на протидію дрібнобуржуазних партій, які маскували свою контрреволюційну суть комуністичними назвами, непримиренно боролась з опортуністичними хитаннями окремих керівників більшовицьких органі-

зацій. Тому автор цілком вірно приділяє значну увагу викриттю контрреволюційності партії боротьбистів, таврує їх ворожу політику, використовуючи при цьому маловідомі документи, висловлювання В. І. Леніна, особливо його наполягання на тому, що боротьбистів треба обвинувачувати не в націоналізмі, а в контрреволюційності і дрібнобуржуазності².

Даючи загалом ґрунтовну, правильну оцінку діяльності партії боротьбистів, автор недостатньо розкрив національну обмеженість їх політичної програми, розрахованої на відрив України від Росії та інших братніх республік. Слід було б глибше проаналізувати теоретичну платформу боротьбистів, укапівистів та інших дрібнобуржуазних партій.

Опортуністичне тлумачення національного питання всередині партії А. В. Лихолат показав на прикладі антиленінської, антипартійної позиції Г. Пятакова, який заперечував право українського народу на самовизначення, на створення самостійної держави.

Не можна погодитися з оцінкою діяльності та творчої спадщини окремих видатних діячів Комуністичної партії, зокрема М. О. Скрипника. Автор лише називає ряд серйозних помилок теоретичного і політичного характеру цього видатного революціонера, не спираючись на аналіз його праць. Подібні звинувачення — **непереконливі**.

Загалом книга А. В. Лихолата змістовна, цікава. Вона є значним кроком уперед у справі дослідження важливої проблеми.

С. К. ГУТЯНСЬКИЙ,
В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

И. Н. МИХАЙЛОВСКИЙ.
КОМСОМОЛ УКРАИНЫ В БОРЬБЕ
ЗА ПОСТРОЕНИЕ СОЦИАЛИЗМА
В СССР (1925—1937 гг.).
вид-во Львівського університету,
1966, 318 с.

Праця І. М. Михайловського присвячена боротьбі молоді України за побудову соціалізму в нашій країні. Автор використав твори класиків марксизму-ленізму, документи партійних з'їздів і пленумів, архівні матеріали, періодичну пресу того періоду.

В монографії на багатому фактичному матеріалі показана діяльність Комуністичної партії по ідейно-організаційному зміцненню комсомолу України. Так, 1926 р. у 26 округах республіки на керівній комсомольській роботі працювало 10 265 комуністів. Особливо важливу роль відіграли комсомольці в період індустріалізації та колективізації сільського господарства.

Робітничий клас зростав в основному за рахунок бідняцько-батьрацької молоді села, яка в 1926 р. становила 50,9%, а в 1928 р. — 75% загальної кількості робітників. Вона виявилась гідним поповненням рядів будівників соціалізму. Комсомольці набували нових спеціальностей — токарів, сталеварів, трактористів, боролись за дальше підвищення продуктивності праці, були застрільниками соціалістичного змагання.

Автор висвітлює участь комсомолу в організації машинно-тракторних станцій на Одещині, Дніпропетровщині, Полтавщині, Запоріжжі, а також курсів трактористів, механіків, слюсарів у налагодженні роботи агрогуртків, хат-читальні. Так, у 1929 р. комсомол України підготував 2 тис. трактористів. Значну допомогу трудівникам села подали посланці робітничого класу, серед яких багато було членів ЛКСМУ. Сотні, тисячі комсомольців-ударників, студентів і демобілізованих воїнів

² В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 159.

допомагали школам, МТС, лікарням, провадили наполегливу ідейно-виховну роботу.

Значне місце у монографії відведено підготовці кадрів для народного господарства, участі комсомолу в цій важливій справі. В ті роки сотні, тисячі представників молоді Країни Рад з комсомольськими путівками оволодівали знаннями.

У монографії показано роль юнаків і дівчат України у зміцненні братерської дружби між народами СРСР та міжнародних зв'язків з молоддю світу. ЦК КП України і ЦК ЛКСМУ особливо піклувались про освіту й ідейну загартованість молодих робітників-комсомольців. Для них були розкриті двері у робітфаки, вузу, технікуми, профтехшколи, ремісничі училища.

Сотні й тисячі юнаків і дівчат стали Героями Соціалістичної Праці, вченими, поетами, письменниками, видатними воєначальниками. Досить згадати імена М. Островського, О. Бойченка, О. Корнійчука, тричі Героя Радянського Союзу І. Кожедуба та багатьох інших.

Чимало сторінок присвячено участі комсомолу України в боротьбі з неписьмен-

ністю серед молодих робітників і організації технічного навчання. Привертають увагу документи про роль комсомольців в ліквідації безробіття серед молоді, залученні дівчат на виробництво, роботі в піонерських організаціях, у Радах, кооперації та на інших ділянках.

Значне місце в рецензованій книзі відводиться молодіжній пресі, яка стала справжнім пропагандистом і організатором молоді, закликаючи її втілювати в життя величні завдання п'ятирічок.

У монографії читач знайде великий фактичний матеріал про діяльність комсомольської організації республіки, зокрема її низових ланок: у районах, округах, на заводах, фабриках.

В цілому цікава книга не позбавлена недоліків. Мають місце повторення. Автор нічого не сказав про діяльність комсомолу на транспорті, на призовних пунктах військкоматів. Слабо розкрита роль комсомольських організацій у школах, політвідділах МТС.

Незважаючи на це, з монографією І. М. Михайловського корисно ознайомитись широким колом читачів.

Г. С. ВАКУЛЕНКО

В. Д. ВАРЯГІНА,
Г. С. ВАКУЛЕНКО.
НАРОДНА ГВАРДІЯ ІМЕНІ Ів. ФРАНКА,
вид-во «Каменяр», Львів, 1967, 294 с.

Яскравими літерами вкарбовані в літопис історії подвиги народних месників у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Про героїчні діла підпільників йдеться й у рецензованій книзі. Один з авторів її — В. Д. Варягіна була членом «Народної Гвардії» і працювала зв'язковою Військради. Нині вона персональний пенсіонер.

У книзі схвилювано розповідається про те, як у буремні роки Великої Вітчизняної війни в ході боротьби з фашизмом загартовувалась і скріплювалась кров'ю лєнінська дружба, міжнародна єдність народів. Яскравим проявом цієї єдності були спільні дії радянських патріотів на території Польщі та західних областей України.

У вересні 1942 р. у Львові на базі ряду підпільних антифашистських груп членами ВКП(б) і Польської робітничої партії з участю колишніх членів КПЗУ та комсомольців була створена підпільно-партизанська організація «Народна Гвардія», що прийняла в 1943 р. назву «Організація партизанського руху в західних областях України». Діяльність її поширювалась на Львівську, Дрогобицьку, Станіславську (нині Івано-Франківську) і Тернопільську області.

«Народна Гвардія» мала тісний зв'язок з Польською робітничою партією. В 1942 і особливо в 1943 р. ЦК ППР подавав велику допомогу «Народній Гвардії», зокрема літературою та іншими матеріалами.

Близько 1000 жителів Львова активно допомагали підпільникам і партизанам провадити антифашистську пропаганду. Як зазначають автори, їх документально-публіцистична розповідь про львівських підпільників не претендує на повне висвітлення діяльності організації і не охоплює всіх подій. Але, написана на основі архівних матеріалів, численних спогадів безпосередніх учасників підпілля і партизанського руху, книга має велику цінність.

Члени «Народної Гвардії» поширювали підпільні газети, листівки, літературу, проводили чималу роботу серед радянських військовополонених, організовували втечі їх з німецьких таборів, робочих команд і батальйонів. Месники приймали по радіо зведення Радінформбюро, збирали розвідувальні відомості, писали на стінах антифашистські лозунги, подавали медичну допомогу пораненим і хворим бійцям, проводили бойові й диверсійні операції, нападали на автоколонни і підрозділи противника, руйнували мости, зв'язок тощо. Народногвардійці вивели з ладу 6 літаків, пустили під укіс 4 поїзди.

Влітку 1943 р. в організації «Народна Гвардія» налічувалось близько 600 членів, людей різних національностей, соціального складу, віку, освіти, партійності. Тут були українці, росіяни, поляки, білоруси, євреї, угорці, болгари. Вони складали справді міжнародну сім'ю, спаяну єдиним патріотичним почуттям — знищити ворога в ім'я свободи і незалежності. Авторі подають стилістично біографії 93 учасників підпільно-партизанської організації. Цінність праці полягає в тому, що в ній ґрунтовно використано архівні документи й матеріали, до

останнього часу недоступні для широкого кола читачів.

Відгриміли бої... Увійшли в історію яскраві сторінки героїчної боротьби народних месників. Багато з тих, хто залишився в живих, віддають і сьогодні жар своїх сердець благородній справі комуністичного будівництва.

Перегорнувши останню сторінку, читач

**Г. В. КЛОКОВА. ИЗУЧЕНИЕ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕВОЛЮЦИЙ
В КУРСАХ ИСТОРИИ.**

*Пособие для учителей,
изд-во «Просвещение», М., 1967, 192 с.*

Велике значення для формування комуністичного світогляду старшокласників, виховання в них почуття радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, правильного усвідомлення ними історичного процесу має практичне вивчення на уроках історії закономірностей соціалістичних революцій. На цих уроках молодь засвоює революційні традиції героїчної боротьби трудящих мас за своє соціальне і національне визволення, за ліквідацію будь-яких форм експлуатації людини людиною.

Проведення таких уроків у середній школі — вкрай необхідна, хоч і нелегка з методичного погляду справа. Успіх може бути забезпечений лише при умові систематичної і цілеспрямованої роботи вчителя та учнів під час вивчення шкільних курсів історії СРСР, нової і новітньої історії.

У зв'язку з цим вихід у світ ґрунтовної методичної праці Г. В. Клокової слід всіляко вітати. Подібного посібника давно чекали радянські вчителі історії. Книга починається досить детальним методичним розглядом важливих тем курсу нової історії — «Виникнення наукового комунізму», «Паризька Комуна», «Імперіалізм як вища і остання стадія капіталізму».

Автор правильно групує найважливіші закономірності соціалістичної революції: визрівання економічних і політичних передумов революції; підготовка і перемога революції; становлення диктатури пролетаріату і початок формування соціалістичного укладу. Така послідовність підводить учнів до остаточного висновку про те, що неминучим результатом революції є загибель капіталізму і перемога комунізму.

Методичні прийоми і засоби, що їх рекомендує Г. В. Клокова, — перевірнені на практиці. Попутно вона відзначає недоліки підручників, в яких розглядаються відповідні теми, і рекомендує, як подолати труднощі з допомогою наведених у посібнику нових матеріалів. Однак, аналізуючи нинішній стан викладання історії в школі, автор дещо перебільшує труднощі, твердячи, ніби учні не завжди піднімаються до усвідомлення світоглядних ідей, до теоретичних узагальнень. Не є вдаюю також

відчуває душевне хвилювання за людей, які є прикладом служіння партії, народу, Радянській владі.

У добрій пригоді стане книга широкий читацькій аудиторії, в тому числі історикам вузів, вчителям, студентам, агітаторам, пропагандистам.

В. Г. КРАВЧЕНКО

заява про побоювання з боку вчителів теорії, абстракцій.

Центральне місце в книзі відводиться вивченню історичних передумов, закономірностей і неминучості перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, питань установлення диктатури пролетаріату й початку будівництва основ соціалістичної економіки в Країні Рад. Автор широко використала лєнінські праці, велику кількість різноманітних джерел та літератури, творчо узагальнила передовий педагогічний досвід, зуміла показати всю складність обраної тематики і водночас порадити вчителів, як найкраще її подавати на уроці. На жаль, часом Г. В. Клокова захоплюється наведенням історичного матеріалу, здебільшого давно відомого, а отже — порушує оптимальне співвідношення між фактичними відомостями і дуже потрібними вчителю чіткими методичними рекомендаціями на користь перших.

Розглядаючи методику вивчення питань встановлення диктатури пролетаріату, створення Радянської держави, розгортання соціалістичної революції на селі та ін., автор звертає увагу на організацію самостійної роботи учнів, наголошуючи при цьому, що засвоєння тем, багатих на складні теоретичні положення, потребує застосування різноманітних методів закріплення матеріалу, вивченого на уроці. Особливу цінність становлять методичні поради до тем «Лєнінський план побудови основ соціалістичної економіки», «Розвиток соціалістичної революції на селі навесні — влітку 1918 р.» та ін.

Г. В. Клокова торкається і впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на світовий революційний процес, спираючись на приклади Листопадової революції в Німеччині та Угорської Радянської Республіки. Щоправда, за браком місця чи з інших причин це питання повністю не розкрито. Шкода також, що не продовжено лінії вивчення питань соціалістичної революції в таких важливих темах курсу новітньої історії, як «Утворення і розвиток світової системи соціалізму», «Світовий революційний процес сучасності».

Загалом же рецензована книга заслуговує позитивної оцінки, вона значною мірою оприятиме усуненню недоліків у шкільній роботі, подасть велику допомогу вчителяві, особливо молодому.

В. С. ПЕТРЕНКО

Хроніка та інформація

КОНФЕРЕНЦІЯ В ЛЮБЛІНІ, БРЕСТІ ТА ЛУЦЬКУ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка визволила народи колишньої Російської імперії від соціального й національного гноблення, забезпечила також незалежність Польщі й створила вирішальні передумови для корінного перелому в історії країни і розвитку її по соціалістичному шляху. Саме ці ідеї були провідними в роботі науково-теоретичної конференції, яка відбулася наприкінці минулого року в Любліні, Бrestі і Луцьку.

Конференцію підготували і провели партійні органи Люблінського воєводства ПНР, Бrestської області БРСР та Волинської області УРСР відповідно до плану прикордонних зв'язків трьох братніх народів. В урочистій обстановці засідання відкрили: в Любліні — перший секретар воєводського комітету ПОРП В. Коздра, в Бrestі — перший секретар Бrestського обкому КП Білорусії В. А. Микулич, у Луцьку — перший секретар Волинського обкому КП України Ф. І. Калита.

Великий інтерес учасників конференції викликали змістовні доповіді декана гуманітарного відділення Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської С. Кшикала «Відгомін Жовтневої революції на Люблінщині», ректора Луцького педінституту ім. Лесі Українки доцента Д. М. Цимбалюка і керівника лекторської групи Бrestського обкому КП Білорусії В. Г. Куделіна, які висвітлили співдружність українського, білоруського і польського народів у боротьбі за соціалістичну революцію і перемогу Радянської влади.

Старший викладач Бrestського педінституту кандидат історичних наук Г. П. Андріюк виступив з доповіддю «Спільна боротьба трудящих Польщі, західних областей України і Білорусії за со-

ціальне і національне визволення (1920—1939 рр.)». Співдоповідачами з цієї теми були польські науковці маістри М. Шишко і Е. Горох, а також доцент Луцького педінституту О. Г. Михайлюк. Дружбу і взаємодопомогу українців, білорусів та поляків у роки другої світової війни, їх бойові дії проти німецько-фашистських загартників розкрили кандидат історичних наук В. О. Замлинський (Луцьк), маістри І. Цабан і З. Маньковський (ПНР) та зав. відділом пропаганди і агітації Бrestського обкому КП Білорусії А. М. Залеський.

З доповідями, присвяченими формам і методам соціалістичного й комуністичного будівництва в Люблінському воєводстві, Бrestській і Волинській областях, виступили Е. Махоцький — секретар Люблінського воєводського комітету ПОРП, С. М. Шабашов — секретар Бrestського обкому КП Білорусії, П. І. Литвин — секретар Волинського обкому КП України.

На конференції, яка привернула велику увагу громадськості, були присутні також ветерани революції і громадянської війни, колишні члени КПЗУ, учасники Великої Вітчизняної війни, партійні і радянські працівники, представники громадських і молодіжних організацій, вчителі, студенти. Після закінчення роботи було організовано екскурсію по визначних місцях революційної і бойової слави трьох прикордонних областей, оглянуто виставку «Відгомін Жовтневої революції на Люблінщині».

Проведена конференція — ще одне яскраве свідчення міцніючих дружніх зв'язків трьох братніх народів у комуністичному і соціалістичному будівництві.

О. Г. МИХАЙЛЮК

МУЗЕЙ ГЕРОІКИ БРЕСТА В ШКОЛІ

Шкільні музеї мають велике значення в справі виховання в учнів любові й поваги до революційних, бойових та трудових традицій нашого народу. В школі № 72 м. Києва створено музей героїки Бresta. Цьому передувала плідна робота учнів по збиранню й систематизації необхідного матеріалу. 1960 р. в Москві вони познайоми-

лися з лауреатом Ленінської премії С. С. Смирновим, від якого взнали адреси багатьох героїв, а в Ленінграді зустрілися з деякими захисниками фортеці.

Влітку 1961 р. під час поїздки до Бresta відвідали священні місця битв наших воїнів з німецькими фашистами, зустрілися з героями оборони Р. К. Семенюком,

П. М. Гавриловим, Н. В. Нестерчуком, С. М. Метевосяном, одержали від них книги з автографами.

Після поїздки піонери, з допомогою шефів, приступили до створення музею. Робітники заводу «Червоний Екскаватор» подарували школі червоний прапор з дарчим написом, виділили кошти на обладнання й придбання літератури, виготовили закриті склом столи. Великою радістю для учнів було присвоєння піонерській дружині імені Героїв Бреста.

Чотири екскурсії до героїчного міста сприяли поповненню музею новими експонатами. Найглибше враження на учнів справила мандрівка в травні 1965 р., коли фортеці вручали медаль «Золота Зірка». Про свої незабутні враження учні-делегати розповіли на урочистій лінійці.

В музеї зберігаються фотографії учасників оборони фортеці, її схема, копія «Золотої Зірки» й Указу про присвоєння Брестській фортеці звання «фортеця-Герой», книги з автографами героїв, особисті речі захисників і речові пам'ятки, картинна галерея «Брест воєнний і сучасний», листування учнів з героями та інші матеріали. Як святиню зберігають діти ці експонати.

У 1967 р. музей переоформлено й доповнено. Це сприяло пошвавленню його ро-

боти. Група лекторів-екскурсоводів підготувала змістовні лекції. Цього року музей поповнився матеріалами про долю захисників Бреста у післявоєнний період. Зараз йде жваве листування з професором В. І. Фурсовим з Казахстану, працівником міністерства сільського господарства СРСР Ф. Ф. Журавльовим, ударником комуністичної праці килимового комбінату в Бресті А. А. Нікішиною-Аркашиною. Всі вони захищали фортецю в грізні роки Великої Вітчизняної війни.

Останнім часом музей здобув значну популярність. Його відвідують учні м. Києва та області, їхні батьки, іноземні студенти і т. д. У численних записках книги вражень відвідувачі висловлюють «своє захоплення музеєм на честь героїв-захисників Брестської фортеці», дякують «за велику й благородну справу по збиранню й вивченню матеріалів боїв за фортецю» і т. ін.

Музей став центром виховної роботи в школі. В ньому проводяться уроки з історії, що сприяє кращому засвоєнню учебного матеріалу й допомагає учням відчувати й краще зрозуміти героїчну боротьбу радянського народу в дні Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Л. С. КОНЗЕЛЮК

КАБІНЕТ ІСТОРІЇ В ІНСТИТУТІ

У 1967 р. в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті був організований кабінет-музей історії вузу. Експозиція його має два розділи. У першому розділі представлено матеріали, що відбивають довоєнний період в житті інституту, у другому — повоєнний. Матеріали стендів висвітлюють навчальну, наукову і виробничу діяльність одного з найстаріших на Поділлі вузів.

На спеціально виготовленій карті показано, де нині працюють вихованці інституту. Обладнано стенд «Вони захищали Батьківщину». Серед портретів кращих випускників вузу фотографії студентів-заочників Героїв Соціалістичної Праці: доярки колгоспу «Росія» Дунаєвського району Марії Мазур, голів колгоспів: Г. Ф. Целеха («Червона Зірка» Волочеського району Хмельницької області), В. І. Стецько («Перемога» Борщівського району Тернопільської області), одного з перших механізаторів Поділля В. І. Сиротюка та ін.

У вітринах — наукова продукція викладачів: збірники праць, тези доповідей, брошури, монографії. Окремо — спортивні трофеї: грамоти, вимпели, кубки.

Ініціативно-пошукова група музею, очолювана викладачем історії КПРС В. П. Ланевським, попрацювала немало — розшукала і збрала багато документів, виготовила ескізи, оформила стенди. Не шкодуючи свого часу, працювали доцент Є. А. Сороковський, зав. бібліотекою Ю. Л. Горшунова, лаборанти В. В. Котецький і Є. О. Модний. Велику допомогу подали ентузіастам колишні випускники інституту, нинішні пенсіонери: В. М. Скибинський, С. І. Антоняк, А. Г. Паравійчук. Вони подарували кабінету свої студентські квитки, посвідчення тощо.

Інститутський музей стане в пригоді насамперед вступникам. З нього починається знайомство з вузом.

М. О. СЛОБODЯН

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ, ЗАПОРІЗЬКОЇ ТА КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 1967 р.

У липні—серпні 1967 р. на території Дніпропетровської, Запорізької і Кіровоградської областей проводила досліджен-

ня Дніпровська експедиція Інституту археології АН УРСР.

Під час розкопок Микільського могиль-

ника епохи неоліту — міді, що розташовані на березі озера Леніна поблизу с. Микільське Солонянського району Дніпропетровської області, було виявлено п'ять ям, три з яких являли собою колективні усипальні. Більшість ям мала довгасту овальну форму, розмір близько 1×2 м та глибину до 1,5 м від сучасної поверхні. Найцікавішою виявилась одна з них, що відрізнялась прямокутними в плані обрисами розміром 2,4×3 м. Нижня частина її глибиною 0,6 м була заповнена червоною землею і містила обгорілі залишки 41 скелета. У центрі ями зверху над іншими уже зруйнованими похованнями у випростаному стані, на спині, лежало два скелети в анатомічному порядку — дорослого і дитини. На них не помітно будь-яких слідів дії вогню. Отже, він горів на дні усипальні до похорону останніх. Це, напевне, був очищувальний вогонь, що розкладався кожного разу, коли ховали нового небіжчика.

У ямах виявлено 20 виробів з кременю (вістря дротика, списа, уламок кам'яної сокири, 5 ножів, 6 уламків ножовидних пластин, відщепи) та прикраси, виготовлені з кісток тварин і риб. Крім того, біля ям знайдено два плоскодонних горщики з накольчатим орнаментом і близько 50 уламків інших посудин.

Протягом 1967 р. тут розкопано залишки 65 поховань, що разом з кістяками, знайденими під час експедиції 1959 р., становить 137. За кількістю поховань цей могильник займає серед некрополів дніпро-донецької культури друге місце після Дерев'яського, де знайдено 178 скелетів.

Значення останніх розкопок Микільського могильника в тому, що тут вперше удалось добре простежити використання вогню у похоронному ритуалі. А знахідка скелета, що лежав скорчений на спині над випростаними кістяками, дозволяє встановити час переходу від пізнього неоліту до епохи міді в Надпоріжжі.

На протилежному березі озера Леніна у Василівському 5-му могильнику виявлено 37 скелетів. Ями розміщені двома паралельними рядами. Поховання в основному індивідуальні. Є також одна групова могила, що включає 6 поховань. Найбільш цікавим з них виявилось одне — № 10, де під черепом було знайдено 17 дрібних крем'яних виробів. З 37 скелетів 18 поховані вохрою.

Серед групи некрополів дніпро-донецької культури Надпоріжжя цю пам'ятку можна вважати однією з дуже ранніх. В існуванні її розрізняються два етапи: пер-

ший, коли покійників ховали в поодинокі могилах чи в невеликих парних ямах, переважно з північно-східною орієнтацією, і другий, — коли виникає групова могила та поодинокі поховання біля неї з східною орієнтацією. Про те, що поховання другої групи пізніші, ніж першої, свідчать випадки перекривання перших другими. Обидва досліджені могильники датуються IV тис. до н. е.

Експедиція закінчила розкопки поселення епохи міді біля с. Дерев'янки Онупріївського району Кіровоградської області, розпочаті ще у 1960 р. Внаслідок проведених робіт розкрита площа всієї центральної частини поселення, яка являла собою своєрідний «двір» (30×40 м), оточений будовами і, очевидно, огорожений. У північному і південному кутках його виявлено рештки двох напівземлянкових жител. Навколо «двору» розчищено скупчення річкових черепашок, що використовувались мешканцями для їжі чи годівлі худоби. Черепашки побиті, часто перепалені, змішані з кухонними покидьками, кістками тварин, попелом, черепками, поламаними знаряддями праці з кістки, рогу і кременю. Серед цих скупчень виявлені залишки семи відкритих вогнищ і восьми ям господарського призначення.

Колекція знахідок з Дерев'яського поселення включає понад 10 тис. предметів, у тому числі декілька десятків цілих посудин з глини, близько 40 мотик з рогу одення, десятки крем'яних скребків, ножів. Унікальними слід вважати предмети пластики — статуетки людей, фігурки тварин. Опрацювання фауністичних решток поселення показало, що мешканці Дерев'яського поселення займались конярством.

Ця пам'ятка кінця IV — першої половини III тисячоліття до н. е. — одне з найповніше досліджених поселень так званої середньостогівської культури на Україні.

Після закінчення розкопок тут створена заповідна територія, за якою доглядає Дерев'яська середня школа.

Велику роботу провела експедиція також по обстеженню районів будівництва зрошувальних систем: Фрунзенської, Вільнянської, Запорізької, Нікопольської, де на трасах каналів і трубопроводів зафіксовано 72 кургани, що руйнуються. Влітку 1968 р. ці кургани мають бути досліджені спеціальними експедиціями Інституту.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. Л. КРУЦ

ВІДЗНАЧЕННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО

6 січня 1968 р. в Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС за участю старих більшовиків відбулись

урочисті збори, присвячені 90-річчю з дня народження вірного більшовика-ленінця Григорія Івановича Петровського.

З великою увагою присутні заслухали

доповідь професора Г. М. Мултиха про життя і громадсько-політичну діяльність визначного партійного і державного діяча.

З спогадами про Г. І. Петровського виступили старі більшовики. Л. Є. Вовчик розповіла про керівництво Г. І. Петровським роботою колективу агітпоїзда ім. Леніна в 1920 р., його виступи перед трудящими. Вона на конкретних прикладах показала простоту, скромність, принципиальність Григорія Івановича, його вміння в найскладніших ситуаціях зберегти спокій і самовладання. Ф. З. Минайленко згадав про відвідання всеукраїнським старостою ряду заводів і фабрик, про його допомогу цим підприємствам, піклування про поліпшення умов праці та побуту робітників. Спогади К. Ф. Зелінської розкрили активну діяльність Г. І. Петровського на посту голови ко-

місії по боротьбі з голодом, а також його турботу про поліпшення роботи Рад, залучення до неї широких мас трудящих. В. А. Бабко розповів про зустрічі з Григорієм Івановичем напередодні першої світової війни, коли останній як депутат Державної думи об'їжджав промислові центри півдня України, на III Всеукраїнському з'їзді Рад і IV конференції КП(б)У. С. Є. Кердова та Ф. Ф. Коротеєв зупинились на епізодах, пов'язаних з роботою всеукраїнського старости по керівництву комітетами незаможних селян.

Обладнана до зборів книжкова виставка відтворювала життєвий шлях більшовика-ленінця, який усе своє життя присвятив справі Комуністичної партії, справі боротьби за комунізм.

Г. К.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ТЕНДЕНЦІЙ І ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ

З 6 по 9 грудня 1967 р. в Києві проходив другий Симпозіум, присвячений аналізу тенденцій і прогнозування розвитку науки і техніки¹. Його організували Сектор історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР, Український науководослідний інститут науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень Держплану УРСР, Наукова рада з комплексної проблеми «Кібернетика» АН СРСР та Український філіал науководослідного інституту планування і нормативів Держплану СРСР.

У роботі Симпозіуму взяли участь понад 250 учених і спеціалістів з 37 міст Радянського Союзу, керівні працівники Держкомітету РМ СРСР по науці і техніці, Президії АН СРСР, Держплану УРСР та експерти Ради економічної взаємодопомоги. Були присутні також гості — вчені з Чехословаччини та Німецької Демократичної Республіки.

На пленарних засіданнях було заслухано 13 наукових доповідей провідних учених-наукознавців з Москви, Києва, Ленінграда, Новосибірська та Казані. Крім того, 80 наукових доповідей і повідомлень про результати досліджень у галузі аналізу тенденцій і прогнозування науково-технічного прогресу² виголошено на 3 секціях: «Аналіз тенденцій і прогнозування розвитку науки» (керівники: Г. М. Доб-

ров, В. М. Клименюк, «Аналіз тенденцій і прогнозування розвитку техніки» (керівники: С. В. Шухардін, Є. І. Левін), «Інформаційні проблеми аналізу тенденцій і прогнозування науково-технічного розвитку» (керівник В. В. Косолапов).

Доповідь Г. М. Доброва (Київ) розглядала прогнозування як ймовірну оцінку можливостей майбутнього науково-технічного прогресу, засобів прогнозування як знаряддя для вироблення й здійснення науково обгрунтованої стратегії і тактики науково-технічного прогресу, доповідач сформулював ряд проблем теорії і практики наукової прогностики.

Використання структурного аналізу формалізованої наукової інформації науковому прогнозуванню висвітлював проф. А. О. Зворікін (Москва), який навів розрахункові дані про кількість людей, що будуть зайняті в науці і в усьому народному господарстві протягом 1970, 1975 та 1980 рр., а також прогнозував зміну місця наукових кадрів у загальній структурі зайнятості населення нашої країни.

Можливостям прогнозування розвитку науки на підставі аналізу інформаційних потоків присвятив свою доповідь В. В. Косолапов (Київ).

На економічних аспектах прогнозування науково-технічного прогресу зупинився доктор економічних наук Г. Д. Анісімов (Москва). Досвід свідчить, — говорив доповідач, — що аналіз тенденцій розвитку науки і техніки та його зовнішнє відображення не дають можливості керувати науково-технічним прогресом доти, доки не буде взято до уваги та враховано в прогнозах економічні фактори.

В доповіді доктора історичних наук І. В. Бестужева (Москва) йшлося про

¹ Перший Симпозіум з цих питань відбувся в Києві в січні 1966 р. Доповіді видано окремою збіркою «Аналіз тенденцій і прогнозування науково-технічного прогресу», К., 1967.

² Доповіді видано збіркою «Аналіз закономірностей і прогнозування розвитку науки і техніки», К., 1967.

розвиток в СРСР наукових досліджень з прогнозування. Вказуючи, що відповідно до цієї проблематики перебудовується робота ряду інститутів (світової економіки, історії, конкретних соціологічних досліджень і т. д.), доповідач звернув увагу на необхідність вирішення питань координації наукових досліджень, взаємної інформації та підготовки наукових кадрів з прогнозування. Важливість розробки методології структурного аналізу науки підкреслив у своїй доповіді також Г. К. Коник (Казань).

На необхідності вивчення методів наукового дослідження і досвіду розгляду загальних тенденцій розвитку науки наголосив доктор філософських наук Б. В. Бірюков (Москва).

Досвідом планування науково-технічного прогресу в машинобудуванні поділилися доктор економічних наук О. І. Греньков (Казань) та Г. О. Лахтін (Новосибірськ).

На проблемах забезпечення кадрами та фінансування наукових досліджень зосередив увагу учасників Симпозіуму В. І. Дуженков (Москва).

Ряд доповідей підсумовували результати соціологічних досліджень різних боків процесу наукової творчості. П. М. Завлін (Ленінград) повідомив про вивчення витрат робочого часу у співробітників наукових установ методом самофотографування робочого дня з одночасним застосуванням методу моментальних спостережень. Ю. В. Пашехонов (Москва) розповів про конкретно-соціологічні дослідження наукового колективу. Дослідженню впливу організаційних параметрів на результативність праці вченого було присвячено виступ А. О. Савельєва (Київ).

Учасники Симпозіуму одноставно відзначили своєчасність його проведення, виявляючи актуальність проблем, що обговорювались. З метою дальшого розвитку в СРСР наукових досліджень з проблем аналізу тенденцій та прогнозування науково-технічного розвитку Симпозіум прийняв рішення, в якому відзначив як одне з головних загальнодержавних завдань радянської науки — активізацію колективної розробки теоретичних і прикладних проблем науково-технічної прогностики.

Симпозіум доручив Оргкомітету (голова Г. М. Добров) запропонувати Держкомітетові РМ СРСР по науці і техніці та

Президії АН СРСР створити наукову раду по комплексній проблемі «Наукознавство та науково-технічна прогностика», головними завданнями якої повинні стати: координація науково-дослідних робіт, спрямована на поглиблення комплексного характеру досліджень по наукознавству; організація комплексних досліджень у найактуальніших напрямках наукознавства та наукової прогностики; розробка пропозицій щодо системи наукових підрозділів, що здійснюють в СРСР комплекс робіт по наукознавству та науково-технічному прогнозуванню; вирішення принципів питань підготовки наукових кадрів, фінансування і постановки інформаційної справи в галузі наукознавства та наукової прогностики.

Оргкомітетові доручено внести в Держкомітет РМ СРСР по науці і техніці, Президію АН СРСР, Держплан СРСР та Держплан УРСР рекомендації про доцільність практичного використання наукових результатів, що вже одержані сучасною прогностикою, доручено також ввійти в Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти СРСР з пропозицією розглянути питання про більш широке використання у вузівських учбових курсах з профілюючих природничо-наукових і технічних дисциплін елементів прогнозування майбутніх шляхів розвитку відповідних галузей науки і техніки.

Враховуючи потребу науково-дослідних інститутів та проектно-конструкторських організацій країни в єдиній методиці науково-технічного прогнозування, учасники Симпозіуму висловилися за доцільність створення такої методики в найближчі 1—2 роки та одноставно підтримали думку про своєчасність організації постійно діючих методичних семінарів по науково-технічному прогнозуванню в Москві (при Інституті історії природознавства і техніки АН СРСР) та в Києві (при Секторі історії техніки і природознавства Інституту історії АН УРСР).

В рішеннях Симпозіуму висловлено побажання, щоб Центральне Статистичне Управління РМ СРСР прискорило з допомогою наукової громадськості коригування й поповнення системи статистичних показників, що відображають досвід організаційного розвитку науки.

В. М. КЛИМЕНЮК

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ О. А. БОРОДІНА

19 лютого 1968 р. на засіданні вченої ради Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка за участю представників вузів, наукової громадськості України відбулося відзначення 60-річчя завідувачого кафедрою історії КПРС університету доктора історичних

наук проф. Олексія Артемійовича Бородіна. Про його життєвий шлях та наукову діяльність розповів доцент кафедри історії КПРС університету Ф. П. Остапенко.

О. А. Бородін відомий на Україні як визначний учений, вихователь і педагог,

як організатор наукових досліджень у галузі історико-партійної науки. Народився в лютому 1908 р. в родині батрака на Полтавщині. З 1922 р., з часу вступу до лав комсомолу, обирався секретарем комсомольського осередку, працював головою кооперативу, сільського і районного комітетів незаможних селян. З 1930 р. — член КПРС. В 1930—1933 рр. О. А. Бородін — на партійно-політичній роботі в Червоній Армії. Після закінчення в 1936 р. Комуністичного університету ім. Артема працював завідуючим відділом культури в Раднаркомі УРСР.

З 1936 р. О. А. Бородін викладає марксизм-ленінізм та історію партії у вищих учбових закладах, з 1945 р. працює в Київському університеті. 1948 р. захистив кандидатську дисертацію, 1960 р. за значні досягнення в науково-педагогічній діяльності йому було присвоєно наукове звання професора, 1967 р. він захистив докторську дисертацію.

Проф. О. А. Бородін вніс значний вклад у розробку важливих питань історії КПРС та історії КП України, написавши значну кількість монографій, книг, учбових посібників, брошур і статей. Чимало зробив учений для підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів з історії КПРС: 34 його вихованці захистили кандидатські дисертації, а кілька — захистили докторські або працюють над ними. Крім нормативного курсу історії КПРС, він читає ряд спецкурсів у різних вузах України. Загально-визнаною є його науково-організаторська робота як голови Об'єднаної ради по присудженню вчених ступенів за спеціальністю історія КПРС, як відповідального редактора міжвідомчих тематичних збірників «Наукові праці з історії КПРС» О. А. Бородін часто виступає з лекціями та доповідями на всесоюзних і республіканських конференціях та наукових сесіях, перед широкою аудиторією. Він веде велику громадську роботу як член президії Республіканського товариства «Знання». Плідна праця проф. О. А. Бородіна відзначена орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю «За трудову доблесть» та ін.

Вшанувати ювіляра прибули представники багатьох вузів та наукових закладів республіки. Ректор університету акад. АН

УРСР І. Т. Швець розповів про його заслуги в галузі підготовки висококваліфікованих спеціалістів та розвитку історико-партійної науки. З теплими словами привітання виступили: від Київського обкому КП України — завідуючий відділом науки Ф. М. Рудич, від Полтавського обкому КП України та облвиконкому — завідуючий відділом пропаганди і агітації М. М. Губерський, від Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР — голова вченої ради Міністерства проф. П. Родін, від Радянського райкому КП України — завідуючий відділом пропаганди і агітації М. А. Мішенін, від Інституту історії АН УРСР — заступник директора член-кор. АН УРСР І. О. Гуржій, від колективу Вищої партійної школи при ЦК КП України — проректор доц. В. М. Орлов, від Республіканського товариства «Знання» — заступник голови Президії доц. В. І. Ковальов, від колективу історичного факультету — завідуючий кафедрою проф. П. А. Лавров, від економічного факультету — декан, проф. І. С. Ступницький, від філософського факультету — завідуючий кафедрою історії філософії проф. М. С. Шлепаков, від кафедри історії КПРС Білоруського державного університету — завідуючий кафедрою проф. В. М. Сікорський, від кафедри історії КПРС Київського художнього інституту — завідуючий кафедрою доц. Б. П. Борцов, від колективу кафедри історії КПРС Київського вищого інженерного радіо-технічного училища — начальник кафедри доц. Г. Г. Письменний, від колективу Полтавського сільськогосподарського інституту — секретар парткому доц. В. Я. Пашенко.

На засіданні вченої ради були оголошені вітальні адреси, листи й телеграми.

У своєму слові ювіляр висловив подяку за сердечні привітання та щирі побажання і сказав, що всіма своїми успіхами в науково-педагогічній і громадсько-політичній роботі він зобов'язаний рідній ленінській партії, Радянській владі, дружній підтримці і допомозі товаришів.

А. Ф. МІНГАЗУТДІНОВ,
В. Т. ПОЗНЯК

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. Д. БЕРЕЗОВЧУКОМ

28 лютого 1968 р. на Вченій раді Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист докторської дисертації ректором Уманського педагогічного інституту ім. П. Г. Тичини доцентом М. Д. Березовчуком на тему: «Історія комітетів незаможних селян України. Історичний нарис (1920—1933 рр.)».

На захисті дисертації виступили офі-

ціальні опоненти — доктори історичних наук І. К. Рибалко, П. К. Стоян, І. І. Компанієць. В обговоренні взяли участь доктори історичних наук професори П. І. Бакуменко і М. А. Рубач.

Вчена рада інституту прийняла рішення про присудження М. Д. Березовчуку вченого ступеня доктора історичних наук.

І. Х. ГАНЖА

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 150-летию со дня рождения К. Маркса. В. Г. Сарбей. Материалистическое понимание истории — научное открытие К. Маркса. Л. А. Коваленко. Освещение вопросов истории Украины в произведениях основоположников марксизма. П. М. Шморгул. Издание и распространение произведений К. Маркса на Украине. А. М. Аббасов. И. Ф. Фесенко — пропагандист марксизма. Н. Ф. Котляр. История народов СССР в «Хронологических выписках» К. Маркса. Ф. П. Шевченко. Социалистическая революция и историческая наука. К 100-летию со дня рождения В. И. Ленина. Л. А. Нагорная. В. И. Ленин и украинский вопрос в период подготовки Октябрьской революции на Украине. М. М. Ярмыш. Пропаганда ленинского кооперативного плана на Украине в 1923—1924 гг. В. А. Молостов. Публикация ленинских произведений в большевистских газетах Украины (март 1918 — август 1919 гг.). А. Д. Ярошенко. В. И. Ленин и революционное движение на Буковине в дооктябрьский период. Сообщения. О. М. Киселевский. Работа политотделов железнодорожного транспорта УССР в 1946—1950 гг. В. И. Кизченко. О культурно-просветительной работе среди рабочих Украины в конце XIX в начале XX ст. Н. Н. Пикус. Земледельцы — непосредственные производители на дарственных землях Аполлония. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Вспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *On the 150th Anniversary of K. Marx's Birthday.* V. G. Sarbey. Materialist Comprehending of History — Scientific Discovery of K. Marx. L. A. Kovalenko. Problems of the Ukrainian History as Interpreted in the Works by Marxism Founders. P. M. Shmorgun. Publication and Dissemination of the Works by K. Marx in the Ukraine. A. M. Abbasov. I. F. Fesenko — a Propagandist of Marxism. N. F. Kotlyar. History of the USSR Peoples as Reflected in «Chronological Extracts» by K. Marx. F. P. Shevchenko. Social Revolution and Historical Science. *On a Centenary of V. I. Lenin's Birth.* L. A. Nagornaya. V. I. Lenin and the Ukrainian Problem during the Preparatory Period of the October Revolution in the Ukraine. M. M. Yarmysh. Propaganda of the Lenin Co-operative Plan in the Ukraine in 1923—1924. V. A. Molostov. Publications of Lenin's Works in Bolshevik Newspapers of the Ukraine (March 1918 — August 1919). A. D. Yaroshenko. V. I. Lenin and Revolutionary Movement in Bukovina during Pre-October Period. Communications. O. M. Kiselevsky. Activity of Political Departments of the Ukrainian Railway Transport in 1946—1950. V. I. Kizchenko. On Cultural and Educational Work among Workers of the Ukraine at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century. N. N. Pikus. Farmers — Direct Producers on Land Presented by Apollony. Notes. Returning to Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

ПОПРАВКИ

В № 3 «Українського історичного журналу» за 1968 р.
 на стор. 1 у змісті в рядку 13 зверху слід читати: Я. В. Підпригоршук;
 » » 21 в рядку 11 зверху слід читати: «...подій революції 1848 р.»;
 » » 47 » » 5 знизу » » «...М. М. Матійко...»;
 » » 157 » » 26 другого стовпця слід читати: «...конкретно-соціологічних...».